શ્રીમન્ મહારાજા શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ગ્રન્થમાળાનો

ઉપોદ્‌ઘાત.

વડોદરાના શ્રીમન્ મહારાજા શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાખાસખેલ સમશેર બહાદુર ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં અમદાવાદ પધાર્યા હતા તે પ્રસંગે તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીને રૂ. ૫૦૦૦ બક્ષીસ કર્યા; માટે સોસાઇટીએ તેમને પોતાના મુરબ્બી (પેટ્રન) ઠરાવ્યા છે, અને તે રકમ તેમના નામથી જુદી રાખી તેનું વ્યાજ તેમને નામે ગ્રંથો રચાવવામાં, ગ્રંથો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં, અને ઉત્તેજન દાખલ ગ્રંથો ખરીદ કરવામાં વાપરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. તે પ્રમાણે આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો શ્રીમન્ મહારાજા શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ગ્રંથમાળા તરીકે છપાવવામાં આવ્યાં છેઃ—

૧. ગ્રીસદેશનો ઇતિહાસ.
૨. વિધવાવપન અનાચાર.
૩. હિંદની મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ.
૪. ભાલણસુત ઉદ્ધવકૃત રામાયણ.
૫. કર્તવ્ય. (બીજી આવૃત્તિ.)
૬. બર્નિયરનો પ્રવાસ.
૭. ઔષધિકોષ ભાગ ૧ લો.
૮. અકસ્માત્ વખતે મદદ અને ઇલાજ.
૯. હેત્રીફોસેટનું જીવનચરિત્ર.
૧૦. હિન્દની ઉદ્યોગસ્થિતિ.
૧૧. મરાઠી સત્તાનો ઉદય.
૧૨. દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની ઓફિસ.
અમદાવાદ, તા. ૫ ઑકટોબર ૧૯૦૮.

અનુક્રમણિકા.

દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ.

મુસલમાનોએ તે દેશ જીત્યો ત્યાં સુધીનો

પ્રકરણ ૧ લું.

"દક્ખણ" શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને તેનો નિર્દેશ.

"દક્ખણ" શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

"**दक्खण**" શબ્દ એ સંસ્કૃત "દક્ષિણ" જેનો અર્થ દક્ષિણ દિશા તરફનું એવો થાય છે તે શબ્દનો દેશી ઉચ્ચાર છે; હિન્દુસ્તાનના દ્વિપકલ્પનો જે ભાગ નર્મદા નદીની દક્ષિણે આવેલો છે તેને "દક્ષિણ" અથવા 'દક્ખણ' એ શબ્દ લગાડવામાં આવતો. સંસ્કૃત અને બીજાં પુસ્તકોમાં તેને માટે "**दक्षिणापथ**" અથવા "દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ" એ શબ્દ માલૂમ પડે છે. આ નામ પ્રાચીન સમયમાં સામાન્ય રીતે વપરાતું હતું. તે એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે પૅરીપ્લસ્નો કર્તા હિન્દુસ્તાનના તે ભાગને "[1]દક્ખિણ બદેસ" કહે છે. તે સમયની દેશી અથવા પ્રાકૃત ભાષામાં, સામાન્ય નિયમોને અનુસરીને સંસ્કૃત "**दक्षिणापथ**" શબ્દ 'દક્ખિણાબધ" અથવા "દક્ખિણાવધ" થયો

---

1 ઈન્ડીયન એન્ટીક્વરીઝ ભા. ૮ પા. ૧૪૩ મું જોવું.

હશે, અને આ લોમેક્ત ઉચ્ચાર [1]ઉપરથી **શ્રીક** પુસ્તકકર્તાએ પોતાના પુસ્તકમા લખેલુ નામ લીધુ હશે એનું ટુંકું નામ પણ વપરાતું હશે એમ લાગે છે, કારણકે ઇસવીસનના પાચમા શતકના આરંભમા ચીનાઈ મુસાફર [2]ફાહ-હીયાનને બનારસમા એમ કહેનામાં આવ્યું હતું કે દક્ષિણ તરફ એક દેશ છે જેનું નામ "ટાથુસીન્" છે. આ નામ સંસ્કૃત "**दाक्षिण**" ને મળતુ આવે છે

"દક્‌ખણ" શબ્દનો નિર્દેશ.

નર્મદા નદીની દક્ષિણના આખા દ્વિપકલ્પનુ નામ **દક્ષિણાપથ** અથવા **દક્ષિણ** હતુ [3]માર્કણ્ડેય, [4]વાયુ અને [5]મત્સ્યપુરાણોમા ગણાવેલા દેશોમા ચોલ, પાણ્ડ્ય અને કેરલ એ દેશોનો **દક્ષિણાપથ**મા સમાવેશ કરવામા આવેલો છે આ દેશો છેક દક્ષિણમા આવેલા છે અને આ સમયના તંજાવર, મદુરા અને મલબાર દેશોને મળતા આવે છે. પરંતુ [6]મહાભારતમા જેમ વર્ણવેલુ છે કે પાંડવોમાના સૌથી નાનાભાઈ **સહદેવ** દિગ્વિજય કરતા કરતા પાણ્ડ્યદેશના રાજાને જીત્યા પછી દક્ષિણાપથમાં ગયા આ ઉપરથી એમ ધ્વનિત થાય છે કે **પાંડય** દેશનો દક્ષિ

---

૧ ભાષાન્તરકર્તાની નોટ—આ અનુમાન યોગ્ય હોય એમ લાગતુ નથી, કારણકે પેરીપ્લસે આપેલુ નામ "દકિખણબદેસ" એ સંસ્કૃત '**दक्षिणप्रदेश**' નુ અપભ્રંશ છે અને '**दक्षिणापथ**' ઉપરથી નીકળ્યુ હોય એમ લાગતું નથી.

૨ ફાહ્-હીયાન્‌નો પ્રવાસ, એસ્ બીલકૃત, પા. ૧૩૯

૩ અધ્યાય ૫૭ શ્લો ૪૫ બીબ્લીઓથીકા ઇન્ડીકાની આવૃત્તિ તેમા બીજી લીટીનો પાઠ ખોટો છે પણ "**पांड्याश्च केरलाश्चैव चोलाःकुल्यास्तथैवच**" આ પાઠ બીજી પ્રતમા છે તેમ હોવો જોઈએ

૪ અધ્યાય ૪૫ શ્લો ૧૨૪ બી ઇ આવૃત્તિ

૫ અધ્યાય ૧૧૨ શ્લો. ૪૬ પુનાની શિલામુદ્રિત આવૃત્તિ.

૬ સભાપર્વ, અધ્યાય ૩૧ શ્લો ૧૭ મુંબાઈની આવૃત્તિ.

ણાપથમા સમાવેશ થતો નહતો વળી **સહ્યાદ્રિ**માથી ઉત્પન્ન થતી ગો-દાવરી અને અન્ય નદીઓના સબધમા, [1]વાયુપુરાણમા એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે તે દક્ષિણાપથની નદીઓ છે, અને નર્મદા તથા તાપીને તેની ગણનામા આવી નથી આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ નદીઓની ખી-ણોના પ્રદેશનો દક્ષિણાપથમા સમાવેશ થતો નહતો આ રીતે **દક્ષિણાપથ** શબ્દ હમેશા એકજ અર્થમા વપરાયો હોય એમ લાગતુ નથી અર્વાચીન સમયમા આ નામ જે દેશ ઉત્તરમા નર્મદા અને દક્ષિણમા કૃષ્ણા નદીના પ્રવાહની વાકી સુકી લીટી (છેક પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ બાદ કરતા જે રહે તે) ની વચ્ચે આવેલો છે તેનું છે આ રીતે માલુમ પડશે કે મહારાષ્ટ્ર દેશ અથવા જે દેશમા મરાઠી ભાષા બોલાય છે તે (પશ્ચિમઘાટ અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા સાકડા પ્રદેશ સીવાયના) દેશને એ ઘણોખરો મળતો આવે છે તેથી ઓછુ વળી એ દેશમાથી નર્મદા અને તાપી નદીઓની ખીણોના પ્રદેશ બાદ કરતા જે દેશ રહે તેને પણ એ નામ લાગુ કરી શકાય અને આ બાબતને વાયુપુરાણમાથી આધાર મળી શકે છે. આ પ્રમાણે ગોદાવરીના પૂર્વ પ્રવાહથી ફળદ્રુપ થયેલો દેશ તથા ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીઓની વચ્ચે આવેલો દેશ–આનુ નામ ' દક્ખણ " એમ દેખાય છે આટલાજ દેશનુ નામ **મહારાષ્ટ્ર** એક સમયે હતુ તેમ પણ લાગે છે કારણકે પુરાણો તથા અન્ય પુસ્તકોમા આ દેશને એક હાથ ઉપર **અપરાંત** અથવા **ઉત્તરકોકણ** તથા નર્મદા અને તાપીની બને બાજુએ આવેલા પ્રદેશ જેમા પુલીંદ તથા સાબર લોકો વસતા હતા તે દેશથી, તેમજ બીજા હાથ ઉપર **વિદર્ભ** દેશથી તદ્દન જૂદો ગણવામા આવ્યો છે તેના પ્રમાણમા વધારે અર્વાચીન [2]રત્નકોશ નામના ગ્રથમા, મહારાષ્ટ્ર,

---

[1] અધ્યાય ૪૫. શ્લો ૧૦૪ બી ઇ આવૃત્તિ.

[2] બૉડલીયન લાયબ્રેરીમાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના પ્રો ઑફ્રૅક્ટના પત્રકનું પા ૫૩૨ જેવુ

વૈદર્ભ, તાપીતટ દેશ અને નર્મદાતટ દેશ (એટલે આ નદીઓની બન્ને બાજુનો પ્રદેશ) અને કોંકણ, આ સર્વ એક બીજાથી જૂદા છે એમ વર્ણવામાં આવ્યું છે. આવી રીતે પરિમિત અર્થવાળા મહારાષ્ટ્ર અથવા દક્ખણ દેશ વિશે આ વૃત્તાંત લખવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

દક્ખણમાં આર્યોનું વસવું.

દક્ખણમાં આર્યોનું વસવું.

જે આર્યો હિંદસ્તાનમાં આવ્યા તે પ્રથમ પૂર્વ અફઘાનીસ્તાન અને પંજાબમા જ રહ્યા હતા. આ વાત તો હાલ સ્વીકૃત થએલી જ છે ત્યાંથી તેઓ પૂર્વ તરફ ગયા, અને પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ જેમા તેઓ રહ્યા તે પ્રદેશનું નામ થોડા સમય સુધી **બ્રહ્માવર્ત** અથવા તેઓની પવિત્ર ભૂમિ પડયું, આ પ્રદેશ **સરસ્વતી** જેને હાલ સરસુતી કહે છે તે નદી અને તેની પાસે એટલે થાણેશ્વરની આસપાસના મુલકમાં આવેલી [1]**દૃશદ્વતી** એ બન્ને નદીઓ વચ્ચે આવેલો હતો. અહીંયા જ્ઞાતીઓ, વર્ણો અને યજ્ઞયાગાદિકવાળા ધર્મની સર્વથા પૂર્ણ વિકાસને પામી હતી એમ લાગે છે. ત્યાથી તેઓ પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ પ્રસર્યા, અને ધીમે ધીમે હિમાલય અને વિંધ્યાદ્રિ વચ્ચેનો સઘળો પ્રદેશ રોકયો. તેઓના આ વસનસ્થાનની દક્ષિણ તરફની મર્યાદા લાંબા સમય સુધી વિંધ્યાદ્રિ સુધી હતી. કારણકે **આર્યાવર્ત** એટલે જે પ્રદેશમાં આર્ય લોકો વસતા હતા તે પ્રદેશથી, [2]મનુ તથા, પાણિનીય વ્યાકરણના મહાભાષ્યના કર્તા

૧ મનુ અ ૨ શ્લો ૧૭ ૨ મનુ અ ૨ શ્લો. ૨૩

પતંજલિના લખવા પ્રમાણે પૂર્વોક્ત બને પર્વત-શ્રેણીઓની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશનું જ માત્ર સૂચન થતું. જે પોતાની ઉંચાઇથી સૂર્યના માર્ગને રોકતો હોય એમ દેખાતું હતું તે વિંધ્યાદ્રિ તે લોકને અલંધ્ય હતો. તે પર્વતની વધારે ઉત્તર તરફની તથા પશ્ચિમ તરફની હાર જેમાંથી ચંબલ અને બેટવા નદીઓ ઉદ્ભવ પામે છે તે હારનું નામ **પારિયાત્ર** હતું, કારણ કે તેઓની યાત્રાની મર્યાદા એટલે સંચારની હદ ઉપર તે આવેલી હતી. પુરાણોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે, થોડા સમય પછી અગસ્ત્ય ઋષિએ તે પર્વતને વધારે ઉંચો થવાની મનાઇ કરી, એટલે કે તેમણે તે પર્વત ઉલ્લંઘ્યો અને તેની દક્ષિણ તરફ આશ્રમ સ્થાપ્યો અને આ પ્રમાણે બીજા આશ્રમો માટે માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. દક્ષિણ તરફના દેશમા સૌથી પ્રથમ અથવા પ્રાચીન આર્ય-પ્રદેશ **વિદર્ભ** અથવા વરાડપ્રાંત હોવો જોઇએ. કારણ કે

દક્ષિણમાં પ્રથમ આર્યપ્રદેશ વિદર્ભ હતો.

[2]રામાયણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જ્યારે વાનરરાજા સુગ્રીવ, રામની સ્ત્રી સીતા તથા તેના હરણ કરનાર રાવણની શોધમા પોતાના અનુચરોને જૂદી જૂદી દિશાઓમા મોકલે છે, ત્યારે બીજા દેશો સાથે વિદર્ભ, રથિક, મહિષક દેશોમાં તેમજ દણ્ડકારણ્ય તથા ગોદાવરી નદીએ પણ જવાની તેઓને આજ્ઞા કરે છે આ ઉપરથી એમ દર્શિત થાય છે કે ગોદાવરી નદીની આજુબાજુનો દેશ એટલે વધારે પરિમિત અર્થ પ્રમાણે ગણતાં દક્ખણ અથવા મહારાષ્ટ્ર દેશ તે સમયે અરણ્ય હતો અને વિદર્ભ વસ્તીવાળો દેશ હતો. [3]મહાભારતમા પણ લખેલું છે કે અગસ્ત્ય ઋષિએ

૨ રામાયણ કાં. ૪ અ. ૪૧ (મુંબાઇની આવૃત્તિ)

૩ મહાભારત. મુંબાઇની આવૃત્તિ. ૩ અધ્યાય ૯૬-૯૭.

ભાષા નામે પાલી, આ સર્વ ભાષાઓનાં પ્રાચીન રૂપોમાં સંસ્કૃત શબ્દો-નાં ઘણાંજ અપભ્રષ્ટરૂપો આવે છે, અને આના થોડાએક સામાન્ય નિયમો નીકળી શકે છે. એક જાતિના લોકો પોતાના ઇતિહાસના આખા સમયમાં જે એક ભાષા બોલતાં હોય તે ભાષાનો નાશ જે સ્વાભાવિક કારણોની અસરને લીધે થાય છે તે પ્રમાણે આ ભાષાઓના સંબંધમાં થયું હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે આવી ક્રિયા ઘણી મંદ હોવી જોઇએ, તથા ઘણા લાંબા સમય પર્યંત ચાલુ રહેલી હોવી જોઇએ, કે જેથી કરીને, તે સર્વ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જે સ્વર (ઉચ્ચાર) સંબંધી વિકૃતિઓ આપણી નજરે પડે છે તે ઉત્પન્ન થઈ શકે. આ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેલી ક્રિયાથી અન્ય બાબતોમાં પણ ઘણીજ વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન થવી જોઇએ. પરંતુ તે બોલીઓમાં આવું આપણને માલુમ પડતું નથી, અને સંસ્કૃતથી અતિ દૂર તે બોલીઓ ગઈ હોય એમ લાગતુ નથી. માટે સંસ્કૃત ઉચ્ચારોનાં અતિ અપભ્રષ્ટરૂપો થયાં તેનું કારણ એમ અનુમાન કરવાથી મળી શકે છે, કે જે લોકોની સ્વભાષા સંસ્કૃત નહોતી તે લોકોને તે બોલવી પડતી હતી. સર કરનારા આર્ય લોકોમાં વપરાતા સંસ્કૃત શબ્દોના યથાસ્થિત ઉચ્ચાર તે વિજાતીય લોકો કરી શકતા નહોતા; અને આ રીતે સંસ્કૃત શબ્દોનાં પ્રાકૃતરૂપો તે શબ્દોના તે લોકોએ કરેલા ઉચ્ચાર હતા. સંસ્કૃતમાં માલુમ નથી પડતા એવા થોડા ઉચ્ચારો (સ્વરો) તેમજ સંસ્કૃતમાંથી નીકળી શકતા નથી એવા કેટલાએક શબ્દો પ્રાકૃતમાં માલુમ પડે છે, અને આથી પણ એજ અનુમાન થઇ આવે છે. આ પ્રમાણે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે, કે હિંદુસ્તાનના આર્યો તે દેશમાં આગળ પ્રસરતા ગયા તેમ તેમ વિજાતીય લોકોના સંસર્ગમાં આવતા ગયા, જેમને તેઓએ પોતાના જનસમાજમાં એકત્ર કરી દીધા, અને આ લોકો આર્યલોકોની ભાષા શીખ્યા તેમજ પોતાના અસલના કેટલાએક શબ્દો

પ્રાકૃત બોલીઓ.

તથા ઉચ્ચારના વિશેષ લક્ષણો સાચવી રાખ્યા ઉત્તરના દેશમા છેક નીચે મરાઠા દેશ સુધી આ વસ્તુસ્થિતિ હતી પરંતુ તેથી વધારે દક્ષિણમા તથા પૂર્વ તરફના કિનારા ઉપર વસનારા લોકોમા જો કે આર્યોએ પ્રસાર કર્યો[1] અને તે લોકોને પોતાનો સુધારો આપ્યો, તો પણ એ લોકોને તેઓ પોતાના જનસમાજમા સંપૂર્ણ રીતે એકત્ર કરી શક્યા નહી, તેમજ તેમની ભાષાઓ અને તેમનો સ્વદેશીય સુધારો જડમૂળથી ઉત્થાપિત કરી શક્યા નહીં તેથી ઉલટુ તે જાતિના લોકોની ભાષાઓ આર્યોને શીખવી પડી, અને તેઓના સુધારાનો કંઈક અંશ પોતાને લેવો પડયો આ પ્રમાણે કાનડી, તેલુગુ, તામીલ અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા હાલ બોલાતી અન્ય ભાષાઓ, સંસ્કૃતમાથી ઉત્પન્ન થઈ નથી, પરંતુ તદન જુદાજ કુળની છે, અને દક્ષિણની કથાઓ આ રીતે આજ કારણથી ઉત્તરનાથી જૂદી પડે છે આર્યોના આ પ્રસારનું પરિણામ ઉત્તરમા જે આવ્યુ હતુ તેથી દક્ષિણમા શા કારણથી આટલુ બધુ જૂદુ આવ્યુ તેનુ કારણ એમ દેખાય છે કે, જ્યારે આર્યો દક્ષિણમા ગયા ત્યારે ત્યા સુવ્યવસ્થિત જનસમાજો તથા રાજ્યો ઘણા લાબા સમયથી હતા ઉપર લખેલા રામાયણના વાકયોમા વાનરસેનાને દક્ષિણમા આંધ્ર (તેલુગુ) લોકોના, પાડય, ચોલ, અને કેરલ લોકોના દેશોમા જવાની આજ્ઞા કરી છે, અને તેઓને એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે પાડય લોકોની રાજ્યધાનીના દરવાજા સુવર્ણ તથા રત્નોથી શોભાયમાન કરેલા છે અને આ જાતિના લોકોનુ, તેઓના દેશનુ અને તેઓના રાજાનુ વર્ણન અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોમા કરવામા આવ્યુ છે તે હવે પછી આપણા ગામાં આવશે તેથી ઉલટુ આર્યલોકોના પ્રસારને સમયે ઉ—

વધારે દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોમાં તે થોડી હતી.

[1] આ વિષયો મેં સંસ્કૃત તથા તેમાથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉપરના મારા ભાષણોમા વિકસિત કર્યાં છે

ભાષા નામે પાલી, આ સર્વ ભાષાઓના પ્રાચીન રૂપોમાં સંસ્કૃત શબ્દો-નાં ઘણાંજ અપભ્રષ્ટરૂપો આવે છે, અને આના થોડાએક સામાન્ય નિયમો નીકળી શકે છે. એક જાતિના લોકો પોતાના ઇતિહાસના આખા સમયમાં જે એક ભાષા બોલતા હોય તે ભાષાનો નાશ જે સ્વાભાવિક કારણોની અસરને લીધે થાય છે તે પ્રમાણે આ ભાષાઓના સંબંધમા થયું હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે આવી ક્રિયા ઘણી મંદ હોવી જોઇએ, તથા ઘણા લાંબા સમય પર્યંત ચાલુ રહેલી હોવી જોઇએ, કે જેથી કરીને, તે સર્વ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જે સ્વર (ઉચ્ચાર) સંબંધી વિકૃતિઓ આપણી નજરે પડે છે તે ઉત્પન્ન થઈ શકે. આ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેલી ક્રિયાથી અન્ય બાબતોમાં પણ ઘણીજ વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન થવી જોઇએ. પરંતુ તે બોલીઓમાં આવું આપણને માલુમ પડતુ નથી, અને સંસ્કૃતથી અતિ દૂર તે બોલીઓ ગઈ હોય

પ્રાકૃત બોલીઓ. એમ લાગતુ નથી. માટે સંસ્કૃત ઉચ્ચારોનાં અતિ અપભ્રષ્ટરૂપો થયાં તેનું કારણ એમ, અનુમાન કરવાથી મળી શકે છે, કે જે લોકોની સ્વભાષા સંસ્કૃત નહોતી તે લોકોને તે બોલવી પડતી હતી સર કરનારા આર્ય લોકોમાં વપરાતા સંસ્કૃત શબ્દોના યથાસ્થિત ઉચ્ચાર તે વિજાતીય લોકો કરી શકતા નહોતા, અને આ રીતે સંસ્કૃત શબ્દોના પ્રાકૃતરૂપો તે શબ્દોના તે લોકોએ કરેલા ઉચ્ચાર હતા. સંસ્કૃતમા માલુમ નથી પડતા એવા થોડા ઉચ્ચારો (સ્વરો) તેમજ સંસ્કૃતમાથી નીકળી શકતા નથી એવા કેટલાએક શબ્દો પ્રાકૃતમાં માલુમ પડે છે, અને આથી પણ એજ અનુમાન થઇ આવે છે. આ પ્રમાણે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે, કે હિંદુસ્તાનના આર્યો તે દેશમાં આગળ પ્રસરતા ગયા તેમ તેમ વિજાતીય લોકોના સંસર્ગમાં આવતા ગયા, જેઓને તેઓએ પોતાના જનસમાજમાં એકત્ર કરી દીધા, અને આ લોકો આર્યલોકોની ભાષા શીખ્યા તેમજ પોતાના અસલના કેટલાએક શબ્દો

તથા ઉચ્ચારનાં વિશેષ [1]લક્ષણો સાચવી રાખ્યાં. ઉત્તરના દેશમાં છેક નીચે મરાઠા દેશ સુધી આ વસ્તુસ્થિતિ હતી. પરંતુ તેથી વધારે દક્ષિણમાં તથા પૂર્વ તરફના કિનારા ઉપર વસનારા લોકોમાં જો કે આર્યોએ પ્રસાર કર્યો અને તે લોકોને પોતાનો સુધારો આપ્યો, તો પણ એ લોકોને તેઓ પોતાના જનસમાજમાં સંપૂર્ણ રીતે એકત્ર કરી શકયા નહીં, તેમજ તેમની ભાષાઓ અને તેમનો સ્વદેશીય સુધારો જડમૂળથી ઉત્થાપિત કરી શકયા નહીં. તેથી ઉલટું તે જાતિના લોકોની ભાષાઓ આર્યોને શીખવી પડી, અને તેઓના સુધારાનો કંઈક અંશ પોતાને લેવો પડયો. આ પ્રમાણે કાનડી, તેલુગુ, તામીલ અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા હાલ બોલાતી અન્ય ભાષાઓ, સંસ્કૃતમાથી ઉત્પન્ન થઈ નથી, પરંતુ તદ્દન જૂદાજ કુળની છે, અને દક્ષિણની કલાઓ આ રીતે આજ કારણથી ઉત્તરનાથી જૂદી પડે છે આર્યોના આ પ્રસારનું પરિણામ ઉત્તરમા જે આવ્યું હતું તેથી દક્ષિણમાં શા કારણથી આટલુ બધુ જૂદું આવ્યુ તેનું કારણ એમ દેખાય છે કે, જ્યારે આર્યો દક્ષિણમા ગયા ત્યારે ત્યા સુવ્યવસ્થિત જનસમાજો તથા રાજ્યો ઘણા લાબા સમયથી હતા. ઉપર લખેલા રામાયણના વાક્યોમા વાનરસેનાને દક્ષિણમા આંધ્ર (તેલુગુ) લોકોના, પાડય, ચોલ, અને કેરલ લોકોના દેશોમા જવાનો આજ્ઞા કરી છે, અને તેઓને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પાડય લોકોની રાજ્યધાનીના દરવાજા સુવર્ણ તથા રત્નોથી શોભાયમાન કરેલા છે અને આ જાતિના લોકોનું, તેઓના દેશનુ અને તેઓના રાજાનું વર્ણન અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોમા કરવામા આવ્યું છે, તે હવે પછી આપવામાં આવશે. તેથી ઉલટું આર્યલોકોના પ્રસારને પરિણામે ...

વધારે દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોમાં તે થોડી હતી.

---

[1] આ વિષયો મેં સંસ્કૃત તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉપરના મારા ભાષણોમાં વિકસિત કર્યાં છે.

તમના દેશોમા દેશ–સ્થિતિ દંડકારણ્યના જેવી હોવી જોઈએ, એટલે રામાયણમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે તે અરણ્યમા રાક્ષસો એટલે બ્રાહ્મણ ઋષિઓની ધર્મક્રિયાઓમા વિઘ્ન નાખતી એવી જંગલી જાતીઓ રહેતી હતી અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો જૂનો ભાગ, (જે આર્યો પંજાબમાથી ધીમે ધીમે નીચે પ્રસરતા જતા હતા તે સમયનો છે) તેમાં તેઓને જે જંગલી જાતીઓ મળી તેઓને દસ્યુ, રાક્ષસ અને એવાં અન્ય નામો આપવામાં આવ્યા છે

પ્રકરણ ૩ જું.

દક્ખણમાં આર્યોના વસતિકાલનો યથાશક્તિ નિર્ણય, તથા પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સાહિત્ય અને લેખોમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાન વિશેના લેખો.

ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયમાં આર્યો ઉત્તર હિંદુસ્તાનથી માહીત હતા.

આર્યો દંડકારણ્યમા ક્યારે વસ્યા તે કાલનો યથાશક્તિ નિર્ણય આપણે હવે કરવાનો પ્રયત્ન કરીશુ, અને સંસ્કૃત સાહિત્યના જૂદા જૂદા સમયોમા તથા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા સંપૂર્ણ રીતે જાણીતી થએલી તારીખોએ, ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સુધરેલા આર્ય જનસમાજનો દક્ષિણ હિંદુસ્તાન સાથે શો સંબંધ હતો તે શોધી કાઢીશુ

ઐતરેય બ્રાહ્મણ, કે જે આખા શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત સાહિત્યથી અતિ પ્રાચીન છે, તેમા એમ [1] લખ્યુ છે કે, વિશ્વામિત્ર ઋષિએ પોતાના પચાસ પુત્રોની સંતતિને આર્ય વસતિ સ્થાનોની " સીમા ઉપર રહેવાનો " શાપ આપ્યો હતો, અને એમ કહેલુ છે કે, આ વસતિ સ્થા-

---

૧ ઐતરેય બ્રાહ્મણ અ ૭ શ્લો ૧૮

નોના લોકો " આંધ્ર, પુંન્ડ્ર, સાબર, પુલીંન્દ અને મૂતીબ " હતા, અને વિશ્વામિત્રના વંશજો દસ્યુનો મોટો ભાગ હતા. આમાંના પ્રથમની ચાર જાતિના લોકો દક્ષિણમાં રહેનારા તરીકે લખેલા છે, એટલે કે [1]રામાયણમાં પુંડ્ર લોકો વિષે, અને પુરાણોમાં અન્ય ત્રણ જાતિઓ વિષે તે પછીના સમયના સાહિત્ય ઉપરથી એમ દેખાય છે, કે પુલિન્દ તથા સાબર લોકો[2] વિંધ્યાદ્રિની આજુબાજુ રહેનારી જંગલી જાતોના હશે. ટાલેમી પુલિંદ લોકોને નર્મદા નદીના તટ આગળના બતાવે છે. આંધ્ર લોકો, જેઓ આ સમયના તેલુગુ લોકો છે, તેઓ ગોદાવરી નદીના મુખ આગળ અથવા તેથી પણ ઉત્તરમા રહેતા હતા. ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયમાં આ જાતિના લોકોના આ સ્થાનો હતા, તો તે વખતે હિંદુસ્તાનના આર્ય લોકોને વિંધ્યાદ્રિથી ઉત્તરના સઘલા દેશની તેમજ તે પર્વત–શ્રેણીના આગ્નેયી ખૂણામા આવેલા પ્રદેશની માહીતિ હોવી જોઇએ

પાણિની પોતાના સમયમાં પણ હતા. પાણિની પોતાના સૂત્રો એટલે વ્યાકરણના નિયમોમા હિંદુસ્તાનની ભૂગોળનું અતિ વિસ્તીર્ણ જ્ઞાન દર્શાવે છે. તેઓએ દર્શાવેલા સ્થાનો અને નદીઓ પૈકી ઘણાંએક પંજાબ અને અફ્ઘાનીસ્તાનમા આવેલા છે, પરંતુ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પૂર્વ તરફના ભાગમા આવેલા દેશોનાં નામ પણ તે સૂત્રોમા આવે છે દક્ષિણમા અતિ દૂર દર્શાવેલા દેશોમાં કચ્છ [૪. ૨ ૧૩૩], અવન્તી [૪, ૧, ૧૭૬], કોસલ, [૪, ૧, ૧૭૧] [3]કરૂપ [૪, ૧, ૧૭૮] અને કલિંગ [૪, ૧, ૧૭૮] છે. આમાનો

[illegible] જંગલોના બતાવે છે [illegible] જુના

[3] આ નામ સૂત્રોમાં આવતુ નથી, પણ ભર્ગાદિગણમા બીજુ છે. આ ગણોમાં આવતા શબ્દો વિષે, મેં અગાઉ એવો મત દર્શાવ્યો છે કે, આખો ગણુ

પ્રથમ તો ગોજ નામનો આ સમયનો દેશ છે, અવંતી એ ઉજ્જયિનીની આજુબાજુનો પ્રદેશ છે, અને કલિંગ આ સમયના ઉત્તર સરકારને મળતો આવે છે પુરાણોમાં લખ્યા પ્રમાણે કોસલ, કરૂષ અને અવન્તી એ દેશો વિંધ્યાદ્રિની પીઠ[1] ઉપર આવેલા છે રત્નાવલી નામના નાટકમાં કોસલ તે પર્વતની પાસ આવેલો છે એમ લખેલું છે આપણે એમ અનુમાન કરીએ કે પાણિનીના ગ્રંથમાં વધારે દક્ષિણ તરફના દેશોના નામ નથી તે તેની અજ્ઞાનતાને લીધે હોય (અને તેમણે પોતાના ગ્રંથમાં ઉત્તરના ઘણા સ્થાનોના નામો આપેલા છે તેથી આ વાત સંભવિત હોય એમ લાગે છે), તો ઉપરથી એમ નિર્દિષ્ટ થાય છે કે પાણિનીના સમયમાં વિંધ્યાદ્રિથી ઉત્તરમાંજ ફક્ત આર્યલોકો હતા, પરંતુ પૂર્વ તરફના કિનારાના

પાણિનીના સમયમાં ઘણુંકરીને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું જ્ઞાન હતું નહી.

પાણિનીનો છે એમ કહેવું બરાબર નથી (અને કેટલીક જગાએ આપણને સ્પષ્ટ સાબીતીઓ છે કે કેટલાક શબ્દો પાછળથી દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા) તોપણ પ્રથમના ત્રણ શબ્દો તો તેમનાજ હોવા જોઇએ એમ તો સ્વીકારવું જોઇએ જ આ સાથે પ્રો વેબરે વાંધો લીધો હતો પરંતુ મારા ધારવા મુજબ મારા કારણો સ્પષ્ટ છે તેથી મારા મતને સમર્થન કરવાની અગત્ય મને લાગી નહોતી તોપણ હું અહિં જણાવીશ કે પાણિની પોતાના સૂત્રોમાં આ ગણોનું પ્રથમના અક્ષરને આદિ લગાડીને સૂચન કરે છે અને આ પ્રમાણે બનેલો શબ્દ બહુવચનમાં વાપરે છે અને બહુવચન ફક્ત બેથી વધારે હોય ત્યારે જ વપરાય છે માટે તે ઉપરથી આપણે એમ સમજવું ઉચિત છે કે પ્રથમનો અને તેની પછી ઓછામાં ઓછા બીજા બે શબ્દોનો વિચાર તેમના મનમાં હશે આ સૂચના સામાન્ય રીતે લાગેલી [illegible]

* સનો એક ભાગ છે અને [illegible] ખરૂં વાપરવામાં આવ્યું નથી

૧ ઉપર લખેલા વાક્યો જોવા

સૌથી વધારે ઉત્તરના પ્રદેશમા તેઓ પ્રસર્યા હતા અથવા તેઓ સાથે તેમનો સંસર્ગ હતો, તે તે વિંધ્યાદ્રિ ઉલ્લંઘીને કરેલો નહી, પરંતુ તેને બદલે પૂર્વ તરફનો માર્ગ લઇને જ કરેલો

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનુ કાત્યાયનને જ્ઞાન હતુ પરંતુ પાણિનીને નહી.

તેથી ઉલટુ કાત્યાયન ઋષિ જેમણે પોતાના વાર્તિકથી પાણિનીના સૂત્રો સમજાવ્યા છે, તેમને દક્ષિણનું જ્ઞાન હતું તેમ જણાય છે. કોઈ અમુક દેશમા વસતા લડવૈયાની જાતિઓના નામ તેમજ તે દેશના નામ એક સરખા હોય છે અને તે ઉપરથી અન્ય શબ્દો રચવામા આવે છે, જેનો અર્થ "તે જાતિના અમુક સભ્યમાથી ઉત્પન્ન થએલા" એવો થાય છે, તેમજ જેનો અર્થ " તે દેશનો રાજા " એવો પણ થાય છે, તેવી જાતના નામો શી રીતે ઉપજાવવા તે બાબતના નિયમો પાણિની આપે છે, દૃષ્ટાંત તરીકે "પાચાલ" એટલે પાચાલની જાતિના એકાદ સભ્યના વંશમા ઉત્પન્ન થએલો માણસ, અથવા પાચાલ દેશનો રાજા તેવીજ રીતે શાલ્વના વંશમા ઉત્પન્ન થએલો માણસ તેમજ શાલ્વ જાતીના લોકોનો રાજા—એ બને શાલ્વેય કહેવાય છે આમાથી એક દૃષ્ટાંત મુકી દેવામા આવ્યુ છે એમ કાત્યાયન કહે છે, પાડ્ય એ નામ પાણિનીએ સમજાવ્યુ નથી, તેટલા માટે કાત્યાયન લખે છે કે " પાડુની જાતિના સભ્યમાથી ઉત્પન્ન થએલો માણસ અથવા પાડુની જાતિના લોકોનો રાજા " પાડ્ય[1] કહેવાય તેવીજ રીતે પાણિનીનુ એમ કહેવુ છે કે "કામ્બોજ" (જેવાયવ્યકોણના પ્રદેશમા વસનાર અનાર્ય જાતિના લોકોનુ નામ છે), એ શબ્દ ઉપરથી બનેમાથી એક પણ અર્થવાળુ એવુ નામ ઉપજાવવામા કાંઈ પણ પ્રત્યય લગાડવાનો નથી તેમ કોઈપણ સ્વરને પણ બદલવાનો નથી પરંતુ "કામ્બોજ" એજ શબ્દનો અર્થ "કામ્બોજ

---

1 पांडोर्ड्यण् એ પાણિનીના અ ૪-૧-૧૬૮ શ્લોક ઉપરનું વાર્તિક છે

જાતિના એક માણસનો વંશજ અથવા કાંબોજ જાતિના લોકોનો રાજા"[1] એવો થાય છે કાત્યાયન એમ કહે છે કે પાણિનીના સૂત્રમાં 'કાંબોજ' એ શબ્દ પછી "ઇત્યાદિ" એ શબ્દ વધારવો જોઇએ, કારણકે તેના સંબંધમાં લખેલો નિયમ ચોલ ઈ૦ ને પણ લાગે છે, એટલે ચોલ ઇ૦ જાતિના મનુષ્યનો વંશજ તેમજ ચોલ ઇ૦ દેશના રાજાને "ચોલ ઈ૦" કહેવો જોઇએ તેવીજ રીતે પાણિની કહે છે કે [2]કુમુદ્વત્, નદ્વત્, અને વેતસ્વત્ દેશોના નામ પડયા, તેનું કારણ એ કે તે તે દેશોમાં કુમુદો, નદ એટલે બરૂઓ, અને વેતસ્ એટલે નેતરો થાય છે કાત્યાયન આમા વધારો કરીને કહે છે કે "મહિષ્મત્" દેશનુ તે નામ પડયુ, કારણ કે તેમા મહિષ એટલે પાડાઓ થાય છે હવે વિચારતા માલુમ પડે છે કે પુરાણોમા મહારાષ્ટ્ર સાથે સંસર્ગવાળો દક્ષિણ તરફનો દેશ જેને "મહીષક" દેશ કહેવો છે તેજ મહિષ્મત્ હોય એમ લાગે છે નર્મદાના કીનારા ઉપર આવેલી માહિષ્મતી તેની રાજ્યધાની ઘણુકરીને હતી આ ઉપરથી આપણે બીજા તેવાજ દષ્ટાંતોમા પ્રો ગો ડસ્ટકરે જે અનુમાન કર્યું છે તેવુજ અનુમાન કરી શકીએ, કે જો પાણિની ને પાંડ્ય, ચોલ અને મહિષ્મત્ દેશોનું જ્ઞાન હોત, તો તેણે પોતાના નિયમોમાથી આ નામો મુકી દીધા નહોત, કારણ કે તેણે કેટલી બધી સંભાળથી પોતાનુ વ્યાકરણ લખેલું છે માટે ઘણુકરીને તેને તે દેશોનું જ્ઞાન હતુ નહીં એમ ધારવામા આવે છે અને તેના સૂત્રોમા કોઈપણ દક્ષિણ તરફના દેશનું નામ આવતુ નથી તેથી આને વધારે સમર્થન મળે છે આ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે પાણિનીના સમયમા ઉત્તરના આર્યોને દક્ષિણ તરફના દેશો તથા ત્યાની જાતિના લોકોની માહીતી નહોતી, પરંતુ કાત્યાયનના સમયમા તો હતી કાત્યાયનના વાર્તિકમા નાસીકીય નામના એક શેહેરનું નામ આવે છે તે હાલનુ નાસીક હોય એમ પણ સંભવે છે.

---

૧ પાણિની ૪-૧-૧૭૫. ૨ પાણિની ૪-૨-૮૭

પતંજલિ દક્ષિણનુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન દર્શાવે છે એક વ્યાકરણકર્ત્તા તરીકે દક્ષિણમા પ્રચલિત ભાષાની રૂઢિઓ તે લખે છે અને કહે છે કે દક્ષિણાપથમા "[1]સરસી" એ શબ્દ મોટા તલાવોના અર્થમા વપરાય છે તે [2]માહીષ્મતી [3]વૈદર્ભ, [4]કાચીપુર એટલે આ સમયનુ કાજીવરમ અને [5]કેરલ એટલે મલબારને પણ ગણાવે છે પતંજલિનો સમય ઇ સ પૂર્વે ૧૫૦ નો છે એમ હાલ ખરૂ માની શકાય ભારદ્વાજીયો, સૈનાગો ઇ૦ ની શાલાઓમા વપરાતા પુસ્તકોમા કાત્યાયનના વાર્તિકના જે જૂદા જૂદા પાઠો ચાલતા તે પતજલિ બતાવેછે આમાના કેટલાએક તો વાર્તિકના સુધારા તરીકે ગણી શકાય, તોપણ તે સબધમા પતજલિ "पठंति" એમ લખે છે તેથી તો એમજ સમજાય છે કે તેણે તો તેમને પાઠાંતર તરીકેજ ગણ્યા હતા માટે કાત્યાયન અને પતજલિની વચ્ચે ઘણા લાબો કાળ વ્યતીત થએલો હોવો જોઇએ કે જેથી આવા પાઠાતર અથવા સુધારા થઈ શકે આ ઉપરથી મૌર્યના પૂર્વે જે નદો થઈ ગયા તેમના સમયનો કાત્યાયન હતો, એ સામાન્ય દતકથા સ્વીકારવાનુ મને વાજબી થાય છે. અને તેથી ઇ સ પૂર્વેના ચોથા શતકના પૂર્વાર્ધનો સમય તેનો હતો એમ લાગે છે આ રીતે કાત્યાયન અને પતજલિ બને વચ્ચેનું અંતર આશરે બસો વર્ષનું હોવુ જોઇએ વાર્તિકોની પરીક્ષા કરીને તે ઉપરથી પ્રો ગોલ્ડસ્ટકરે એમ દર્શાવી આપ્યુ છે કે કેટલાએક અમુક રૂપો પાણિનીએ ગણાવ્યા

પતંજલિને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું.

કાત્યાયન અને પતજલિ વચ્ચેનો સમયાંતર.

---

1 પાણિની ઉપરનુ મહાભાષ્ય ૧—૧—૧૯ 3 " , ૪-૧ ચોથુ આહ્નિક
2 " " ૩—૧—૨૬ 4 " , ૪-૨ બીજુ "
" " 5 " ૪-૧ ચોથુ "

કાત્યાયન અને પાણિનીનું સમયાંતર.

નથી, પરંતુ કાત્યાયને ગણાવ્યાં છે, માટે તે એમ અનુમાન કરે છે કે પાણિનીના સમયમાં ભાષામાં તે નહોતા. સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉપરના મારા ભાષણમાં આ દલીલને હું અનુસર્યો છું, અને આવા રૂપોનાં કેટલાંએક સામાન્ય દષ્ટાંતો[૧] વાર્તિકમાંથી મે આપ્યાં છે. આ ઉપરથી બેમાંથી એકજ અનુમાન શકય છે તે એ કે—પાણિની ઘણોજ પ્રમાદી વ્યાકરણકર્ત્તા હતો અથવા તો તેના સમયમાં એ રૂપો હતાંજ નહીં. આ બેમાંથી પ્રથમનું અનુમાન સ્વીકારવા યોગ્ય નથી, માટે બીજું ખરૂ હોવું જોઇએ પતંજલિના મહાભાષ્યની પ્રસ્તાવનામાંનાં કેટલાંએક વાક્યો ઉપરથી પણ મેં બતાવી આપ્યું છે કે પૂર્ણ ભૂતકાલ ૫૦ નાં ક્રિયાપદનાં રૂપો કે જે ભાષા એટલે પ્રચલિત ભાષામાં વપરાય છે પણ છાંદસ્ એટલે પ્રાચીન ભાષામાં નહીં એમ પાણિનીએ બતાવ્યાં છે તે રૂપો કાત્યાયન તથા પતંજલિના સમયોમાં વપરાશમાંથી જતાં રહ્યાં હતાં અને તેમને સ્થાને ભૂત કૃદંતો વપરાતા હતાં પાણિનીએ પોતાના સૂત્રોમાં કેટલાએક શબ્દો વાપર્યા છે જેનો અર્થ કાત્યાયનના સમયમાં જીર્ણ થઈ ગયો હતો, તેવા શબ્દોની એક યાદી પ્રો. ગોલ્ડસ્ટકરે આપી છે, અને આ ઉપરથી દર્શાવી આપ્યુ છે કે પાણિનીના સમયમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો કેટલોએક ભાગ ઘણું કરીને હતોજ નહી પરંતુ તે કાત્યાયનને માહિત હતો; અને એક વિષયમા તો ઘણું મજબુત અને ખરૂ અનુમાન કરી બતાવ્યું છે કે પાણિની અને કાત્યાયનની વચ્ચેનુ અંતર એટલું બધું મોટુ છે કે પાણિનીના સમયમાં જે કેટલાએક સાહિત્યના પુસ્તકો બીલકુલ હતાંજ નહી અથવા જે તે સમયે પ્રાચીન ગણાતાં નહોતાં તેવાં પુસ્તકો કાત્યાયનના સમયમાં પાણિનીના સમયના પ્રાચીન પુસ્તકો જેટલાંજ પ્રાચીન ગણાતાં હતાં

૧ अस्त्यमयुक्तः થી શરૂ થતું પ્રથમ આહ્નિકનું વાક્ય જોવું

આ બધી હકીકત ખરી છે એમ નક્કી થવાને ત્રણ શતકો કરતાં ઓછો સમય જવો જોઈએ નહીં. માટે વધારે નહીં તો ઈ. સ. પૂર્વના સાતમા શતકના આરંભમાં પાણિની થઈ ગયો હોવો જોઈએ; અને આ અનુમાનની સામે અનિશ્ચિત દુરાગ્રહ વિના બીજી કોઈપણ દલીલ હજુ સુધી લાવવામાં આવી નથી, તેમજ લાવી શકાય તેમ પણ નથી એમ હું માનું છું. અને આ ઉપરથી હવે આપણા મુદ્દાની વાત ઉપર આવતાં એમ નીકળે છે, કે ઈ. સ. પૂર્વના સાતમા શતક અગાઉ હિંદુસ્તાનના આર્યોને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું જ્ઞાન હતું નહીં; તેઓ પૂર્વ તરફના માર્ગથી ઉત્તર સરકાર સુધી ગયા હતા, પરંતુ તેથી આગળ નહીં; અને વિંધ્યાદ્રિથી દક્ષિણમાં આવેલા દેશથી તેઓ અજાણ્યા હતા. એ સમયે તેથી પણ વધારે દૂર નીચે જવાનો તેઓએ આરંભ કરેલો હશે; કારણ કે વિંધ્યાદ્રિના ઉત્તર પરિસરના પ્રદેશોમાં અને કલિંગ દેશમાં તેઓ તે પૂર્વે જઈને વસ્યા હતા, અથવા તેઓની સાથે સંસર્ગમાં હતા, અને સૌથી પ્રથમ વિદર્ભ દેશ અથવા વરાડ પ્રાંતમાં વસ્યા હતા અને હજુ પણ તેઓ ત્યાં પૂર્વ તરફનાજ માર્ગથી જતા હતા તેમ લાગે છે. પણ કેટલોએક વધારે સમય વીત્યા બાદ તેઓએ વિંધ્યાદ્રિને ઉલ્લંઘ્યો, અને ગોદાવરી નદીના તટ આગળના દંડકારણ્યમાં એટલે મહારાષ્ટ્ર અથવા દક્ષણમાં વસ્યા. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ ના વર્ષ પૂર્વે તંજાવર અને મદુરા સુધીના સર્વ દક્ષિણના આખા દેશથી તેઓ માહીતગાર થયા હતા.

આશરે ઇ. સ. પૂર્વના સાતમા શતકના આરંભ પછીથી આર્યો દક્ખણમાં પેઠા.

મહાકાવ્યોમાં અમુક શબ્દો અથવા નામો આવે છે તે ઉપરથી સમયનું અનુમાન કરવું એ એટલું બધું નિઃશંક નહીં ગણાય. પાણિની અને આશ્વલાયનના સમય પૂર્વે એક મહાભારત હતું, તોપણ આ સમયમાં મહા-

ભારતનો જે ગ્રંથ છે તેજ તે સમયનો મૂળ ગ્રંથ હતો એ ઘણા સંશયની વાત છે તેથી ઉલટું એ વાત સંભવિત છે કે એ ગ્રંથમાં સમયાંતરે વધારો થતો ગયો છે, અને મૂળ ગ્રંથ એટલો બધો દૂષિત થઇ ગયો છે કે અમુક શબ્દ તેમાં અર્વાચીન સમયમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા નથી એમ નિશ્ચયપૂર્વક કોઇ પણ મનુષ્ય કહેવાને શક્તિમાન નથી. રામાયણના મૂળ ગ્રંથમાં જો કે વધારા થયા હોય એમ લાગતું નથી તોપણ તે પણ ઘણો દૂષિત થએલો છે તોપણ ઘણા અર્વાચીન બંગાળી પુસ્તકની પેઠે રામાયણના બંગાળી ગ્રંથમાં પણ ઘણા વધારાઓ આવે છે એ દેશમાં તથા દક્ષિણ દેશમાં રામાયણનો જે ગ્રંથ પ્રચલિત છે તે વધારે વિશ્વાસ રાખવા લાયક છે, અને વળી તે ગ્રંથના પાઠમાં અગણિત પાઠાંતર માલુમ પડે છે, તો પણ ખાસ જરૂરનો પાઠાંતર તો કવચિતજ હશે પરંતુ રામાયણનો સમય અનિશ્ચિત છે પુરાણો ઉપરથી હાલના સમયની હિંદુઓની માન્યતા એવી છે, કે **રામાવતાર** તે **કૃષ્ણાવતાર** કરતાં પહેલાં છે અને તેટલા માટે રામાયણ તે મહાભારતથી પ્રાચીન પુસ્તક છે પરંતુ પાણિનીમાં વાસુદેવ, અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર વિશે લખેલું છે અને પતંજલિ પોતાના ગ્રંથમાં દષ્ટાંતોમાં મહાભારતમાં વર્ણવેલા પુરૂષોના નામો વારંવાર આપે છે, તોપણ તે ગ્રંથોમાં રામ અગર તેના ભાઇઓ અગર પિતા દશરથનું એકવાર પણ કથન નથી આ વાત થોડી આશ્ચર્યકારક નથી તેવીજ રીતે ઘણો અર્વાચીન ગ્રંથકર્તા એટલે કોશકાર અમરસિંહ પોતાના કોશમાં, વિષ્ણુના પર્યાયોમાં કૃષ્ણાવતારમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં ઘણાં નામો આપે છે, અને કૃષ્ણના ભાઇ બલભદ્ર અથવા રામનું નામ તેમાં આવે છે, તોપણ દશરથના પુત્ર રામનું નામ પણ તેમાં આવતું નથી આ બાબતને કાલનિર્ણય કરવામાં ગમે તેટલું અગત્ય આપવામાં આવે, તોપણ દક્ષિણમાં આવેલાં સ્થાનનાં નામો એ મહાકાવ્યોમાં આવે છે તે વિષય મેં ઉપર દર્શાવ્યો છે, તેમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે સ-

મહાકાવ્યોમાં દ- ક્ષ્મણમાં આવેલાં સ્થાનોલખેલાં છે. હવે પાંડ્ય, દ્રવિડ, ઉદ્ર, કેરલ અને આંધ્ર એ સર્વ જાતિના લોકો ઉપર જીત મેળવી અને કિષ્કિંધામાં પણ તે ગયા હતા એમ લખેલું છે. પ્રાચીન પંપા સરોવર જ્યાં વાનરના રાજા સુગ્રીવને રામ મળ્યા હતા અને જે આ સમયનું હાંપી છે તેની પાસે આ કિષ્કિંધા આવેલું છે; જો કે પુરાણો પ્રમાણે તો વિંધ્યાદ્રિ પાસેના પ્રદેશોમાં કિષ્કિંધા દેશ મુકવામાં આવેલો છે. સુર્પારક જે આ સમયનું વસાઇ પાસે આવેલું સોપારા છે ત્યાં, અને દંડક એટલે દંડકારણ્ય જેને અરણ્ય તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું નથી ત્યાં, કર્ણાટક એટલે કૃષ્ણા અને કોઇના નદીના સંગમ ઉપર આવેલું આ સમયનું કર્હાડ ત્યાં, અને અન્ય સ્થાનોએ પણ સહદેવ ગયા હતા તેમ પણ લખેલું છે.

ઉપર લખેલાં રામાયણનાં વચનોમાં જે દેશો દક્ષિણમાં આવેલા છે એમ લખવામાં આવ્યું છે તે દેશો, ઉત્કલ એટલે આ સમયનો ગંજમ, કલિંગ, દશાર્ણ, અવન્તી, વિદર્ભ ઇત્યાદિ છે. પ્રાચીન સમયમાં ભીલસાની પાસેના પ્રદેશને દશાર્ણ દેશ કહેવામાં આવતો હતો; કારણ કે તેની રાજ્યધાની વિદિશા હતી, જે નગર કાલિદાસે મેઘદૂતમાં લખ્યા પ્રમાણે વેત્રવતી એટલે હાલની બેટવા નદી ઉપર આવેલું છે અને તેથી જે હાલનું ભીલસા હોવું જોઇએ. આ સર્વ વિંધ્યાદ્રિની પાસે જ છે અથવા તેની સીધી લીટીમાં પરંતુ વધારે પૂર્વ તરફ આવેલા છે. પરંતુ આ દેશો અને છેક દક્ષિણમાં આવેલા ચોલ, પાંડ્ય અને કેરલ દેશોની વચ્ચે રામાયણમાં લખ્યા પ્રમાણે દંડકારણ્ય વિના બીજું કોઈ સ્થાન અથવા દેશ આવતો નથી. ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે આ દેશ–સ્થિતિ દક્ષ્મણમાં આર્ય લોકો વસ્યા તે પૂર્વની છે એમ ગણવું જોઇએ; અને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે મહાભારતમાં લખેલી દેશસ્થિતિ તે પછીની હોય એમ લાગે છે, પછી તે બંને મહાકાવ્યોના સમયની ગણના ગમે તે હોય. તોપણ એક

વાત તો સ્પષ્ટ જ છે કે મહારાષ્ટ્ર એ નામ બેમાંથી એકેમાં આવતું નથી.

અશોકના લેખોમાં દક્ષણના લોકોનાં નામો.

ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકના મધ્યમાં મૌર્યવંશનો મહાન્ રાજા અશોક જે મગધમાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે પર્વતોમાં લેખો કોતરેલા છે. આ લેખો પશ્ચિમમાં કાઠીયાવાડમાં ગિરનાર ઉપર, પૂર્વ તરફના કિનારા ઉપર કટકમાં ધૌલી તથા અફ્ઘાનીસ્તાનમાં શાહબાઝ-ગિરિઉપર માલુમ પડે છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તેણે રાષ્ટિક, પેટેનીક, અને અપરાન્ત લોકોને ત્યાં ધર્મગુરૂઓ મોકલ્યા હતાઃ છેલ્લો એટલે **અપરાન્ત** જેનું આપણને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે તે ઉત્તર કોંકણ છે અને તેની રાજ્યધાની શુર્પારક હતી. **પેટેનીક** તે ઘણું કરીને પૈઠણક એટલે ગોદાવરી નદી ઉપર આવેલા પૈઠણની આસપાસના લોકો અથવા પ્રદેશ હોવો જોઇએ. જે નગરનું સંસ્કૃત નામ **પ્રતિસ્થાન** હતું. તેનો દેશી ઉચ્ચાર હાલ તેમ તે સમયે પણ પૈઠણ અથવા પૈઠાણ હતો, કારણ કે પેરી'લસનો કર્ત્તા તેમજ ટૉલેમી એ બને તેને પૈઠણ અથવા બૈથણ કહે છે. **રાષ્ટીકો** જેનું સંસ્કૃત નામ રાષ્ટ્રિક છે, તે ઘણું કરીને મહારાષ્ટ્રના લોકો હોવા જોઇએ, કારણ કે રાટ્ટ નામની જાતિના લોકો પ્રાચીન સમયથી દક્ષણમાં સર્વ સત્તાવાન્ હતા. તેઓની એક શાખાએ રાષ્ટ્રકૂટનું નામ ધારણ કર્યું અને ચાલુક્યોએ સત્તા મેળવી તે પૂર્વે તે રાજ્ય કરતા હતા. આશરે ત્રણ શતક પછી તેઓએ પોતાની સત્તા પુનઃ સ્થાપી, પરંતુ કેટલાએક સમય પછી ફરીથી ચાલુક્યોને તાબે થવું પડયું. તે પછીના સમયમાં રાટ્ટ નામના સરદારો સુગંધવર્ત્તી એટલે બેલગામ જીલ્લામાં આવેલા સૌદંત્તીમાં રાજ્ય કરતા હતા. તેરમા લેખમાં પેટેનીક લોકોની સાથે રાષ્ટ્રિકને બદલે ભોજ લોકોને લખવામાં આવ્યા છે. આપણા જાણવા પ્રમાણે ભોજ લોકો વિદર્ભ અથવા વરાડ દેશમાં તેમજ

દક્ષિણના બીજા ભાગોમા રાજ્ય કરતા હતા કુડાની ગુફાઓના લેખોમા [2] મહા ભોજ એ નામ ઘણી વખત આવે છે, અને બેડસાના લેખમા એક વાર આવે છે જેમ ભોજ લોકો પોતાને મહાભોજ કહેવા લાગ્યા, તેવીજ રીતે રાષ્ટ્રિક અથવા રાટ્ટી, રાઠી, અથવા રઠ લોકો પોતાને મહારાઠ્ઠી અથવા મહારાઠ નીચે દર્શાવ્યા મુજબ કહેવા લાગ્યા, અને તેથી જે દેશમા તેઓ રહેતા હતા તે દેશનું નામ મહારાઠ અથવા જેનું સસ્કૃત "મહારાષ્ટ્ર" છે તે થયુ બીજા અને તેરમા લેખમા ચોલ, પાડચ, કેરલપુત્ર (ચેરા અથવા કેરલ) ની સીમા ઉપર આવેલા દેશો તેમજ આધ્ર અને પુલીંદ દેશો વિશે પણ લખવામા આવ્યુ છે. આ રીતે પતજલિના સમય પૂર્વે સો વર્ષ ઉપર કન્યાકુમારિકા સુધીનો બધો દક્ષિણનો દ્વીપકલ્પ ઉત્તરની સાથે સીધા સસર્ગમા હતો અને દક્ષિણ અથવા મહારાષ્ટ્રમા રાટ્ટ અને ભોજ લોકોના વ્યવસ્થિત રાજ્યો હતા

'મહારાષ્ટ્ર' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

ઇ સ ના પાચમા શતકના તૃતીય પાદમા લખાએલા મહાવશ નામના સીલોન (સિહલદ્વીપ)ના ઇતિહાસ રૂપી વૃત્તાતમા અને તેથી પ્રાચીન 'દીપવશ' નામના ગ્રથમા એમ લખેલુ છે કે અશોકના સમયમા થએલી તૃતીય ધર્મસભાના અધ્યક્ષ મોગલીપુત્ર નામના બુદ્ધ ધર્મગુરૂએ મહારાઠ, અપરાન્તક અને વનવાસી દેશોમા ધર્મ ફેલાવવા માટે સાધુઓ મોકલ્યા હતા આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ નથી થતુ કે

પુસ્તકોમાં તથા લેખોમાં 'મહારાઠી' 'મહારાઠ' અને મહારાષ્ટ્ર એ નામ આવે છે

---

૧ દશકુમારચરિતમા લખ્યા પ્રમાણે ભોજ લોકોના કુટુબે લાબા સમય સુધી વિદર્ભ દેશ ઉપર સત્તા ચલાવી હતી

૨ કુડાના લેખોમાના ન ૧-૯-૧૭-૨૩ અને બેડસાનો ન ૨ જોવો આ સર્વે ઓફ વેસ્ટ ઈન્ડિયાનો ન ૧૦ જુવો

અશોકના સમયમાં "મહારાઠ અથવા મહારાષ્ટ્ર" એ નામ પ્રચલિત હતું કે નહીં, પરંતુ ઈ. સ. ના આરંભના શતકોમાં તો તે પ્રચલિત હતું તેમાં તો શંકાજ નથી. ભાંજા, બેડસા, અને કાર્લીની ગુફાઓમાંના લેખો જે દ્વિતીય શતકના છે તેમાં, નરજાતિના દાન કરનારાઓને "મહારાઠી" તથા નારીજાતિની દાન કરનારીઓને "મહારાઠીણી" કહેવામાં આવેલી છે. આ નામો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મહાભોજ અને મહાભોજીને મળતાં આવે છે. અને તેનો અર્થ [2]મહાન્ રાઠી, (નર અને નારી) એવો થાય છે.

તેવીજ રીતે નાનાઘાટ આગળ આવેલી મોટી ગુફામાં એક "મહારઠ્ઠી" વીર પુરૂષનું નામ આવે છે. જીર્ણ પ્રાકૃતોમાં મુખ્ય એક ભાષા મહારાષ્ટ્રી હતી, કારણ કે તે મહારાષ્ટ્રની ભાષા હતી તેમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. **કાલિદાસ** રચિત સેતુબંધ નામે કાવ્ય જેનું નામ દંડિનો પુસ્તકમાં આવે છે તે કાવ્ય આ ભાષામાં છે, તેમજ શાલીવાહને રચિત કહેવાતા કેટલાએક શૃંગારના શ્લોકો પણ આજ ભાષામાં છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં સ્ત્રીપાત્રો જે પ્રાકૃત શ્લોકો બોલે છે તે ભાષામાં તે છે. તેનું વ્યાકરણ વરરૂચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશમાં છે, પણ આ વ્યાકરણકર્તાનો સમય અનિશ્ચિત છે. જો કે કાલિ-

---

૧. મહાવંશ-ટર્નરની આવૃત્તિ પૃ. ૭૧-૭૨ અને દીપવંશ-ઓલ્ડનબર્ગની આવૃત્તિ પા. ૫૪ જોવું. છેલ્લામાં વનવાસી નથી.

૨. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો આ. સર્વે નં. ૧૦, ભાજા નં. ૨, બેડસા નં. ૨, કાર્લી નં. ૨, અને ૧૪, આમાંના "મહારાઠી"નું સંસ્કૃત "મહારથિ" કરીને તેનો અર્થ મોટો યોધ્ધો એવો જે પંડિત ભગવાનલાલે કર્યો છે તે ખોટો છે એમ મને લાગે છે, કારણકે બેડસાના નં. ૨ ના લેખમાં સ્ત્રીને "મહારાઠીણી" કહી છે અને તેનો અર્થ "મોટી યોધ્ધી" એમ તો થાયજ નહીં; અને તેનો અર્થ "મોટા યોધ્ધાની સ્ત્રી અથવા દીકરી એમ કરવો તે તો અયુક્ત જ છે માટે 'મહારાઠી' એ એક જાતિનાં લોકોનું નામ છે; જેમકે મરાઠા હાલનું છે તેમ. આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મહાભોજ અને મહારાઠી લોકોની વચ્ચે લગ્નસંબંધ થતા હતા, કારણ કે આ લેખમાં કહેલી સ્ત્રી મહાભોજની દીકરી અને મહારાઠીણી એટલે મહારાઠીની સ્ત્રી હતી.

દાસનો સમય હજુ સંતોષકારક રીતે નિશ્ચિત થયો નથી, તોપણ તે મહા વિદ્વાન્ કવિ હતો એમ [1]ઉત્તરમાંના બાણકૃત હર્ષચરિતમાં તથા [2]દક્ષિણમાંના ઐહોલીના લેખમાં સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આખા દેશમાં તેની કીર્તિનો વિસ્તાર પામવાને માટે એકસો વર્ષનો સમય બાદ કરવો એ બહુ લાંબો સમય ન કહેવાય, પણ ઘણો ટૂંકો છે એમ પણ કવચિત્ કહી શકાય. માટે સંસ્કૃત સાહિત્યના જે સમયમાં નવ રત્નો થઇ ગયા અને જે સમય ડૉ. કર્નના કહેવા પ્રમાણે છઠ્ઠા શતકના પૂર્વાર્ધમાં હોવો જોઇએ તે સમયમાં કાલિદાસ થઈ ગયો એમ કહી [3]શકાય. તેટલા માટે મહારાષ્ટ્રી ભાષા, કે જેમાં કાલિદાસે સેતુબંધકાવ્ય તથા પોતાનાં નાટકોમાંના પ્રાકૃત શ્લોકો રચ્યા તે ભાષા તે પૂર્વે આશરે બે ત્રણ શતક સુધી વિકસિત થએલી હોવી જોઇએ, અને તેનું તે નામ હોવુ જોઇએ; કારણ કે આખા સાહિત્યમાં તેનું અન્ય નામ છેજ નહીં. વરાહમિહિર જે છઠ્ઠા શતકના આરંભમાં થઇ ગયો તે પણ મહારાષ્ટ્ર દક્ષિણ તરફનો દેશ છે એમ કહે છે, તથા ઉપર કહેલા ઐહોલીના લેખમાં પણ એમ લખવામાં આવ્યું છે કે મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ત્રણ દેશો તથા નવાણું હજાર ગામો આવેલા છે. સાતમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં ચાલુક્ય લોકો જ્યાં રાજ્ય કરતા હતા તે દેશનું નામ હ્વેનસંગ નામના ચીનાઈ મુસાફરે "મહાલોક" એમ કહ્યું છે, અને આ મહાલોક તે મહારાષ્ટ્ર જ છે તે બરોબર છે. પુરાણોમાં મહારાષ્ટ્રનું નામ આવે છે તે તો અગાઉ દર્શાવેલું છે.

---

૧ ડૉ. હૉલકૃત વાસવદત્તાની પ્રસ્તાવના પૃ ૧૪.
૨. ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરી પુ ૮, પૃ ૨૪૩.
૩ વરાહમિહિર આવૃત્તિ, પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૦.

પ્રકરણ ૪.

દક્ખણ અથવા મહારાષ્ટ્રનો રાજ્ય સંબધી ઇતિહાસ.
પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનની ગુફાઓમાંના ઐતિહાસિક લેખોનું પૃથક્કરણ.

ઇસવી સનના આરંભ પૂર્વેના શરૂઆતના શતકોમાના મહારાષ્ટ્રના રાજ્ય સબધી ઇતિહાસનો પત્તો હાલ લાગતો નથી. પુરાણોમા રાજાઓ તથા રાજ્યવંશોની યાદીઓ આવે છે, જેનો સમયનિર્ણય મહાન્ અલેગ્ઝાન્ડરની પછી થએના રાજાઓ સાથેના તેઓના વિખ્યાત સબધથી થોડે અંશે થઇ શક્યો છે, પરંતુ તેઓ દક્ષિણમા ગયા તે બાબતનો પત્તો હજુ સુધી જડ્યો નથી ચંદ્રગુપ્ત જેણે આશરે ઈ સ પૂર્વે ૩૨૦ મા મૌર્યવંશ સ્થાપ્યો તે કાઠિયાવાડ સુધી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા રાજ્ય કરતો હતો, અને તેનો પૌત્ર અશોક જેણે ઇ સ. પૂર્વે ૨૬૩ થી ૨૨૯ સુધી રાજ્ય કર્યું તેના તાબામા તે [1]મુલક હતો. તેના રાજ્યના પર્વતના લેખો જે નિશ્ચિત રીતે તેના રાજ્યની સીમા ઉપર મૂકવામા આવ્યા હતા તે ઉપરથી જણાય છે કે તેનુ રાજ્ય પૂર્વમા કલિંગ એટલે ઉત્તર સરકાર સુધી અને પશ્ચિમમા કાઠીઆવાડ સુધી વિસ્તાર પામેલુ હતું તેથી વધારે દક્ષિણમા તેનું રાજ્ય હતુ તેમ દેખાતું નથી, કારણ કે પોતાના રાજ્યોને તે જીતી લીધેલા દેશો એ નામથી પોતાના લેખોમા લખે છે, અને વળી જે દેશ તેના તાબામા નહોતા તેવા દેશોના પણ નામો તે આપે છે માટે રાષ્ટ્રિકો, ભોજો, પેટેનીકો, ચોલકોકો, પાડ્યો અને બીજાઓ તેની સત્તા નીચે હતા નહી, અને જો મહારાષ્ટ્ર

---

[1] રૂદ્રદામનનો લેખ જોવો ઇન્ડી એન્ટી પુસ્તક ૭ પૃ ૨૬૦ થી ૮ જોવો.

અથવા દક્ષણ ઉપર તેનું રાજ્ય હોત તો ત્યાં કોઈપણ* સ્થાને તેનો લેખ માલૂમ પડયો હોત. પરંતુ તે સમયે વિદર્ભ એક જુદા રાજ્ય તરીકે હોવો જોઈએ, કારણકે માલવિકાગ્નિમિત્ર નામનું નાટક જેની અંદર વર્ણવેલા રાજ્ય સબંધી વૃત્તાંતો ઐતિહાસિક છે એમ ગણવામાં બાધ નથી, તેમાં લખ્યા પ્રમાણે સંગવંશનો પ્રથમ રાજા પુષ્યમિત્ર જેણે ઈ સ પૂર્વેના બીજા શતકના બીજા તથા ત્રીજા પાદમાં રાજ્ય કર્યું હતું તેનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર વિદિશા જે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ભીલસા છે તેમાં તેના પિતાના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્ય કરતો હતો વિદર્ભના રાજા યજ્ઞસેનના પીતરાઈ ભાઈ માધવસેનને તેની બ્હેન માલવિકા પોતાને પરણાવવા માટે આ અગ્નિમિત્રે કહાવ્યું હતું રાજ્ય ઉપર કોણે આવવું એ વિષયે આ બંને પીતરાઈ ભાઈઓ વચ્ચે તકરારો હતી જ્યારે માધવસેન ગુપ્ત રીતે વિદિશા જતો હતો, ત્યારે યજ્ઞસેનના પોતાના રાજ્યની સીમા ઉપર મૂકેલા સરદારે તેને પકડયો તેનો સલાહકાર સુમતિ તથા માલવિકા બંને નાસી ગયા, પણ માધવસેનને તો કેદમાં જ રાખ્યો તે ઉપરથી માધવસેનને પોતાને સોંપી દેવાનું અગ્નિમિત્રે યજ્ઞસેનને કહાવ્યું યજ્ઞસેને તેમ કરવા કબૂલ કર્યું, પણ એવી શરતે કે પોતાનો સાળો જે છેલ્લા મૌર્ય રાજાનો સલાહકાર હતો અને જેને અગ્નિમિત્રે અથવા તેના પિતા પુષ્યમિત્રે કેદ કર્યો હતો તેને છોડવો આ ઉપરથી અગ્નિમિત્ર ગુસ્સે થયો અને તેણે યજ્ઞસેનની સામે સેના મોકલી તેને હરાવ્યો માધવસેનને છોડાવ્યો, અને વિદર્ભ દેશની બે પીતરાઈઓ વચ્ચે વહેંચણ થઈ, અને વરદા નદીની એકેકી બાજુએ એકેકનું રાજ્ય થયું

---

* આ લખાયા પછી સુપારા આગળ કરેલી મી કેમ્પબેલ તથા પં ભગવાનલાલની શોધો પ્રકાશિત થઈ છે એ જગ્યાએથી મળી આવેલા આઠમા લેખના એક ટુકડા ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે અશોકની સત્તા કીનારા ઉપર નીચે સુપારા સુધી હતી, પરંતુ મહારાષ્ટ્ર અથવા દક્ષણ વિષે તો ઉપર જે લખ્યું છે તેજ ખરૂ છે

એ સમયે પૈઠણ પણ એક રાજ્યની રાજ્યધાનીનું નગર હોવું જોઇએ.

રાજ્યની રાજ્યધાનીનું શહેર પૈઠણ હતું.

ચાલીસગાંવ પાસે આવેલા પીતલખોરા આગળની [1]ગુફાઓના લેખો જેના અક્ષરો ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે લેખો ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના હોવા જોઇએ તે લેખોમાં પ્રતિસ્થાનના વ્યાપારીઓએ કરેલાં ધર્મકાર્યો તેમજ રાજ્યવૈદ્ય તથા તેના પુત્ર તથા પુત્રીએ કરેલાં ધર્મકાર્યોની નોંધ કરવામાં આવી છે. તેમાં લખેલો રાજા પ્રતિસ્થાન અથવા પૈઠણનો રાજા હોવો જોઇએ. આથી વધારે નિશ્ચિત હકીકત મળી શકતી નથી. ઈ. સ. પૂર્વેના શરૂઆતના શતકોના ઇતિહાસ તથા ને પૂર્વેના પ્રથમના શતકના ઇતિહાસ ઉપર, સહ્યાદ્રિના શિખરની ગુફાઓના લેખોથી સારો પ્રકાશ પડે છે. તે ઉપરથી જે હકીકતનું અનુમાન થાય છે તે અત્રે હું એકત્ર કરીશ, અને તે લેખોના અક્ષરોથી સ્પષ્ટ રીતે સમયાનુક્રમ નિશ્ચિત થાય છે તેજ અનુક્રમે તે લેખો હું દર્શાવીશ.

નાશીક તથા નાનાઘાટ આગળ સાતવાહન વંશના કૃષ્ણ રાજા તથા અન્ય રાજાઓના લેખો.

નાશીક આગળ એક નાની ગુફાના લેખમાં લખેલું છે કે શાતવાહન વંશના રાજા કૃષ્ણના નાશીકમાંના સરદારે એ ગુફા ખોદી કહાડી હતી. નાનાઘાટ આગળની ગુફામાં બીજો એક લેખ છે તે ઘણો નાશ પામેલો છે તેથી તેનો અર્થ યથાર્થ રીતે સ્પષ્ટ થતો નથી. તેજ ગુફામાં આગળની ભીંત ઉપર મનુષ્યોની આકૃતિઓ કોતરેલી છે, અને તેના ઉપર નીચે પ્રમાણે નામો કોતરેલાં છેઃ—૧ રાયા શીમુક સાતવાહનો એટલે રાજા શ્રીમુખ સાતવાહન, ૨ દેવી નાયની કાયા રાણ્ણો ચ સીરી સાતકનીનો એટલે રાણી નાયનીકા અને રાજા શ્રી શાતકર્ણીનો; ૩ કુમારો ભાયા, એટલે રાજપુત્ર ભાયા, ૪ મહારઠી ગણુક-

1. લેખો ૫૮ ૩૯-૪૧. આ. સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા નં. ૧૦

થીરો એટલે મરાઠાવીર સેનાપતિ અથવા મરાઠાની જાતનો વીરપુરૂષ; ,કુમારો હકુસીરી એટલે રાજપુત્ર હકુશ્રી; ૬ કુમારો સાતવાહનો એ રાજપુત્ર સાતવાહન. આમાંથી બીજા નંબરનો રાજા જેનું નામ રા સાથે આપવામાં આવ્યું છે તે તે સમયે રાજ્યકર્ત્તા હોવો જોઇએ, પહે નંબરનો તેજ વંશનો આગળનો રાજા, ચોથા નંબરનો સ્થાનિક મરા વીરપુરૂષ, અને બાકીનાઓ સાતવાહન વંશના જુવાન રાજપુત્રો હો જોઇએ.

નાસીકમાંનો ઉશવદાતનો મુખ્ય લેખ.

નાસીકની બીજી ગુફામાં ચાર લેખો છે. પહેલામાં એમ કહેવા આવ્યું છે કે તે ગુફા ગોવર્ધન અથવા નાસીક ૬ લ્લામાં ત્રીરશ્મિ પર્વત ઉપર, દીનીકના પુત્ર ર રાજા ક્ષહરાટ નહાપાનના જમાઇ પરોપકારી ઉ વદાતે બનાવરાવી હતી. ઉશવદાતે ત્રણ લાખ ગ યોનું દાન કર્યું હતું. વર્ણાશાયા નદી ઉપર પ થિયાનો ઘાટ બંધાવ્યો, દેવો તથા બ્રાહ્મણોને માટે સોળ ગામો ની આપ્યાં. દરવર્ષે એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડતો, પોતાને ખરચે સોમના અથવા પ્રભાસપાટણમાં આઠ બ્રાહ્મણોને પરણાવી આપ્યા, ભરૂકચ્છ ર થવા ભરૂચમાં, માળવામાં આવેલા દશપુરમાં, ગોવર્ધનમાં, સોપાર એટલે વસાઇ પાસે આવેલું હાલનું સુપારા તેમા, ચતરો (ચોતરાઓ ધરો તથા ઉતરવાનાં સ્થાનો બંધાવ્યાં, વાડીઓ બંધાવી તથા કુવા અ તળાવો ખોદાવ્યાં, ઇબા, પારદા, દમણ, તાપી, કરબેણા અને દાહનુકા થાણા અને સુરત વચ્ચેના કિનારા ઉપર આવેલી નદીઓ છે ત્યાં ઉત વાની હોડીઓ મુકાવી. આ બધી નદીઓની બન્ને બાજુએ વિશ્રાંતિગૃ તથા મુસાફરોના ઉપયોગ માટે પાણી આપવાનાં સ્થાનો બંધાવ્યાં; અ

૧. નં. ૬ નો નાસીકનો લેખ વા ૭ બો. બ્રે રે. એ. સોમાં અને પૃ ૩ ઓ. ડી. નું ભાષાંતર સને ૧૮૭૪ નું.

નાન મગોલા નામના ગામમા, પીડીટકાનદ ગોવર્ધન, સુવર્ણમુખ, સો-પાંરગ, અને રામતીર્થમા પરિષદો (બ્રાહ્મણો માટેની વૈદિકશાલાઓ) માટે તથા ચારણો માટે કેટલીએક પરોપકારી સસ્થાઓ સ્થાપી એક વર્ષે વર્ષાઋતુમા પોતાના ઉપરી રાજાની આજ્ઞાથી ઉત્તમભદ્ર જાતિના ક્ષત્રિયોનો રાજા જેના ઉપર માલય લોકોએ ચઢાઇ કરી ઘેરી લીધો હતો, તેને છોડાવવા તેની મદદે તે ગયો હતો તેની સેનાનુ રણગાન સંભળાયુ કે તરતજ તે માલય લોકો પલાયન કરી ગયા અને ઉત્તમભદ્રને આધીન પ્રજા બન્યા ત્યાથી તે પોશકરણી ગયો અને ત્યા સ્નાન કરી ત્રણ હજાર ગાયો તથા એક [1]ગામ દાનમા આપ્યુ

ઉશવદાતના બીજા લેખો.

બીજા લેખમા એમ લખ્યુ છે [2] ઉશવદાતે ૪૨ ના વર્ષમા તે ગુફાનો મઠ ચારે દિશાઓથી ત્યા આવતા બુદ્ધ ધર્મના સાધુ-ઓના ઉપયોગ માટે અર્પણ કર્યો ગોવર્ધનમા વસતા વણકરના સમાજને ત્યા તેણે બે હજાર કાર્ષા-પણની રકમ દર વર્ષે એકસો કાર્ષાપણના વ્યાજે મૂકી તેણે એમ આજ્ઞા કરી કે તે ગુફાના મઠમા વર્ષાઋતુમા જે વીશ સાધુઓ રહે તે દરેકને પ્રતિ વર્ષે આ વ્યાજમાથી વસ્ત્ર આપવા બીજા સમાજને ત્યા એક હજાર કાર્ષાપણની બીજી રકમ વ્યાજે મૂકી જેનું વ્યાજ ૭૫ કાર્ષાપણ હતુ આ વ્યાજમાથી તે સાધુઓ માટેની બીજી વસ્તુઓ આપવાની હતી આ આજ્ઞાઓ ગોવર્ધનના શહેરની સમસ્ત લોકસમાજમા જાહેર કરવામા આવી હતી અને તે મઠના દ્વાર ઉપર કોતરવામા આવી હતી, આ રીતે તેનો અમલ યથાર્થ રીતે થાય તેવી ગોઠવણ કરી હતી ૪૧ તથા ૪૦ ના વર્ષમા દેવો તથા બ્રાહ્મણો માટે તેણે પૈસાની મોટી રકમનું દાન કર્યું ત્રીજે લેખ જે ટુકો છે તેમા લખ્યુ છે કે જે આવાસ

૧. ઉપરમાનો લેખ ન ૧૭

૨ ઉપરમાના લેખોમાથી ન ૧૮ તથા ૧૯ એ બને મળી એક્જ લેખ છ

ઉપર આ લેખ લખવામા આવ્યો છે તે આવાસ ઉશવદાતની સ્ત્રી [1]દખ-મિત્રાએ ધર્મમા આપેલો છે. ચોથો લેખ ઘણો નાશ પામ્યો છે પણ જેટલુ રહ્યુ છે તેથી જણાય છે કે [2]ઉશવદાતના અન્ય દાનોનું વર્ણન તેમા કરવામા આવ્યુ છે કાર્લીની ગુફામા એક લેખ છે તેમા લખ્યુ છે કે વાલુરકની ગુફાના મઠમા વસતા સાધુઓના પોષણ અર્થે કાર્જક નામના ગામનું દાન ઉશવદાતે કર્યુ છે, અને તે સમયે તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ એ [3]નામથી વિખ્યાત હતો તેના નાસીકના લેખોમાના પહેલામા જણાવ્યા મુજબ આમાપણ તેના બીજા એવા ધર્મદાનોનુ વૃત્તાત છે જુનારના એક લેખમા એમ લખ્યુ છે કે મહાન્ ક્ષત્રપ નહાપાનના મ ત્રી અયમે એક તળાવ ખોદાવ્યુ અને એક [4]આવાસ બધાવ્યો આ મ ત્રી બ્રાહ્મણ હોય એમ લાગે છે, કારણ કે તે વત્સગોત્રનો છે એમ લખેલુ છે

નાસીકમાં ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીના તથા પુલુમાયીના લેખો.

તેથી અનુક્રમે બીજા લેખો આવે છે જેમા ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણી અને પુલુમાયી નામના અમુક રાજાઓના નામ આવે છે નાસીકમાની ટેકરીના એક છેડા ઉપર આવના ગુફામઠમાના ચાર લેખોમાથી લાબામા લાબા એક લેખમા એમ લખવામા આવ્યુ છે કે વાસિષ્ટીના પુત્ર રાજા પુલુમાયીના રાજ્યના ઓગણીસમા વર્ષમા આ ગુફા બનાવવામા આવી હતી અને રાજા ગાતકર્ણી ગોતમીપુત્રની મા ગોતમીએ તે ગુફા ભદ્રાયણીય સ પ્રદાયના બુદ્ધ સાધુઓના ઉપયોગાર્થે અર્પણ કરી હતી ત્યા તેણીનું નામ " તે મહાન્ રાજાની માતુશ્રી તથા મહાન્ રાજાની પિતામહી " એવી રીતે

---

૧. ઉપરના લેખોમાનો લેખ ન ૧૬ નો પેહેલો ભાગ

૨. ઉપરના લેખોમાનો લેખ ન. ૧૪

૩ કાર્લીના લેખોમા તો ન ૧૩ નો લેખ આસ વે ઇ ન ૧૦ મા

૪ ઉપરમાના લેખમાથી જુનારનો લેખ ન ૧૦૧

લખવામાં આવ્યું છે. " ગોતમી પુત્રને રાજાધિરાજ, અને અશીક, અશ્મક, [1]મૂલક, સુરાષ્ટ, કુકકુર, અપરાન્ત, અનૂપ, વિદર્ભ અને [2]અંકરાવન્તીનો રાજ્યકર્ત્તા જણાવ્યો છે. વિંધ્યાવત્, પારિયાત્ર, સહ્ય, કૃષ્ણગિરિ, મલય, મહેન્દ્ર, શ્રેષ્ટગિરિ તથા ચકોર એ પર્વતોનો તે રાજા હતો. તેની આજ્ઞાઓ ઘણા રાજાઓ માનતા અને તે રાજાઓ તેના પાદનું સેવન કરતા. તેનાં ભારવાહી પશુઓ ત્રણ સમુદ્રનાં પાણી પીતાં. તેને આશ્રયે જનારા સર્વનું તે રક્ષણ કરતો અને પોતાની પ્રજાનાં સુખ દુઃખ પોતાનાં જ ગણતો. મનુષ્ય જાતિના ત્રણ ઉદ્દેશો,-ધર્મ, અર્થ અને કામ-એ ત્રણે પ્રતિ તે સરખું ધ્યાન આપતો અને દરેકને માટે યથાસ્થિત કાલ તથા સ્થાન નિયમિત કરતો. તે વિદ્યાનું નિવાસસ્થાન, સત્પુરૂષોનો આશ્રય, કીર્તિનું વાસભવન, વિનીતતાનું મૂલ, ચાતુર્યમાં એકરત, તથા ધનુર્ધારી, વીરપુરૂપ તથા બ્રાહ્મણોના રક્ષણકર્ત્તાઓમા એકલોજ હતો. બ્રાહ્મણોને પોતાની જાતિની વૃદ્ધિ માટેનાં સાધનો તે આપતો, અને વર્ણસંકરતા થતી અટકાવતો. તેનાં પરાક્રમો રામ, કેશવ, અર્જુન અને ભીમસેનની બરોબરી કરતાં અને તેનું વીર્ય નભાગ, નહુશ, જનમેજય, સગર, યયાતિ, રામ અને અમ્બરીશના બરાબર હતું. તેનો વંશ ઘણો લાંબો અને તેમાં ઘણા રાજા થઈ ગયા હતા. અસંખ્ય લડાઇઓમાં તેણે તેના શત્રુઓનો પરાજય કર્યો હતો. ક્ષત્રિયોનો દર્પ તથા અભિમાન તેણે સમાવ્યો હતો તથા શક, યવન અને પલ્હવ લોકોનો નાશ કર્યો હતો, ખગારાતની જાતિનો સમૂલ ઉચ્છેદ કર્યો હતો,

---

૧. પુરાણોમાં અશ્મક તથા મોલીક એ દક્ષિણનાં દેશો છે એમ લખેલું છે.

૨ સુરાષ્ટ્ર એ દક્ષિણ કાઠિયાવાડ. કુકુર એ રજપુતસ્થાનનો એક ભાગઃ અને અપરાન્ત એ ઉત્તર કોંકણઃ અનૂપ એ પુરાણોમાં વિંધાદ્રિની પાસે આવેલો એક પ્રદેશ છે એમ લખેલું છે. રઘુવંશ પ્રમાણે તે દેશ નર્મદા નદીના પૂર્વ પ્રવાહ આગળનો દેશ હતો અને તેની રાજ્યધાની માહિશ્મતી હતી. અકરાવન્તી તે માળવાનો પૂર્વ તરફનો ભાગ હોવો જોઈએ.

અને સાતવાહન વંશની કીર્તિને પુનઃ સ્થાપન કરી હતી. તે લેખની છેલ્લી લીંટીમાં તે ગુફામઠના નિભાવ અર્થે એક ગામ ઇનામ આપ્યું હતું એમ લખવામાં આવ્યું છે.[1]

પુલુમાયીનું શાસન પત્ર.

આની નીચે નાના અક્ષરોથી કોતરેલા તે પછીના સમયના એક લેખમાં નવનરનો રાજાધિરાજ વાસિષ્ટીપુત્ર શ્રીપુલુમાયી ગોવર્ધનમાંના પોતાના સૈન્યના સરદાર સર્વાક્ષદલનને આજ્ઞા કરે છે. તેમા તેને જણાવે છે કે ૨ધનકટના રાજાધિરાજે (ગોતમીપુત્રે) ઉપર લખ્યા પ્રમાણે બક્ષીસ આપેલું ગામ ભદ્રાયણીયોને પસંદ પડયું નહીં તેટલા માટે તેમને આ શાસનપત્રથી બીજું નક્કી કરી આપવામાં આવે છે.

તે ગુફાના ઓટલાને ડાબે હાથે આવેલી ભીંત ઉપર બીજો લેખ છે.

---

૧ લેખ નં. ૨૬. ઉપર મુજબનો.

૨. પંડિત ભગવાનલાલ તથા ડા. બ્યુલર જેઓએ કરેલા નાસીકના લેખોના ઉતારા તથા ભાષાતંરો હાલજ પ્રકટ થયા છે તેઓનામાં જે શબ્દોનો ઉપર મેં ભાવાર્થ બતાવ્યો છે તે શબ્દો "धनकंटसमनेहि" છે અને તેનું સંસ્કૃત "धनकटश्रमणे" છે, પરંતુ ધનકટ જે ઉત્તર કૃષ્ણા નદી ઉપર ઘણા સો કોસ દૂર આવેલું છે ત્યાંના શ્રમણો અથવા બુદ્ધ સાધુઓને, નાસીક પાસેનું ગામ ત્યાંના ભદ્રાયાણીય સાધુઓને ઇનામમાં મળે તે સાથે શો સંબંધ છે તેનો ખ્યાલ કરવો એ અશક્ય છે. માટે સંસ્કૃત તે શબ્દો "धनकट स्वामिभि" ને બદલે "धनकटस्मामिनेहि" હોવા જોઇએ, અથવા નં. ૨૫ ના લેખના પ્રથમ ભાગમાં આવેલા "महासामियेहि" જેનું સંસ્કૃત महास्वामिकैः છે તે શબ્દોને મળતા "धनकटसामियेहि શબ્દો હોવા જોઇએ "आत्समिः" ને બદલે "अत्तनेहि" તથા "राजमिः" ને બદલે "राजानेहि ની માફક તેની સરખામણી ઉપરથી "सामिनेहि" એ રૂપ વાપરવા માંડયું હશે

ગાતમીપુત્રનું શાસનપત્ર.

તે એક આજ્ઞા હોય એમ છે, અને ગોવર્ધનની વિજયી સેનાની છાવણીમાંથી, ધનકટકના રાજાધિરાજ ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ ગોવર્ધનમાંના પોતાના સૈન્યના સરદારને કરેલી આજ્ઞા છે. તેમાં તેને એમ જણાવ્યું છે, કે એક ખેતર જે અત્યાર સુધી ઉષભદાતના કબજામાં હતું તે ખેતર ૨૦૦ નિવર્તનના માપનું સાધુઓના નિભાવ અર્થે ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે. અત્રે કોતરેલું શાસનપત્ર અસલ ૧૮ મા વર્ષમાં, એટલે કે જે વર્ષમાં તે ગુફામઠ પુરો થયો અને અર્પણ કરવામાં આવ્યો તે વર્ષના પહેલાના વર્ષમાં, કાઢવામાં આવ્યું છે એમ તેમાં લખેલું છે.

ગોતમીપુત્રની રાણીનું શાસનપત્ર.

આની નીચે બીજું શાસનપત્ર કોતરેલું છે, તે ગોવર્ધનના સુબા શ્રામકને ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીની રાણી જેને વળી રાજમાતા કહેવામાં આવી છે તેણે આપેલી આજ્ઞાના રૂપમાં છે. તે લેખમાં અગાઉ આપેલા ખેતર (એટલે ઘણું કરીને ઉપરના શાસનપત્રથી આપેલા ખેતર) ની વાત લખે છે અને કહે છે કે તેનું માપ એકસો નિવર્તન છે, અને રાજ્યનું એક ખેતર જે તેના બાપની મીલકતનું હતું તેમાંથી બીજા એકસો નિવર્તન તે આ શાસનપત્રથી આપે છે. એમ દેખાય છે કે પ્રથમના શાસનપત્રથી બસો નિવર્તનોની બક્ષીસ કરવામાં આવી હતી, પણ ઘણું કરીને એમ બન્યું કે એ ખેતર માત્ર એકસો નિવર્તનના માપનું થયું; તેટલા માટે બીજા ખેતરમાંથી બીજા એકસો નિવર્તનો તે રાણી પુરા કરી આપે છે. આ બક્ષીસનો કાલ ૨૪ ના વર્ષમાં છે એટલે પ્રથમના પછી છ વર્ષે તે કરવામાં આવી છે.[1]

આ ઉપરાંત નાસીકમાં બે લેખો છે જેમાં ખાનગી પુરૂષોએ કરેલાં ધર્માદાયોની વાત લખેલી છે, અને તેની તારીખ શ્રી પુલી-

[1] ઉપરના લેખોમાં નો લેખ નં ૨૫.

પુલુમાયીનું નામ જેમાં આવે છે તેવા બીજા ખાનગી લેખો.

માયીના રાજ્યના વર્ષ ૨ અને [2] ૭ ની છે. આ શીવાય [3] કાર્લીની ગુફામાં બે બીજા લેખો છે અને તેની તારીખમાં તે રાજાના રાજ્યનાં વર્ષ ૭ અને ૨૪ લખેલાં છે.

ગોતમીની ગુફામાંનો લેખોમાં વર્ણવેલાં રાજા તથા રાણીઓ વચ્ચેનો સબંધ

ગોતમીને એક રાજાની માતા તથા એક રાજાની પિતામહી તરીકે લખવામાં આવી છે, અને તેના પુત્ર ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીની રાણી તે પણ રાજાની માતા તરીકે લખવામાં આવી છે, અને શાતકર્ણી શિવાય બીજા જે રાજાનું નામ તે લેખોમાં આવે છે તે પુલુમાયીનું છે, તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ પુલુમાયી ઉપર લખેલી રાણીઓમાંથી પેહેલી રાણીનો પૌત્ર અને બીજી રાણીનો પુત્ર હોવો જોઇએ. તેટલા માટે તે રાજા પુત્ર અને તેની માતા વાસિષ્ઠી તે ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીની રાણી હોવી જોઇએ. બીજા લેખમાંનું શાસનપત્ર શાતકર્ણીએ ૧૮ મા વર્ષમાં પ્રકટ કર્યું. જે વર્ષ પુલુમાયી રાજાના રાજ્યનું ૧૮ મું વર્ષ હોવું જોઇએ, કારણકે તેનો રાજ્યનેજ લગતી તારીખો નાસીક અને કાર્લીમાં માલુમ પડે છે, પણ ગોતમીપુત્રના રાજ્યની નહી. ગોતમીપુત્રનાં મહાન્ પરાક્રમો જેમાં વર્ણવેલાં છે તે ઉપર લખેલા મોટા લેખની તારીખ પણ પુલુમાયીના રાજ્યની છે; અને તે લેખમાં તથા તે નીચેના લેખમાં બતાવેલા આમની બક્ષીસ ગોતમીપુત્રે કરી હોય એમ દેખાય છે, કારણ કે ધનકટકના મહારાજા તરીકે તેને તેમાં લખવામાં આવ્યો છે, જો કે તેમાં લખેલો અર્થ સ્પષ્ટ થાય એવા શબ્દોવાળો તે શિલાનો ભાગ કપાઈ ગયો છે. વળી તેમાં તે ગુફા ગોતમી અર્પણ કરે છે એમ વર્તમાનકાળમાં લખેલું છે તે ઉપરથી

---

[2] ઉપરના લેખોમાંના લેખો નં. ૩ તથા ૨૭.

[3] નં ૧૪ તા. ૨૦ આ. સ. વે. ઈન્ડીયા નં ૧૦.

તે તે સમયે હયાત હશે એમ સમજવું જોઇએ. માટે એકજ સમયે પિતા તથા પુત્ર રાજ્ય કરતા હોવા જોઇએ એમ દેખાય છે, પુત્ર તે દેશની આ બાજુ તરફ, કારણકે લેખો તેના રાજ્યની તારીખના છે, અને પિતા ધનકટકમાં રાજ્ય કરતો હશે; જે ધનકટક મદ્રાસ ઇલાકામાં આવેલા ગંતુર જીલ્લાનું ધરણીકોટ હોવું જોઇએ, અને મહાન્ રાજાની માતુશ્રી તથા મહાન્ રાજાની પિતામહી એમ ગોતમીને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવી છે તે ઉપરથી આ વાત ખરી ઠરે છે. માટે ઉપર લખેલું તેનું વર્ણન એક જ વખતનું ન હોય, તો તે વર્ણન મુદ્દા[1] વગરનું થઈ પડે છે. ૧૮ મા વર્ષમાં થએલા શાસન-

[1] આ સ એ વે. ઇન્ડીયા વા. ૪ પા ૧૧૦ માં ડા. બ્યુલર એમ ધારણા કરે છે કે મેં જે આ અનુમાન કર્યું છે તેનો આધાર ફક્ત આજ છે, અને તે ભૂલ છે એમ તે કહે છે. પણ સને ૧૮૭૪ ની ઓરીએન્ટલ કોંગ્રેસના ટ્રાન્સેક્શન્સમાના મારા લેખને છેડે આપેલી ટીકામાં મેં બીજાં કારણો આપ્યાં છે તે તેને ત્યાં મળી આવશે અને આ કથનની પણ આધાર તરીકે ઘણી કીંમત છે, કારણકે તે લેખ લખનારનો હેતુ ગોતમીને ખાસ માન આપવાનો હોય, તો તે હેતુ આમ ધારવાથી વધારે પાર પડે કે તેનો પુત્ર તથા પૌત્ર એકજ વખતે મોટા રાજાઓ હતા જો તેનો પુત્ર ગુજરી ગયેલો હોય, તો તે બાબતમા એક વિધમાન મોટા રાજાની તે પિતામહી હતી તેનાથી જે અર્થ સરે તેના કરતાં વધારે સારો અર્થ તે એક ગુજરી ગયેલા રાજાની માતા હતી તેથી સરે નહીં. અને જ્યારે તે ગુફાનો ભેટ અર્પણ કરવામા આવ્યો તે સમયે તો ગોતમીપુત્ર ગુજરી ગયેલો હત અને પુલુમાયી એકલો જ રાજ્ય કરતો હત તે વાત સત્ય હોય, તો પુલુમાયીના પરાક્રમોનુ વર્ણન તેમાં હોય એમ આશા રાખીયે. પણ તેના વખાણ બાબત એક પણ શબ્દ તેમાં નથી ગોતમીપુત્ર પછીજ જો પુલુમાયી રાજા થયો હોય, તો તે ભેટના અર્પણ થયા પૂર્વે ૧૯ વર્ષ ઉપર ગોતમીપુત્ર ગુજરી ગયેલો હોવો જોઈએ. તો ભેટના અર્પણ થતી વખતે એક ૧૯ વર્ષપર ગુજરી ગયેલા રાજાના આટલાં બધાં વખાણ લેખમા થાય અને તે સમયે રાજ્યકર્તાનાં બીલકુલ થાય નહી તે વાત હિંદુસ્થાનના લેખ લખનારાની રીતિ રીવાજથી માહીતગાર માણસ કદી પણ ખરી ધારી શકે નહીં.

પત્રની પૂર્ત્ત તરીકે ૨૪ મા વર્ષનું શાસનપત્ર વાસિષ્ઠીએ કાઢેલું છે, અને પેહેલું તેના પતિએ કાઢેલું છે. તે ઉપરથી એમ સંભવિત લાગે છે કે તે વચ્ચેના સમયમાં ગોતમીપુત્ર ગુજરી ગયો હશે, અને રાજ્યધાનીમાં રાજપ્રતિનિધિ તરીકે વાસિષ્ઠી રાજ કરતી હશે, અને દક્ખણ અથવા મહારાષ્ટ્રમાં પુલુમાયીનું રાજ્ય ચાલુ હશે. શાસનપત્રમાં આપેલાં વર્ષ પુલુમાયીનાં હોવાં જોઇએ, કારણકે જે મોરો લેખ છે તેની તારીખ પણ તેના રાજ્યના ૧૯ મા વર્ષની લખવામાં આવી છે. આ રાજાઓ સાતવાહન વંશના હતા.

મઢરીપુત્ર

સ્પષ્ટ રીતે તેજ વંશના અન્ય બે રાજાઓનાં નામ અન્ય લેખોમાં માલુમ પડે છે. થાણા પાસે આવેલી કાન્હેરીની ગુફાઓમાંની એકમાં મઢરીપુત્ર[1] શકસેનના રાજ્યના આઠમા વર્ષમાં દાન અપાએલું છે એમ લખેલું છે. તેજ સ્થાનના બીજા બે લેખોમાં રાજ્યકર્ત્તા રાજાનું નામ

યજ્ઞશ્રી

"ગોતમીપુત[2] સીરીયન્ન શાતકર્ણી" (ગોતમીપુત્ર શ્રીયજ્ઞ શાતકર્ણી) એમ લખવામાં આવ્યું છે. આ મધ્યેના એકમાં આપેલું વર્ષ સ્પષ્ટ નથી. પરંતુ તેના રાજ્યનું ૧૮ મું હશે એમ લાગે

---

૧ જ. બો. બ્રે રો એ સો વા ૬ નો નં. ૧૯ મો લેખ, તથા વા. ૧૨ નું પૃ. ૪૦૯. પેહેલી પ્રતમાં નામ સ્પષ્ટ રીતે શકસેન છે. પરંતુ બીજો લેખ જે પંડિત ભગવાનલાલે લીધેલો છે તેમાં પ્રથમના બે વ્યંજનો ઉપર 'ઈ'સ્વરના ભુસાઇ ગયેલા નિશાન જેવું માલુમ પડે છે. આ ઉપરથી પંડિત તેને "સિરિસેનસ" એમ વાંચે છે (અને તેનું સંસ્કૃત 'શ્રી સેનસ્ય' છે) પરંતુ તેમની પ્રતમાં પણ ક તો સ્પષ્ટ છે. 'સિકિ' નો કોઇપણ અર્થ થતો નથી. માટે એમ લાગે છે કે પેહેલી પ્રતમાં જે અસ્પષ્ટ નિશાનો દેખાતાં નથી તે તે પત્થરમાં કાંઇ ફાટને લીધે હશે. અને તે 'ઇ'નાં નિશાનો નહી હોય. ડો ભાઉદાજી પણ તે નામ 'શકસેન' વાંચે છે. આજ ખરૂ છે તે પાછળથી જણાશે.

૨ નં. ૩ અને ૪ જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. વો. ૬.

છે. નાસીકમાં એક અન્ય લેખ છે તે તે રાજાના સાતમા[3] વર્ષનો લખેલો છે.

કોલ્હાપુરમાંથી મળી આવેલા સીક્કાઓ ઉપર રાજાઓનાં નામો.

કોલ્હાપુરમાં એક સ્થાન જે અગાઉ બુદ્ધસ્તુપ હશે એમ દેખાય છે તેમાંથી દાટેલા તાંબા તથા સીસાના ઘણા સીક્કાઓ થોડા વર્ષ ઉપર જડી આવ્યા છે. એજ સ્થાનની આજુબાજુ તેથી થોડા સમય પૂર્વે બીજો ખજાનો જડી આવ્યો હતો. ઉપર લખેલા ગુફાના લેખને ઘણી રીતે મળતા આવે છે તેવા અક્ષરોમાં આ સીક્કાઓ ઉપર લેખ લખેલા છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

[1] " रण्णो वसिठीपुतस वीळीवायकुरस "

" रण्णो गोतमीपुतस वीळीवायकुरस. "

" रण्णो मढरीपुतस सेवल्कुरस. "

અહીયાં પણ ઉપર લખેલાં જ નામો છે પરંતુ 'वीलीवायकुरस' તથા 'सेवलकुरस' એ શબ્દોનો અર્થ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીનવેત્તાઓ માંના કોઇએ હજુ સુધી કર્યો નથી. પૂર્વના એક પ્રસંગે મેં એવું અનુમાન જાહેર કર્યું હતું કે કોલ્હાપુરની[2] આજુ બાજુના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને રાજાઓએ મોકલેલા સુબાઓનાં તે નામ હશે, કારણકે આ બે રાજાઓ તથા તેજ વંશના બીજા થોડા રાજાઓના સીક્કાઓ જુની રાજધાની ધનકટકને સ્થાને આવેલા ગંતુર જીલ્લામાંના ધરણીકોટ પાસે જડયા છે. આ સીક્કાઓમાં ઉપરના લેખમાં લખેલા શબ્દો નથી, તેમ કો-

---

3 ન. ૪. જ. બેં. બ્રે. રો. એ. સો. વા. ૭ અને ડા. ભો દા, ૧૮૭૪ પૃ, ૩૩૯.

૧ જર્નલ, બો બ્રે. રો. એ. સો. વા ૧૩ પૃ. ૩૦૫ તથા વા. ૧૪ પૃ. ૧૫૩-૫૪

૨ જર્નલ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. વા. ૧૪ પૃ ૧૫૪

ક્ષ્હાપુરમાંથી જડેલા સીક્કાઓથી તે જુદી જાતના છે. આ ઉપરથી મને એમ લાગ્યુંકે આ ધરણી કોટવાળાસીક્કાઓ આ તરફના દેશમાં પાડવામાં આવ્યા હશે અને તેથી જે સુબાની સત્તાથી તે પાડવામાં આવ્યા હશે તે સુબાઓનાં નામો તેમના ઉપર હશે. આ અનુમાનની સત્યતા હું આગળ ઉપર સાબીત કરીશ.

આ રીતે, આ લેખો અને સીક્કાઓ ઉપરથી નીચે લખેલા રાજાનાં નામો આપણને મળી આવે છે; અને તેમાં લખેલા અક્ષરો ઉપરથી જે સમયાનુક્રમ દર્શિત થાય છે તેજ અનુક્રમમાં તે લખવામાં આવ્યા છેઃ—

કૃષ્ણરાજ.
શાતકર્ણી.
ક્ષહરાટ નહપાન અને તેનો જમાઈ ઉશવદાત.
ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણી.
વાસિષ્ઠીપુત્ર પુલુમાયી.
ગોતમીપુત્ર શ્રીયજ્ઞ શાતકર્ણી.
મઢરીપુત્ર શકસેન.

આ ઉપરાંત સીમુક સાતવાહનનું નામ આપણને મળે છે, અને આ રાજા ઉપરની યાદીમાંના બીજા રાજાથી પૂર્વે રાજ્ય કરતો હતો. યાદીમાં આ રાજાને યોગ્ય સ્થાન હવે પછીથી આપણે આપીશું.

પ્રકરણ ૫.

લેખોમાં વર્ણવેલા દેશી તથા પરદેશી રાજાઓ.—આ રાજાઓ પુરાણોમાંના આંધ્રભૃત્ય છે.

નહપાન રાજા શક હતો. ઉપર આપેલી યાદીમાં જોતાં જે પ્રથમ બાબત ઉપર કોઈનું પણ ધ્યાન આકૃષ્ટ થશે તે એ છે કે 'ક્ષહરાટ નહપાન' એ નામ હિંદુસ્તાનમાંનું નથી પણ અન્યદેશીય છે. તેમજ તે રાજાના સંબંધમાં વાપરવામાં આવેલું "ક્ષત્રપ અથવા મહાક્ષત્રપ" નું માનપદ પણ હિંદુસ્તાનનું નથી. જો કે તે અન્ય દેશીય શબ્દ ઘણું કરીને ઈરાની ભાષાના "સૅટ્રપ" નું તે સંસ્કૃતમાં લખેલું રૂપ હશે. ગોતમીપુત્રના લેખમાં લખેલું છે કે તે રાજાએ શકલોકો, યવનલોકો, તથા પલ્હવ લોકોનો નાશ કર્યો તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે સમયે આ દેશ ઉપર આવા પરદેશી લોકોના હુમલા થતા હોવા જોઇએ. યવન લોકો બાકટ્રીઆના ગ્રીકલોકો હતા, પરંતુ ક્ષેહરાટ નહપાન એ નામ ગ્રીક હોય એમ દેખાતું નથી. માટે તે રાજા શક અથવા પલ્હવ હોવો જોઇએ. વળી એમ કહેલું છે કે ખગારાટ અથવા ખખારાટ જે નામ કાર્લી તથા જુનારના લેખોમાં લખ્યા પ્રમાણે ક્ષહરાટ અથવા ખહરાટ જ છે એમ દેખાય છે તે જાતિનો તેણે સમૂળ નાશ કર્યો હતો. આ ઉપરથી એમ નીકળે છે કે ઉપરની યાદીમાં લખેલા બીજા રાજા અને ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીની વચ્ચેના સમયમાં શક અથવા પલ્હવ લોકો આ દેશના પતિ થયા હતા અને તેમને ગો-

શક તથા પલ્હવ લોકોને ગોતમીપુત્રે હરાવ્યા.

તમીપુત્રે નસાડી કાઢયા હતા. આ રીતે ગોતમીપુત્રે પોતાના વંશના હાથમાંથી ગયેલા પ્રદેશો પાછા મેળવીને, પોતાના શાતવાહન વંશની કીર્ત્તિ પુનઃ સ્થાપી. ઉપર કહેલા બીજા સર્વ રાજાઓ આજ વંશના હતા.

આ દેશમાં જે રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું હતું તેની યાદ પુરાણોમાં છે. પ્રાચીન વંશ જેની સાથે હાલ આપણે સંબંધ છે તે વંશ ચંદ્રગુપ્ત રાજાએ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ માં સ્થાપેલો મૌર્યવંશ છે; આ સમય મહાન્ એલેગ્ઝાન્ડરની પછી ગાદીએ આવનાર તેના સરદારોમાંના એક નામે સેલ્યુકસ સાથેના તેના સંબંધથી નક્કી થાય છે. પુરાણો પ્રમાણે આ વંશે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ૧૩૭ વર્ષ પર્યંત રાજ્ય કર્યું, અને તેના છેલ્લા રાજા બૃહદ્રથને તેના એક સરદાર પુષ્પમિત્ર અથવા પુષ્યમિત્રે મારી નાંખ્યો. અને પોતાનો સંગ વંશ સ્થાપ્યો. આ સંગ વંશ ૧૧૨ વર્ષ પર્યંત સત્તામાં રહ્યો અને તેની પછી કણ્વવંશ આવ્યો જેણે ૪૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. કણ્વવંશના લોકોને સીપ્રક, સીંધુક અથવા શીસુક નામના પુરૂષે હરાવ્યા અને આ પુરૂષે પુરાણોમાં લખ્યા પ્રમાણે આંધ્રભૃત્ય વંશનું સ્થાપન કર્યું. આંધ્રભૃત્ય એટલે આંધ્રજાતિના લોકો જેઓ એક સમયે દાસ અથવા નોકરો હતા. તે સર્વ આધારો પ્રમાણે આ વંશનો બીજો રાજા કૃષ્ણ નામે થયો, અને ત્રીજો રાજા શાતકર્ણી અથવા વાયુપુરાણ અને વિષ્ણુપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે શ્રીશાતકર્ણી થયો અને ભાગવતમાં તેને બદલે શાંતકર્ણ એમ લખેલું છે. મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે રાજા કૃષ્ણ અને શાતકર્ણી વચ્ચે ત્રણ બીજા રાજા આવે છે અને વિષ્ણુપુરાણમાંતો મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે બીજો શાતકર્ણી આવે છે. વાયુ પુરાણ પ્રમાણે ગોતમીપુત્ર ૧૩ મો રાજા, ભાગવત પ્રમાણે ૧૫ મો, વિષ્ણુપુરાણ પ્રમાણે ૧૭ મો અને મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે ૨૨ મો રાજા

હતો. વિષ્ણુ, ભાગવત અને મત્સ્યપુરાણો પ્રમાણે આ રાજાની પછી પુલીમત્ અથવા પુરીમત્ અથવા પુલોમત્ ગાદીએ આવ્યો. ઉપરના લેખો અથવા સિક્કાઓમાં લખેલા પુલુમાયીનુ તે ખોટું રૂપ હશે. વાયુપુરાણમાં તો આ નામ આવતું જ નથી. વિષ્ણુ અને મત્સ્ય પુરાણો પ્રમાણે આ રાજા પછી શ્રી શીવ આવ્યો, ભાગવત પ્રમાણે વેદશિરસ્ થયો અને વાયુ પુરાણમાં તો આ છેજ નહીં. વાયુ પુરાણ વિના સર્વ પુરાણોમાં શિવશ્રી પછી થએલા શિવસ્કંધની પછી યજ્ઞશ્રી આવે છે, અને વાયુપુરાણમાં તે ગૌતમીપુત્ર પછી આવે છે.

લેખોમાંના સાતવાહનો તેજ પુરાણોમાંના આંધ્રભૃત્યો.

આ રીતે માલુમ પડશે કે શિલા લેખોમાં તથા સિક્કાઓમાં આવેલાં નામો તથા અનુક્રમ પુરાણોમાંના આંધ્રભૃત્ય વંશના રાજાઓ સાથે બરોબર મળતા આવે છે; અને એ એટલા બધા મળતા આવે છે કે તે બનેમાં લખેલા રાજાઓ એકજ છે એમ અનુમાન થઈ શકે. મઢરીપુત્ર શકસેન એ નામ પુરાણોમાં આવતું નથી, અને આ રાજા તે વંશની એક શાખાનો હશે એમ લાગે છે. ઉપરની યાદીમા તેનું સ્થાન આપણે હવે પછી નક્કી કરીશુ. સીમુક, જેનું નામ નાનાઘાટના શિલાલેખમાં આવે છે, અને જે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પુરાણમાંની યાદીમાંના ત્રીજા રાજ્યકર્તા રાજા શાતકર્ણીના કરતાં અગાઉ રાજ્ય ઉપર હતો, તેજ તે વંશનો સ્થાપનકર્તા શીસુક હોવો જોઇએ. કારણ કે દેવનાગરી લીપીમાં ' મ ' અક્ષર એવો લખવામા આવે છે કે ' સ ' વંચાય. આથી કરીને ખરૂ નામ શીમુક તે અપભ્રષ્ટ થઇને શીસુક, શીસક અથવા શીશુક સમય જતાં થઈ ગયું, તેવીજ રીતે વાયુપુરાણમાંનુ સિંધુક અને વિષ્ણુપુરાણમાંનુ સીપ્રક આ પણ તેનાં વધારે અપભ્રષ્ટ નામોજ છે. આ સર્વ એકજ છે એ વાત આથી સંભવિત લાગે છે કે જે પુરૂષે તે ગુફા બનાવરાવી તથા પોતાનું

તથા નાના યુવરાજાઓનાં પુતળાં કોતરાવ્યાં, તેણેજ પોતાના વંશને પ્રતિષ્ઠા આપવાને માટે પોતાના વંશનો સ્થાપનાર કે જે તેનાથી ફક્ત એકજ પેઢી ઉપર હતો તેનું પણ વર્ણન તેમાં આપ્યું હોય તે વાત વધારે માની શકાય છે. આ પ્રમાણે પુરાણોમાંની આંધ્રભૃત્ય જાતિ તેજ શિલાલેખો-માંનો શાતવાહન વંશ છે.

પ્રકરણ ૬.

આંધ્રભૃત્યો અથવા શાતવાહનોનો સમયનિર્ણય.

નહપાનનો વંશ તે ઉજ્જયિની તથા કાઠીયાવાડના સેટ્રૂપીનો વંશ નહીં.

આ પછી બીજો પ્રશ્ન જે વિષે આપણે વિચાર કરવાનો છે તે આ રાજાઓના સમય વિષે છે. નાસીકની ગુફાના શિલાલેખો વિષેના મારા ભાષણમાં[1] ગોતમીપુત્ર રાજ્ય ઉપર આવવાની તારીખ ઇ. સ. ૩૧૯ ની મેં સ્વીકારી છે. પાટલીપુત્રમાં મૌર્યવંશની સ્થાપના થઇ તેનું વર્ષ ઇ. સ. પૂ. ૩૧૫ નું ગણી, તેની તથા ગોતમીપુત્રની વચ્ચે ૬૬૪ વર્ષ થઇ ગયાં તે ઉમેરતાં ઉપરની તારીખ આવે છે. કારણકે મૌર્યવંશનાં તથા તે પછીના વંશો ટક્યા તેનાં વર્ષ તથા ગોતમીપુત્ર પૂર્વે જે આંધ્રભૃત્યો થઈ ગયા તેનાં વર્ષો મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણેનાં આપેલાં તે સર્વ ગણતાં ૬૬૪ વર્ષનો સરવાળો આવે છે. ખગારાટની જાતિ જેનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગોતમીપુત્રે નાશ કર્યો એમ નાસીકના એક શિલાલેખમાં લખવામાં આવ્યું છે તે વંશ તથા ક્ષત્રપો જેના સિક્કાઓ કાઠીયાવાડમાં

[1] ટ્રાન્સે. ઓ. કો. સને ૧૮૭૪.

જડી આવે છે તે ક્ષત્રપોનો વંશ એકજ છે એમ હું ગણું છું, કારણકે ક્ષહરાટ અથવા ખગારાટ પણ એક ક્ષત્રપ હતો અને પૂર્વ લખનારાઓ તેને તે વંશને મથાળે મુકયો છે. તે સમયે જણાએલા સિક્કાઓમાં છેલ્લા છેલ્લી તારીખ ૨૫૦ ની હતી, જે શક સંવત્સરની છે અને તેનું ઈ. સ નું વર્ષ ૩૨૮ મું આવે છે. ગોતમીપુત્રની ઈ. સ. ૩૧૯ ની તારીખ એટલું બધું નજીક આ આવે છે કે તે બંને એક બીજાને આધાર રૂ થાય છે, પરંતુ આ અનુમાનની સામે પણ ઘણી હરકતો છે, કે જે મ તે સમયે માલુમ પડી હતીઃ—(૧) ક્ષત્રપ વંશના શિલાલેખો અ સિક્કાઓમાં અગાઉમાં અગાઉ તે વંશ ચષ્ટન સુધી જાય. અને તેની અગાઉ જતો નથી, અને આ ચષ્ટન અને નહ પાન્ વચ્ચે કાંઇ પણ સંબંધ હતો એવું અદ્યાપિપર્યંત ઠર્યું નથી (૨) કાઠીયાવાડની માફક મહારાષ્ટ્ર ઉપર પણ આ ક્ષત્રપ અથવ સેટ્રપ વંશની સત્તા આશરે ૩૦૦ વર્ષ પર્યંત રહી હોય, તો તે દેશમાં તે વંશના ઘણા ખરા રાજાઓના શિલાલેખો અથવા સિક્કાઓ મળવા જોઇએ તે વાતની આપણે વિચારપૂર્વક આશા રાખીએ, પરંતુ અર્વાચીન સમયના થોડાજ ફક્ત સિક્કાઓ કરાડની[1] પાસેના એક ગામમાં નીકળ્યા છે પણ શિલાલેખ તો એક પણ નથી. (૩) રૂદ્ર દામન્ પોતાના જુનાગઢના એક શિલાલેખમાં શાતકર્ણિને "દક્ષિણાપથના મહારાજા" તરીકે લખે છે જો તે પોતે દક્ખણના એક ભાગનો પણ રાજ્યકર્તા હોત તો તે આમ લખત નહીં. (૪) અને હાલ જડી આવેલા કેટલાક સેટ્રપના સિક્કાઓમાં આપેલી તારીખો ૩૦૦ અને[2] ૩૦૪ છે જે શક સંવત્સરો છે અને તેઓને મળતા ઇ. સ. નાં વર્ષો ૩૭૮ અને ૩૮૨ આ-

---

૧ જર્નલ બો. બ્રે. રો. એ. સોસા ૭ પૃ ૧૬

૨. ઇન્ડીયન એન્ટી. વા. ૬ પૃ. ૫૭ નોટ તથા જનરલ કનીંગહામનો આ રીપોર્ટ વાં. ૧૦ પૃ. ૧૨૭.

વે છે; એટલે એમ નીકળે છે કે પુરાણોમાં લખ્યા પ્રમાણે ગોતમીપુત્રના મરણની તારીખ જે ઇ. સ. ૩૪૦ ની હતી તેના પછી પણ ઘણા વર્ષો સુધી સેટ્રપોનું રાજ્ય હતું. આ કારણોથી એમ દેખાય છે કે ખગારાટ અથવા નહપાનનો વંશ જેનો ગોતમીપુત્રે અંત આણ્યો અને જેનું રાજ્ય તેના પૂર્વે આ દેશમાં હતું તે વંશ સેટ્રપનો હોઈ શકે નહીં (૫) વળી, મારા પૂર્વના મત પ્રમાણે ગોતમીપુત્ર અને નહપાનના સમય વચ્ચેનો અંતર આશરે ૨૦૦ વર્ષનો છે. પરંતુ ઉશવદાતના અને ગોતમી પુત્રના લેખોમાંના અક્ષરોના આકારો વચ્ચેનો તફાવત એટલો બધો નથી કે આટલો લાંબો વખત ગયો હોય એમ લાગે. માટે તે બંને રાજાઓ એક બીજાની પાસે થઇ ગયા હોય એણુ ગણાવું જોઇએ.

ટૉલેમીમાંલખેલો "શીરોપોલેમીઓસ" તેજ શીરોપુલુમાઇ અને "બેલીઓકુરેસ તેજ "વીલીવાયકુર"

ગ્રીક ભૂગોળકર્ત્તા ટૉલેમી ઉપરથી આપણને માલુમ પડે છે કે તેના સમયમા પશ્ચિમ તરફના કીનારાની અંદરના દેશના બે ભાગ પાડવામા આવ્યા હતા. આમાથી ઉત્તરના ભાગમા સીરોપોલેમીઓસનુ રાજ હતું અને તેની રાજ્યધાની પૈઠણ હતી, અને દક્ષિણના ભાગ ઉપર બેલીઓકુરોસનું રાજ્ય હતું અને તે હીપોકુશમા રહેતો હતો. શિલાલેખમાંના સીરીપુલુમાયી અથવા પુલુમાયી જે પુરાણોમાંના પુલોમત્ અથવા પુલિમત્‌ને મળતો આવે છે તેજ આ સીરો પોલેમીઓસ હોવો જોઇએ. પણ આ નામવાળા બે રાજાઓ હતા, એક તો શિલાલેખમા વર્ણવેલો ગોતમીપુત્રનો પુત્ર અને બીજો આંધ્રભૃત્ય વંશનો એક અગાઉનો રાજા આ ઉટલો એટલે આંધ્રભૃત્ય વંસનો પુલુમાયી રાજા બહુ કીર્ત્તિવાન્ થઇ ગયો હોય એમ લાગતું નથી. આ ઉપરથી એ ઘણું સંભવિત છે કે ટૉલેમીએ જેને વિશે લખેલુ તે ઉપર પહેલાં વર્ણવેલો પુલુમાયી હોવો જોઇએ. પણ દક્ષિણ

તરફના પ્રદેશોનો સુબો બેલીઓકુરોસ લખ્યો છે તેથી આ પ્રશ્નનો પરીખરો નિર્ણય થઇ જાય છે. આપણે જોયું છે કે કોલ્હાપુરના સિક્કાઓ ઉપરના લેખમાં વીલીવાયકુર[1] એ નામ પુલુમાયી તથા ગૌ-તમીપુત્ર સાથે લખવામાં આવ્યું છે વીળીવાયકુર તે તથા બેલીયોકુરોસ એકજ છે; અને શાતવાહનવંશના બે રાજાઓ સાથે તથા ફકત કોલાપુ-રના સિક્કાઓ ઉપરજ તેનું નામ શા કારણથી આવે છે, અને ઉત્તર-ગોદાવરીના પ્રદેશમાંથી જડી આવતા સીક્કાઓ ઉપર તે કેમ નથી માલુમ પડતું તેનુ કારણ મારા મત પ્રમાણે ઉપર કહ્યા મુજબ એ હોવું જો-ઇએ કે કોલ્હાપુરની આજુ બાજુના પ્રદેશમાં તે રાજાઓ તરફથી રાજ્ય કરનારો સુબો તે હશે. અને બૅલીયોકુરૅાસના રાજ્યવાળો દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ જેતું વર્ણન ગ્રીક ભૂગોળકર્તાએ કર્યું છે તેજ આ દેશ હોવો જોઇએ. તેટલામાટે ટૅાલેમીનો "સીરોપોલેમીઓસ" તેજ શિલાલેખના સિક્કા-ઓમાનો પુલુમાયી છે.

ઇ. સ ૧૩૦ ના વર્ષમાં આશરે પુલુમાયીના રાજ્યનો આ રંભ થયો.

ટૅાલેમી ઇ. સ. ૧૬૩ માં ગુજરી ગયો અને તેણે પોતાનુ પુસ્તક ઈ. સ. ૧૫૧ પછી લખ્યું તેમ કહેવાય છે. માટે આ છેલ્લા વર્ષ પૂર્વે થોડા સમય અગાઉથી પુલુમાયી ગાદી ઉપર હોવો જોઇએ. આ તારીખને આપણે શિલાલે-ખોમાં આપેલી તારીખો સાથે બંધ બેસારવા હવે યત્ન કરીશું અને તે ઉપરથી પુલુમાયીનું ગાદી ઉપર આ-વવાનું વર્ષ પણ વધારે સુક્ષ્મતાથી આપણે નિશ્ચિત કરી શકીશું. ઉશવદાતનાં કેટલાંક ધર્મદાનો ૪૦, ૪૧ તથા ૪૨ ના વર્ષોમાં સ્થાપન થયાં હતાં અને નહપાન સાથે સંબંધ ધરાવતી સર્વથી છેલ્લી તારીખ ૪૬ ના વર્ષની છે અને તેના મંત્રી અ-યમના જુન્નારના શિલાલેખમાંની છે. હું ધારૂં છું કે આ વર્ષો શક સં-વત્સરનાં હોવાં જોઇએ. કારણકે આપણે જોયું છે કે ગૌતમીપુત્રના સમય

પૂર્વે તે દેશમાં શક તથા બીજી પરદેશી જાતિઓના હુમલા થતા હતા તથા સીથીયન લોકો અને શક લોકો એકજ હતા; તેઓએ ગ્રીક ભૂગોળ-કર્તાઓના લખવા પ્રમાણે સીંધ તથા રજપુતસ્થાનમાં પણ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. શક એ નામથી જાણીતો થએલો સંવત્સર તથા અગાઉના સર્વ તામ્રલેખના દાનપત્રોમાં શક રાજાઓના સંવત્સર તરીકે વર્ણવેલો સંવત્સર, શક હુમલો કરનારાઓમાંથી સર્વથી બળવાન રાજા જેણે દેશમાં સર્વથી પ્રથમ જાથુનો પગ કર્યો તેણેજ સ્થાપ્યો[1] હોવો જોઇએ, અને

---

[1] પ્રો. ઓલ્ડબર્ગ એમ ધારે છે કે આ સંવત્સરનો સ્થાપનાર કનિષ્ક હતો પણ આ તેનો મત ટકી શકે તેવો નથી. કેમકે (૧) માત્ર ત્રણ રાજાઓના વંશ થીજ એક સંવત્સર હમેશનો થઇ શકે નહી ગુપ્તનો વંશ જેમાં માહાન્‌રાજાઓ થયા હતા તેની સત્તા ૧૫૦ થી વધારે વર્ષ પર્યંત રહી હતી. પરંતુ તેઓના સંવત્સરનો થોડા જ શતકોમાં સ્વાભાવિક અંત આવ્યો. (૨) કનિષ્કના શિલા-લેખોમાંના અક્ષરો અને મુખ્યત્વે કરીને તેના પેહેલાં આવતા વ્યંજનની સાથે જોડાક્ષર રીતે આવતો य અક્ષર પ્રથમના શતકમાં જે માલુમ પડે છે તેના કરતાં પછીના સમયના છે. (૩) કનિષ્કનું રાજ્ય ગુજરાત તથા મહારાષ્ટ્રમાં હતું એમ માનવાનું કાંઇપણ કારણ નથી પણ શક સંવત્સર ઘણાજ પૂર્વ સ-મયથી મુખ્યત્વે કરીને મહારાષ્ટ્રમા પ્રચલીત થવાનો આરંભ થયો હતો (૪) ગુપ્ત રાજાઓ જેઓના સોનાના સિક્કાઓ ઇન્ડોસીથીયન વંશના સિક્કાના તીવ્ર અનુકરણથી કરવામાં આવ્યા છે તે ગુપ્ત વંશનું ઇ. સ ૩૧૯ મા રાજ્ય થયું. અને કનિષ્ક, હુષ્ક અને વાસુદેવ એ ત્રણ રાજાઓમાંથી જો પહેલાંનું રાજ્ય ઇ. સ. ૭૮ માં શરૂ થયું એમ આપણે ગણીએ તો, તે વંશનું રાજ્ય ૧૦૦ વર્ષ ચાલ્યું એમ ગણતાં તેમાંના છેલ્લા રાજાનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૭૮ માં પુરૂં થયું હશે. વાસુદેવની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ ૮૯ છે. જો આમ હોય તો ઇંડો-સીથીયન રાજાઓના છેલ્લા રાજા અને ગુપ્ત વંશના પેહેલા રાજા વચ્ચે ૧૪૦ વર્ષનું અંતર ગયું હોવું જોઇએ. પરંતુ સિક્કાઓ ઘણા જ મળતા આવે છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરવું જરૂરનું છે કે તે અંતર તેથી ઘણું થોડું હોવું જોઇએ. એલ્બીરૂનીએ કહ્યું છે કે ગુપ્ત સંવત્સરના આરંભની તારીખ ૨૪૧ શક

નહપાન્ અને ચષ્ટન[૨] તથા તેનો પિતા તે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાન અને માળવામાં રાજ્ય કરવાને તેણે નીમેલા સેટ્રપો હોવા જોઇએ. આ ધારણા ઉપરથી નહપાનની સર્વથી અર્વાચીન તારીખ ઇ. સ. ૧૨૪ સાથે મળતી આવવી જોઇએ. માટે તે વર્ષ પછીજ આ દેશનો કબજો ગોતમીપુત્ર અથવા પુલુમાયીએ મેળવ્યો હશે. પુલુમાયીની સર્વથી પ્રથમ તારીખ જે તેના શિલાલેખોમાં માલુમ પડે છે તે તેના રાજ્યનું બીજું વર્ષ છે, અને તે સમયે નહપાન્ અથવા તેના પછીનો રાજા ગાદી ઉપર હોય તો તે શિલાલેખ ઉપર તે તારીખ હોય નહીં, માટે એ સ્પષ્ટ છે કે તે રાજાઓના પરાજય પછીજ પુલુમાયીએ રાજ્ય કરવુ શરૂ કર્યું. વળી ટૉલેમીના પુસ્તક ઉપરથી આપણને માલુમ પડે છે કે જે સમયે તેણે પોતાનું પુસ્તક લખ્યું તે સમયે ઓઝેનમા ટીએસ્ટીનીસ રાજ્ય કરતો હતો, માટે આ રાજા પુલુમાયીના જ વખતમા થયો હશે. હું ધારૂ છું કે આ ટીઆસ્ટીનોઝ તેજ ચષ્ટન એ વાત નક્કી થઇ છે. પરંતુ ઉપર લખેલા જુનાગઢના શિલાલેખ

એટલે ઇ. સ ૩૧૯ હતી તે વાત કેટલાક પ્રાચીનવેત્તાઓએ નાકબુલ કરી છે આ બાબત માટે તથા સૈકવની તારીખો માટે પરિશિષ્ટ અ જોવું.

(૨) પ્રો ઓલ્ડનબર્ગ એમ ધારે છે કે ચષ્ટન એ ગોતમીપુત્રે નીમેલો એક સેટ્રપ હશે, પણ આ ધારણા ટકી શકે એવી નથી, કારણકે ગોતમીપુત્ર જેવો રાજા જેની ધારણા પરદેશીઓને નસાડવા તથા નાશ કરવાની હતી, તે ચષ્ટન જે તેના નામ ઉપરથી પરદેશી દેખાય છે તેને સુબા તરીકે નીમે નહિ, તેમ તેને પરદેશનો હોદ્દો પણ વાપરવા દે નહી કારણકે તે રાજા અથવા તેના પુત્રનો સુબો / ઍનીયોકુશેસ હતો તે પણ તે હોદ્દો લખતો નથી. ચષ્ટનના પૌત્ર રૂદ્રદામને જુનાગઢના શિલાલેખમા લખ્યા પ્રમાણે, સુવિશાખ નામના એક પહ્લવને સુરાષ્ટ્ર તથા આનર્ત દેશો ઉપર રાજ્યચલાવવા સુબો નીમ્યો હતો આ સુવિશાખ કુલેપનો પુત્ર હતો માટે આ હકીકત ઉપરથી જે હકીકત બીજા સ્થાનેથી આપણને મળી છે, તેજ હકીકત ખરી છે એમ નિશ્ચય થાય છે, અને તે એક આ વશ પરદેશી મુલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા રાજાઓનો હતો અને તેમણે હીંદુ રીવાજ તથા નામો ધારણ કર્યા હતાં અને દેશમાં વસ્યા હતા.

મુજબ ચષ્ટનનો પૌત્ર રૂદ્રદામન્ ૭૨ મા વર્ષમાં રાજકર્ત્તા રાજા હતો. જે વર્ષ શક સંવત્સરનુ ગણતાં ઇ. સ. ૧૫૦ આવે છે. માટે ઈ. સ. ૧૫૦ માં ચષ્ટન તથા પુલુમાયી એકજ સમયના હોવા જોઇએ નહીં. માટે ટૉલેમીએ, આપેલો વૃત્તાંત તેથી વધારે અગાઉના સમયનો હોવો જોઇએ, એટલે કે ઇ. સ. ૧૩૨ ને લગતો હોવો જોઇયે, કારણ કે જ્યારે ચષ્ટન ગાદી ઉપર હતો તે બાબતની તેની હકીકતના સમયની વચ્ચે અને તેના પછી તેનો પુત્ર જયદામન્ ગાદીએ આવી ગયા પછી ઈ. સ. ૧૫૦ માં તેનો પૌત્ર ગાદીએ હતો તે સમય વચ્ચે આશરે ૧૮ અથવા ૨૦ વર્ષનો અંતર થઈ ગયો હોવો જોઇએ. વળી જુનાગઢના શિલાલેખમાં લખ્યા મુજબ, જે દેશો રૂદ્રદામને જીતીને તે ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું તે દેશોના ઘણાખરા દેશો, નાસીકના મોટા શિલાલેખ પ્રમાણે પુલુમાયીના ૧૯ મા વર્ષમાં ગોતમીપુત્રના કબજામાં હતા. તે શિલાલેખમાં લખેલી ૭૨ મા વર્ષની તારીખ તે લેખને શીલા ઉપર કોતર્યો તેની નથી, પણ તેની અંદર લખેલા સરોવરની એક બાજુએ આવેલી પાળ વાવાઝોડા અને ઘણા વર્ષાદથી તણાઈ તૂટી ગઈ તે બાબતને લગતી છે. માટે રૂદ્રદામને આ પ્રદેશો ૭૨ મા વર્ષ પૂર્વે જીત્યા કે ૭૨ મા વર્ષ પછી અને લેખ કોતરાયા પૂર્વે, તે વાત શંકાયુક્ત છે. ૭૨ મા વર્ષ પૂર્વે એ જીત્યા એમ ધારીએ તો પુલુમાયીનુ ૧૯ મું વર્ષ ઈ. સ. ૧૫૦ પૂર્વે ના ઓછામા ઓછા બીજા યા ત્રીજા વર્ષને મળતુ આવવું જોઇએ, એટલે પુલુમાયીએ મોડામાં મોડુ ઇ. સ. ૧૩૦ ના વર્ષમા રાજ્ય કરવા માંડયું હોવું જોઇએ. આથી વધારે પછીના સમયમાં તે ગાદી ઉપર આવ્યો તેમ થઈ શકે નહીં, કારણકે ચષ્ટન જે પુલુમાયીનો સમકાલીન હતો તેની અને તેનો પૌત્ર રૂદ્રદામન્ જે ઇ. સ. ૧૫૦ માં રાજ્ય કરતો હતો તેની વચ્ચેનુ સમયાંતર ઘણું જ ટુકુ થઇ જાય, માટે નહપાન્ અથવા તેના પછી ગાદી ઉપર આવેલા રાજાનો પરાજ્ય ગોતમીપુત્રે અથવા પુલુમાયીએ તેની મો-

ડામાં મોડી નોંધાએલી તારીખ એટલે ઇ. સ. ૧૨૪ પછી વધારેમાં વધારે આશરે પાંચ કે-છ વર્ષ પછી કરેલો હોવો જોઇએ.

આ સર્વ રાજાઓના સંબંધનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે હોય એમ લાગે છે.

નહપાન્, ચષ્ટન તથા રૂદ્રદામન્ સાથે ગોતમીપુત્ર અને પુલુમાયીનો સંબંધ.

નહપાન્ એ મહારાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કરનારો સેટ્રપ હતો. તેની રાજ્યધાનીનું શહેર જુનાર હતું કારણકે તે નગરના શિલાલેખો ઉપરથી દેખાય છે કે તે સમયે તે નગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતું તથા તેના પ્રધાને કરેલા દાનની નોંધ પણ ત્યાં છે. તે શક ૪૬ એટલે ઈ. સ. ૧૨૪ પછી તુરતજ મરી ગયો હશે. ગોતમીપુત્ર અને પુલુમાયી પોતાના કુટુંબમાંથી ગએલા પ્રદેશો પાછા મેળવવા માટે અગ્નિકોણની દિશામાંથી આવ્યા, તેમણે નહપાનની પછી ગાદીએ આવેલા રાજાને હરાવ્યો, (પછી તેનું નામ ગમે તે હોય), તેના સર્વ વારસોને મારી નાંખ્યા અને તે દેશની આ બાજુએ પોતાની સત્તા પુનઃ સ્થાપી, નાસીકના શિલાલેખમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે ખગારાટની જાતિને ગોતમીપુત્રે નિર્મૂલ કરી નાખી અને પોતાના કુટુંબની કીર્તિ પુનઃ મેળવી, એનોજ અર્થ ઉપર કર્યું તેજ. ઉજ્જયિનીમાં રાજ્ય કરનાર સેટ્રપોના અન્ય વંશને ચષ્ટને સ્થાપ્યો અથવા તે વંશનો તે હતો. જુનાગઢના શિલાલેખમાં લખ્યા પ્રમાણે સર્વ વર્ણના લોકો રૂદ્રદામન્ પાસે ગયા અને પોતાના રક્ષણ સારૂ તેને પોતાના મહારાજા તરીકે પસંદ[1] કર્યો. અને તેના વિષે એમ લખ્યું છે કે એએલુ[2]

૧ः सर्वे वर्णैर भिगम्य रक्षणार्थं पतित्वे वृतेन એ શબ્દો લખેલા છે. ઇન્ડીયન એંટીક્વરીઝ વા ૮ પૃ. ૨૬૦ લી. ૯.

૨ ઇન્ડી. એન્ટી. વાલ્યુ. ૭ માં પંડિત ભગવાનલાલે આપેલા ઉતારામાં " भ्रष्ट राज प्रतिष्ठापकेन " એવો પાઠ છે. પણ નીચેની ફુટનોટમાં ડૉ. બ્યુલર એમ કહે છે કે આમાં 'राज' ને બદલે 'राज्य' હોવું જોઇએ. એ લેખની

રાજ્ય તેણે પુનઃ સ્થાપ્યું, મહાન્ ક્ષત્રપનું પદ પોતેજ ધારણ કર્યું, અકરાવન્તી, અનુપ, સુરાષ્ટ્ર, અપરાન્ત વીગેરે કેટલાક દેશો જે ગોતમીપુત્રના હતા તે અને કેટલાક વધારે તેણે જીતી લીધા, અને દક્ષિણાપથના મહારાજા શાતકર્ણીને બેવાર તાબે કર્યો, પરંતુ દૂરના સંબંધને લીધે તેનો નાશ કર્યો નહીં આ બધાનો અર્થ એવો દેખાય છે કે—ગોતમીપુત્ર

ડો. ભાઉદાજીની પ્રતમાં "बंध" સ્પષ્ટ છે; જ બો બ્રે રો એ. સો નું વા ૭ પૃ ૧૧૮. ડો. ભાઉદાજી તથા પંડિત ભગવાનલાલજી આનો તરજુમો એમ કરે છે કેઃ—ભ્રષ્ટ થએલા રાજાઓને પુન રાજ્ય ઉપર સ્થાપીને ઘણા પરાક્રમોની કીર્તી મેળવી (જ બો. બ્રે. રો એ. સો. વા ૭ પૃ ૨૦) તથા ભ્રષ્ટ થએલા રાજાઓને જેણે ગાદી પાછી આપી તે " (ઇ એ વા ૭ પૃ. ૨૬૦ એ) જો 'राज' એ પાઠ હોય તો આ અર્થ ખરો છે, પણ 'राज्य' હોય તો અર્થ ઘણો બંધ બેસાડયા જેવો છે. જે ગએલું રાજ્ય રૂદ્રદામને પુનં સ્થાપ્યું તે પોતાના શીવાય બીજાનું હતુ તેવું બતાવવા અત્રે કાંઈ નથી, માટે તેણે પોતાનુજ ગએલુ રાજ્ય પુનં સ્થાપ્યુ એવો અર્થ કરવો એ વધારે સ્વાભાવિક છે.

૧ " सवभावद्दूरया " આવો પાઠ છે. આમાં " त " ઉમેરી શકાય એમ છે, અને પાઠ " सबंधावदूरतया " થાય છે, પણ " भवदूर " નો અર્થજ બીલકુલ ન થતો હોય, તે સિવાય, તેને બદલે " आविदूर " છે એમ લેવું અને તેનો અર્થ તે લેખના ભાષાતર કર્તાઓના કર્યા પ્રમાણે તદન ઉલટો કરવો અને આવા શકા ભરેલા ભાષાંતર ઉપર પ્રો. ઓલ્ડન બર્ગે કર્યું છે તેમ ઇતિહાસનુ અનુમાન સ્થાપવું એમ કરવા આપણને કાંઇ સત્તા નથી આ લીટીમાં આવે છે તેમ " विजित्य " (એટલે જીતીને) ને બદલે भवाजित्य " ની, માફક " वि " ને સ્થાને " भव " ઉપસર્ગ આ લેખમાં લખનારાએ વાપર્યો હોય એમ દેખાય છે એટલે भवदूर એટલે विदूर એટલે " દૂર " આ રીતે અર્થ પણ સારો થાય છે. કારણકે શાતકર્ણીના રાજ્યના દેશો પોતાનાથી દૂર હતા તેથી તે રાજા રહ્યો કે તેનો નાશ થયો એ બાબતની દરકાર તેણે રાખી નહોતી.

શાતકર્ણીએ નહપાન અથવા તેની પછી ગાદીએ આવનાર રાજાનો ના
કર્યા પછી ઉજ્જયિનિમાં રાજ્યકરતા અન્ય પરદેશીઓના વંશ તર
પોતાની સેના મોકલી. અથવા ઉજ્જયિનીના ક્ષત્રપ રાજા ચષ્ટને, અથવ
તેના પુત્ર જયદામને, ગોમતીપુત્ર અથવા પુલુમાપી જેણે રાજકર્તાઓન
પોતાના સંબંધના વંશનો અંત આણ્યો હતો તેમની વધતી જતી સત્ત
જોઈને, તે અટકાવવાની ઇચ્છાથી, હેમના ઉપર હુમલો કર્યો હશે. ઉજ્જ-
યિનીના એક રાજાએ પૈઠણના શાલિવાહન ઉપર ચઢાઇ કરી અને તેમ
તે હાર્યો આવી જન વાર્ત્તાઓ ચાલે છે તેનું મૂળ ઉપર બતાવેલી વાત
હોવી જોઈએ. સાત વાહનનો ઉચ્ચાર અન્ય રીતિએ કરીયે તો સાલિ[1]-
વાહન થાય. અને પુલુમાપી અથવા ગોતમીપુત્ર શાલિવાહન વંશનો એક
રાજા હતો. ઉજ્જયિનીનો રાજકર્તા હાર્યો અને વિજયી ગોતમીપુત્ર તેના
પોતાના રાજ્ય સુધી તેની પાછળ પડયો, જ્યાં જઇ ગોતમીપુત્રે અવન્તી,
અનુપ, અને સુરાષ્ટ્ર તાબે કર્યાં અને જયદામનને ગાદી ઉપરથી
ઉઠાડી મુકયો. થોડાક સમય સુધી ચષ્ટનના પ્રદેશો ઉપર તેણે સત્તા
રાખી, પરંતુ પછીથી રૂદ્રદામને પોતાના અનુયાયીઓ એકઠા કર્યા, તે
એજ કે જેમના વિષે લેખમાં એમ લખવામા આવ્યું છે કે તેમણે તેને
પોતાનો અધિરાજ પસંદ કર્યો, અને ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીને નસાડી મુકયો.
પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવીને તથા પોતે મહા ક્ષત્રપ તરીકે રાજ્યપદ ધા-
રણ કરીને પછી તે જીતો કરવા નીકળ્યો, અને ગોતમીપુત્ર પાસેથી તેના
રાજ્યના કેટલાક પ્રદેશો લીધા. આ રીતે દક્ષિણાપથના મહારાજા જેને
તેણે જીત્યો તે ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણી હતો. પરંતુ તે રાજાના રાજ્યના
પ્રદેશોની મધ્યે તેની પાછળ જવાને તે શક્તિમાન્ થયો નહી તેનું કારણ
લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે તે દૂર હતા તેથી, અથવા પોતે તેટલો બળવાન
નહી તેથી. પુલુમાપીના રાજ્યના ૧૯ મા વર્ષ પછી એટલે ઇ. સ. ૧૪૯

---

૧. હેમચંદ્રનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ

પછી રૂદ્રદામનની ચઢતી અને જીતો થઇ. ગ્રીક પુસ્તકકારોમાંથી મેળવેલો જુજ વૃત્તાંત તથા શિલાલેખો, સિક્કાઓ અને જનવાર્ત્તાઓમાંથી એકઠો કરેલો વૃત્તાંત, તેમજ તારીખો અરસપરસ બંધબેસતી કરી શકાય એ આજ રીતે કરી શકાય છે.

પરંતુ ગોતમીપુત્રની આ રીતે ગોઠવેલી તારીખ મત્સ્યપુરાણ ઉપરથી નીકળતી તારીખની સાથે મળતી આવતી નથી.

પુરાણોમાં આપેલા વૃત્તાંતો ઉપરથી નક્કી થતી આંધ્રભૃત્યની તારીખો.

મારે આપણે હવે પ્રયત્ન કરવાનો છે તે એ છે, કે ઉપર નિશ્ચિત કરેલા અનુમાન સાથે કોઇ પણ પુરાણો મળતાં આવતાં નથી કે કેમ તે નક્કી કરવું, અને જો કોઇપણ પુરાણ તેને મળતું આવે તો તે પુરાણ તથા મત્સ્ય અને બીજાં પુરાણો વચ્ચે જે ફેર પડે છે તેનું કારણ શોધી કાઢવું. મેં ઉપર પૂર્વે બતાવ્યું છે તેમ પુરાણોમાં આંધ્રભૃત્ય વંશના સંબંધમાં મળતાપણું ઘણું થોડું છે. આપણા પુરાણના સાહિત્યનું મૂળ આ પ્રમાણે છે. યજ્ઞની સભામાં એકઠા થએલા ઋષિઓને કોઇ દંતકથાકારે અમુક બાબતનું વૃત્તાંત પદ્યમાં આપેલું હશે. તે વંશપરંપરા મુખદ્વારા ચાલી આવેલું, અને થોડા સમય પછી આ વૃત્તાંત લખવામાં આવેલું. પછીનાં સમયનાં પુરાણો જે અમુક એક દેવતાનેજ ઉચ્ચ પદ આપવા માટે તથા અમુક મતો પ્રચલિત કરવા માટેજ રચવામાં આવ્યાં હતાં, તે પુરાણોમાંનાં વૃત્તાંતો પ્રાચીન સમયમાં લખાએલાં પુરાણોમાંથી લીધેલાં અને દંતકથા ઉપરથી નહીં. આ વર્ગના પુસ્તકો જેનો હાલ આ હેતુથી હું મુકાબલો કરૂં છું તેમાં સર્વથી પ્રાચીન વાયુપુરાણ દેખાય છે અને તે પછી મત્સ્યપુરાણ. વિષ્ણુપુરાણ તેથી પછીના સમયનું અને ભાગવત પુરાણ તો સર્વથી છેલ્લા સમયનું છે. પ્રાચીન પુરાણોના પાઠ ધીમે ધીમે અપભ્રષ્ટ થતા ગયા અને તેથી ત્યાર પછીના સમયનાં પુરાણોના કર્ત્તાઓએ તે ભૂલભરેલા પાઠોથી દોરવાઇ જઇ

પડયા, ત્યારે કણ્વ વંશે સર્વ સત્તા લઈ લીધી અને અર્વાચીન સમયમાં પેશ્વાની પેઠે રાજ્ય ચલાવ્યું, એટલે પોતાના ધણીની સત્તા સમૂલ ઉચ્છેદ કરી નહીં પરંતુ નામના રાજાઓની સ્થિતિમાં તેમને મુકયા, અને પેશ્વાઓની પેઠે તેઓ પણ બ્રાહ્મણ હતા અને ક્ષત્રિયો નહોતા તે ઉપરથી આ અનુમાનને ટેકો મળે છે આ રીતે આ વંશોનું રાજ્ય એક વખતે ચાલતું, માટે દંતકથા પ્રમાણેના સુંગ વંશના રાજ્યનાં ૧૨ વર્ષમાં કણ્વ વંશના ૪૫ વર્ષ આવી ગયા માટે સુંગ વંશના રાજાઓનું ઉન્મૂલન કર્યું અને આંધ્રભૃત્યનો વંશ ઈ સ પૂ ૭૩ માં સત્તામાં આવ્યો

આંધ્રભૃત્ય વંશના રાજાઓનો કાલ સામાન્ય રીતે આ વંશના રાજાઓની સંખ્યા વાયુ વિષ્ણુ અને ભાગવત પુરાણોમાં ૩૦ ની અને મત્સ્ય પુરાણમાં ૨૯ની આપી છે, અને વાયુપુરાણમાં આ સર્વ રાજાઓના વર્ષ ૪૧૧ વિષ્ણુ અને ભાગવત પુરાણમાં ૪૫૬ વર્ષ, અને મત્સ્ય પુરાણમાં ૪૬૦ વર્ષ આપવામાં આવ્યા છે, આ બધા વચ્ચેનો આ તફાવત મોટો નથી માટે ૩૦ રાજાઓ તથા ૪૫૬ વર્ષની દંતકથા ખરી છે એમ સ્વીકારી શકાય પરંતુ આ સામાન્ય હકીકત તથા વિશેષ વીગતવાર હકીકત જે પાછળ આવે છે તે વચ્ચેનો ફરક, તથા પાછળની વીગતવાર હકીકતની બાબતમાં ઘણાખરા પુરાણોમાં પડતો તફાવત બહુ મોટો છે તે આ નીચે આપેલા કોષ્ટક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે —

---

૨ चत्वारः शुंग भृत्यास्ते नृपा काण्वायना द्विजा ॥
वायुपुराण

વાયુપુરાણ		મત્સ્યપુરાણ		શિવપુરાણ	ભાગવતપુરાણ
નામ	કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું	નામ	કેટલા વર્ષ રાજ્ય કર્યું	નામ	નામ
સિંધુક	૨૩	સીમુક	૨૩	શિપ્રક	નામ નથી પણ વૃશલ અથવા શૂદ્ર છે એમ વર્ણવ્યું છે.
કૃષ્ણ	૧૦	કૃષ્ણ	૧૮	કૃષ્ણ	કૃષ્ણ
		મલ્લકર્ણી	૧૦કે૧૮	શ્રી શાતકર્ણી	શાંતકર્ણ
		પૂર્ણોત્સંગ	૧૮	પૂર્ણોત્સંગ	પૌર્ણમાસ
		સ્કંધસ્તંભી	૧૮		
શાતકર્ણી	૫૬	શાતકર્ણી	૫૬	શાતકર્ણી	
		લંબોદર	૧૮	લંબોદર	લંબોદર
અપિલવ	૧૨	અપીટક	૧૨	ઇવીલક	હીવીલક
		મેઘસ્વાતી	૧૮	મેઘસ્વાતી	મેઘસ્વાતી
		સ્વાતી	૧૮		
		સુદસ્વાતી	૭		
		મૃગેન્દ્રસ્વાતી કર્ણ	૩		
		કુતલસ્વાતી	૮		
		સ્વાતિકર્ણ	૧		
પતિમાવી	૨૪	પુલોમાવી	૩૬	પનુમત્	અતમાન
નેમિકૃષ્ણ	૨૫	ગૌરિકૃષ્ણ અથવા નૌરિકૃષ્ણ	૨૫	અરિષ્ટકર્મન્	અનિષ્ટકર્મન્
હાલ	૧	હાલ	૫	હાલ	
સપ્તક અથવા મંડલક	૫	મંડુલક	૫	પટ્ટલક	તલક

અસલ વૃત્તાંતથી તદન જૂદી પડતી હકીકત લખવાની ભૂલો કેટલાક દરેકે તેમાં કરી. હવે ઉપર કહેલાં ચાર પુરાણોમાં ઉપર કહેલી ઘણીખરી હકીકત તે વંશો બાબતમાં સામાન્ય રીતે આપે છે; એટલે કે દરેક વંશમાં થએલા રાજાઓની સંખ્યા તથા તે કેટલા વર્ષ ટકયો તેનાં વર્ષ આપે છે, તથા તે રાજાઓનાં વધારે વિગતવાર નામો પણ આપે છે, અને વાયુ તથા મત્સ્ય પુરાણો તો દરેક રાજાએ કેટલાં વર્ષો રાજ્ય કર્યું તે પણ આપે છે. સામાન્ય હકીકત તથા વિગતવાર હકીકત એ બંને વચ્ચે ઘણી વાર ફેર પડે છે. મહાન્ અલેક્ઝાન્ડરના પછી ગાદીએ આવનાર રાજાઓની સાથે ચંદ્રગુપ્તે જે સંબંધો રાખ્યા હતા તે ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલી ચંદ્રગુપ્તની તારીખ જે ડૉ. મેક્ષમ્યુલરના કહેવા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું આધારબિંદુ છે તે ચંદ્રગુપ્તે સ્થાપેલો મૌર્યવંશ સર્વ પુરાણો પ્રમાણે ૧૩૬ વર્ષ ચાલ્યો. વાયુપુરાણમાં આપ્યા પ્રમાણે આ વંશમાં રાજ્યકર્તા રાજાઓ નવ થઇ ગયા અને બાકીનાં પુરાણો પ્રમાણે દશ. પરંતુ માત્ર વિષ્ણુ પુરાણમાં ગણાયેલા નામો દશ છે, અને વાયુ પુરાણ તથા ભાગવત પુરાણમાં નવ અને મત્સ્ય પુરાણમાં માત્ર ચારજ નામો છે. વાયુપુરાણમાં દરેક રાજાના વર્ષોનો સરવાળો કરતાં કુલ ૧૩૩ વર્ષ થાય છે, માટે ચાર વર્ષનું એક નાનું રાજ્ય તે પુરાણના પાઠમાંથી રહી ગયું હશે એ સંભવિત છે. આ રીતે દસ રાજાઓ તથા ૧૩૭ વર્ષ વિષેની સામાન્ય હકીકત ખરી છે એમ દેખાય છે, અને મત્સ્યપુરાણનો પાઠ આ બાબતમાં ઘણો દુષિત થએલો છે તે સ્પષ્ટ છે એમ લાગે છે આ રીતે ડૉ. કર્નની સાથે એકમત થઇ મૌર્ય વંશની સ્થાપનાનુ વર્ષ ઇ. સ. પૂ. ૧૨૨ નુ લઇએ, તો તેનો

સંગ વંશના રાજાઓનો કાલ. અંત તથા તે પછીના સંગવંશનો આરંભ ઈ. સ. પૂ. ૧૮૫ મા વર્ષમાં થએલો હોવો જોઇએ. સર્વ પુરાણોમાં સામાન્ય રીતે સંગવંશમાં દશ રાજાઓ થઇ

ગયા અને તેઓએ ૧૧૨ વર્ષ પર્યંત રાજ્ય કર્યું, જો કે ભાગવત પુરાણમાં આમ સ્પષ્ટ લખ્યું નથી, પણ સો વર્ષથી વધારે રાજ્ય કર્યું એમ લખેલું છે. રાજાઓની ગણનામાં મત્સ્યપુરાણમાં બે અને ભાગવતમાં એક રાજા મુકી દીધો છે, અને વાયુપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે તે સર્વ રાજાઓનાં વર્ષનો સરવાળો ૧૧૨ વર્ષથી વધારે થાય છે. માટે આમાં કહીંક ભૂલ છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પરંતુ તે સામાન્ય હકીકતનેજ પરંપરાથી ચાલી આવેલી ખરી તરીકે માનીએ, તો તે વંશ ઈ. સ. પૂ. ૭૩ માં નાશ પામ્યો. તે પછી આવતો વંશ કણ્વ અથવા કાણ્વાયનોનો છે. આ વંશમાં ચાર રાજા હતા અને તેઓએ ૪૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, જો કે ભાગવતમાં તો ભૂલ જો હવે પછી કહેવામાં આવશે, તેને લીધે ૩૪૫ વર્ષ લખાએલાં છે.

કણ્વ વંશના રાજાઓ.

આની પછી આંધ્રભૃત્ય વંશ આવ્યો. પરંતુ આ બાબતમાં વાયુ તથા મત્સ્યપુરાણોમાં એક હકીકત લખેલી છે જેના જેવી હકીકત બીજા વંશના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવતી નથી. આંધ્રભૃત્ય વંશનો સ્થાપનાર વાયુપુરાણ પ્રમાણે સીમુક અને મત્સ્ય પુરાણ પ્રમાણે સીસુકના વિષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે તેણે કણ્વ વંશનું ઉન્મૂલન કર્યું એટલુંજ નહીં પણ સંગ[1] વંશની જે શેષ સત્તા રહી હતી તે પણ નાશ કરી. અને કણ્વ લોકોને ખાસ કરી તે સંગભૃત્યો અથવા સંગના નોકરો તરીકે કહેવામાં આવ્યા છે. માટે એમ સંભવિત દેખાય છે કે સંગ વંશના રાજા જ્યારે નબળા

---

१ काण्वायनस्त (नंत) तो भृत्यः सुशार्माणं प्रसह्यतम् ॥ शुङ्गानां चैव यच्छेषं क्षपयित्वा बलं तदा ॥ सिंधुको ह्यन्ध्रजातीयः प्राप्स्यतीमां वसुंधराम् ॥ વાયુ પુરાણ—" આંધ્ર જાતિનો એક નોકરે કણ્વ વંશના સુશર્મનને બળથી નષ્ટ કરીને, તથા સંગ વંશની જે સત્તા-અવશેષ રહી હતી તેને પણ નષ્ટ કરી, પૃથ્વીનો કબજો મેળવશે. " મત્સ્યપુરાણમાંની હકીકત પણ આવીજ છે.

વાયુપુરાણ		મત્સ્યપુરાણ		વિષ્ણુપુરાણ	ભાગવતપુરાણ
નામ	કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું	નામ	કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું	નામ	નામ
પુરીકશણ	૨૧	પુરીંદ્રસેન	૫	પ્રવિલ્લસેન	પુરીશભીરૂ
શાતકર્ણી	૧	સુંદરસ્વાતીકર્ણ	૧	સુંદર	સુનંદન
ચકોર શાતકર્ણી	૦॥	ચકોર સ્વાતીકર્ણ	૦॥	ચકોર	ચકોર
શિવસ્વાતી	૨૮	શિવસ્વાતી	૨૮	શિવસ્વાતી	શિવસ્વાતી
ગોતમીપુત્ર	૨૧	ગોતમીપુત્ર	૨૧	ગોતમીપુત્ર	ગોતમીપુત્ર
		પુલોમત્	૨૮	પુલીમત્	પુરીમાન્(મન્)
		શિવશ્રી	૭	શિવશ્રી	મેદશિરસ્
		શિવસ્કંદ	૭	શિવસ્કંદ	શિવસ્કંદ
યજ્ઞ શ્રી શાત-કર્ણી	૨૯	યજ્ઞ શ્રી શાત-કર્ણી	૨૯, ૯ અથવા ૨૦	યજ્ઞશ્રી	યજ્ઞ શ્રી
વિજય	૬	વિજય	૬	વિજય	વિજય
ચંદ્ર શ્રી શાત કર્ણી	૩	ચંદ્ર શ્રી શાત-કર્ણી	૧૦	ચંદ્રશ્રી	ચંદ્રવિજ્ઞ
પુલોમાવી	૭	પુલોમવિન્	૭	પુલોમાર્ચિસ્	સુલોમધિ

આ રીતે વાયુપુરાણમાં ૧૭ રાજાઓ અને ૨૭૨॥ વર્ષ આવે છે; અને મત્સ્ય પુરાણ ૩૦ રાજા અને ૪૪૮॥ વર્ષ, વિષ્ણુપુરાણ ૨૪ નામ અને ભાગવતપુરાણ ૨૨ નામો આપે છે. છેલ્લા એટલે ભાગવતપુરાણમાં ઘણાંખરાં નામો દૂષિત થએલાં છે, અને વિષ્ણુપુરાણમાંના અરિષ્ટ કર્મન્ ની સાથે 'હાલ'ને ભૂલથી ભેળવી દઇ, તેને બદલે " અનિષ્ટ કર્મન્ હાલેય " એમ લખેલું છે, વળી વિષ્ણુપુરાણમાંના પાંચમા રાજાનું નામ તેમાં મુકી દેવામાં આવ્યું છે. મત્સ્યપુરાણમાં આપેલી વીગતો સામાન્ય દંતકથાને ઘણી મળતી આવે છે અને તેથી તે સત્ય ઠરે છે. ત્યારે હવે આ વિગતો તથા વાયુપુરાણમાં લખેલું છે તે વચ્ચે જે ઘણો મોટો તફાવત છે તેનું કારણ વાયુપુરાણનો પાઠ ઘણો દૂષિત થયો છે એમ માનવું ?

આંધ્રભૃત્ય વંશ કેટલાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહ્યો તે બાબતની બે દંતકથાઓ—૪૫૬ તથા ૩૦૦ વર્ષો.

એ કે ત્રણ નામો આ રીતે રહી જાય, પરંતુ તેર નામ ઓછાં હોય તથા આખાં સઘળાં વર્ષોમાંથી ૧૭૬ વર્ષો ઓછા લખાય એ ભૂલથી કે દૂષિત થવાથી બની શકે નહીં પણ તેનું કારણ બીજું હોવુ જોઇએ. ૪૫૬ વર્ષોની દંતકથા ઉપરાંત વાયુપુરાણમાં એક નીચે લખેલા શ્લોકમાં એમ હકીકત છે કે " આંધ્રજાતિની પાસે આ પૃથ્વીનો કબજો ૩૦૦ વર્ષ[1] રહેશે; " આથી કંઇક બીજી વાત સમજાય છે. આવી એક દંતકથા ચાલુ હતી એ વાત એ ઉપરથી જણાય છે કે ભાગવતમાં કણ્વજાતિના લોકોનાં ૩૪૫ વર્ષ ભૂલથી આપેલાં છે.

આ પુરાણના કર્ત્તાએ જે અસલ હકીકત જોએલી તેમાં કણ્વવંશનાં ૪૫ વર્ષ લખેલાં અને ૩૦૦ વર્ષ તે પછીના એટલે આંધ્રભૃત્ય વંશનાં લખેલાં હશે એ સંભવિત છે. પણ આંધ્રભૃત્ય વંશનાં બીજાં વર્ષો પણ

---

१ अंध्रा भोक्ष्यन्ति वसुधां शते द्वे च शतं चवै ॥ વાયુપુરાણ.

એટલે ૪૫૬ વર્ષો આપવામાં આવેલાં, તેથી તે પુરાણકર્તાએ તે ત્રણસો વર્ષ આગળનાં ૪૫ વર્ષ સાથે એકત્ર કર્યા અને કણ્વવંશને ૩૪૫ વર્ષ આપ્યાં. ત્યારે હવે જે રીતે આ બંને દંતકથા એક બીજા સાથે બંધ બેસતી આવે તે એમ અનુમાન કરવાથી કે, આંધ્રભૃત્ય વંશની જુદી જુદી શાખાઓના સર્વ રાજાઓનાં રાજ્યોનાં વર્ષ એકત્ર કરવાથી ઉપર લખેલો લાંબો કાલ આવે છે. જ્યારે આપણે શિલાલેખોને ટૉલેમીએ આપેલી હકીકત સાથે સરખાવીએ છીએ ત્યારે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે નાની શાખાના રાજાઓ ઘણીવાર પૈઠણમાં રાજ્ય કરતા અને મોટી શાખાના ધનકટકમાં રાજ્ય કરતા હતા. મુખ્ય રાજધાનીની ગાદી ખાલી થઇ, ત્યારે પૈઠણના રાજાઓ તે ગાદીએ આવ્યા. પરંતુ કેટલાક રાજાઓ પોતાના મોટી શાખાના રાજાઓ કરતાં વેહેલા ગુજરી ગયા અને ધનકટકના રાજા કદી થયા નહીં. ડૉ. બર્ગેસને બનવાસીમાંથી હાથ આવેલા એક શિલાલેખ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે, કે તે વંશની બીજી શાખા કનારામાં રાજ્ય કરતી હતી. વાયુપુરાણમાં આપેલા

ટુંકો સમય— તે વંશની મુખ્ય શાખાને લગતો છે.

૧૭ રાજાઓનાં નામોની યાદી તથા ૩૦૦ વર્ષનો કાલ ઘણું કરીને મુખ્ય શાખાના સંબંધમાં લખેલાં હોવાં જોઇએ. મત્સ્યપુરાણમાં સર્વ શાખાઓના રાજાઓને એકત્ર કર્યા હોય એમ દેખાય છે અને આ રીતે તેમની સંખ્યા ૩૦ કરી છે. વાયુપુરાણમાં સર્વ રાજ્યોનાં વર્ષોનો સરવાળો ૨૭૨¾ થાય છે, અને તેનો પાઠ દૂષિત થઇ ગયાને લીધે આશરે ૨૮ વર્ષનું એક અથવા બે રાજ્યો ભૂલથી રહી ગયાં હોય, તો આખો સરવાળો ૩૦૦¾ વર્ષોનો થાય. આ રીતે ત્યારે વાયુ તથા મત્સ્યપુરાણ દરેક ખરો વૃત્તાંત આપે છે. પરંતુ જૂદી જૂદી બાબતોનો. વિષ્ણુપુરાણ જેમાં ૨૪ રાજાઓ આવે છે તે વાયુપુરાણ જેટલું વિશ્વાસને પાત્ર નથી. તે તે સમય પછીનું પુસ્તક છે અને તે પુરાણકર્તાનો હેતુ ખાસ તે મત સંબંધી

હોવાથી, હકીકતની ખાસ વિગતોની સૂક્ષ્મતા ઉપર તેણે ધ્યાન આપેલું નહીં, અને તેથી દરેક રાજ્યનાં વર્ષો પણ આપ્યાં નથી. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ભાગવતમાં તો તેથી પણ વધારે ખામી ભરેલું છે.

ગોતમીપુત્રના રાજ્યના આરંભની તથા તેની મરણ તારીખો.

ત્યારે હવે વાયુ પુરાણમાંનો વૃત્તાંત તે વંશની મુખ્ય શાખાને લગતો છે અને તેથી તે સામાન્ય રીતે ખરો છે એમ સ્વીકારીએ, તો સાતવાહનો અથવા આંધ્રભૃત્યોના ઉત્કર્ષના સમય અને શિવસ્વાતીના રાજ્યના અંત વચ્ચેના સમયમાં ૨૦૬ [1]વર્ષો થયાં. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે વંશ ઇ. સ. પૂ. ૭૩ માં સ્થાપન થએલો હોવો જોઈએ, માટે શિવસ્વાતીના રાજ્યનો અંત અને ગોતમીપુત્રનું રાજ્યારોહણ ઇ. સ. ૧૩૩ માં થએલું હોવું જોઈએ. આપણે જોયું છે કે પુલુમાયી જેની રાજ્યધાની ટોલેમીના કહેવા મુજબ પૈઠણમાં હતી અને જે દેશના આ બાજુના ભાગનો રાજા હતો તથા તેના પિતાની સાથે પણ જે રાજ્ય ગાદી ઉપર હતો એમ શિલાલેખો ઉપરથી દેખાય છે તે પુલુમાયીએ પૈઠણમાં ઈ. સ. ૧૩૦ આશરે રાજ્ય કરવા માંડયું હોવું જોઈએ. તે પિતાપુત્રે દખણમાંથી પરદેશીઓને હાંકી કાઢયા, અને પાછા જીતી લીધેલા પ્રદેશો ઉપર રાજા તરિકે પુત્રને સ્થાપ્યો અને ગોતમીપુત્ર તો તે વંશની અસલ રાજ્યધાનીમાં ગાદીએ આવવાની આશા રાખી બેઠો. પુરાણોમાં લખ્યા પ્રમાણે ગોતમીપુત્રે ૨૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું માટે ઇ. સ. ૧૫૪ માં તેનો કાલ થએલો હોવો જોઇએ. ઉપર કહ્યા મુજબ પુલુમાયીના અઢારમા વર્ષમાં એટલે ઇ, સ. ૧૪૮ માં તથા ગુફા મંદીરને અર્પણ કર્યું તે વર્ષમાં એટલે ૧૯ મા વર્ષમાં પણ તે હયાત હતો અને ઉપર કહેલા બે શિલા લેખો પ્રમાણે તે ૨૪ મા વર્ષમાં એટલે

1 ઉપરના કોષ્ટકમાં આપેલા આંકડાનો સરવાળો કરવાથી આ સંખ્યા આવશે.

ઈ. સ. ૧૫૪ માં હયાત હતો નહી. પુલુમાયી વીશે ટોલેમીએ જે લખાણ કર્યું છે તે ૧૩૨ ના વર્ષને લગતું છે એમ મેં પૂર્વે કહેલું છે. માટે

શિલા લેખોમાં વર્ણવેલા બીજા રાજાઓની તારીખો.

આ ઉપરથી તેમજ નાસીકવાળો ગોતમીપુત્રના તથા પુલુમાયીના શિલા લેખોમાંથી તથા જુનાગઢવાળા રૂદ્રદામનના શિલા લેખમાં લખેલું વર્ષ શક સંવત્સરનું છે એમ માની તે ઉપરથી નીકળતી તારીખ તથા પુરાણોમાંથી નીકળી આવતી તારીખો એક બીજાને મળતી છે એમ દેખાડી શકાય. માટે તે શિલા લેખોમાં જે સર્વ રાજાઓનાં નામો વર્ણવ્યાં છે તે રાજાઓની તારીખો નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય:—

સીમુકે ઇ. સ. પૂ. ૭૩ માં રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું અને ઇ. સ. પૂ. ૫૯ માં તેનું રાજ્ય પુરૂ થયું.

કૃષ્ણે ઇ. સ. પૂ. ૫૦ માં શરૂ કરી ઇ. સ. પૂ. ૪૦ માં પુરૂં કર્યું. શાતકર્ણીએ (વાયુપુરાણમાંનો ત્રીજો) ઇ. સ. પૂ. ૪૦ માં શરૂ કરી ઈ. સ. પૂ. ૧૬ માં પુરૂ કર્યું.

નહપાન ક્ષહરાટ.

ગોતમીના રાજ્યનો આરંભ ઈ. સ. ૧૩૩ માં અને અંત ઇ. સ. ૧૫૪ માં થયો.

મત્સ્ય પુરાણમાં લખેલાં પુલુમાયીના રાજ્યનાં ૨૮ વર્ષ ગોતમીપુત્રનાં મરણથી ગણીયે, તો તેણે ધન કટકમાં ઇ. સ. ૧૫૪ માં રાજ્ય કરવું શરૂ કરેલું હોવું જોઈએ, અને ઇ. સ. ૧૮૨ માં તે બંધ થએલું હોવું

પુલુમાયીની તારીખ.

જોઇએ. તેણે પૈઠણમાં ઈ. સ. ૧૩૦ થી ૧૫૪ સુધી રાજ્ય કર્યું એટલે આશરે ૨૪ વર્ષ, અને નાસીક તથા કાર્લીના શિલા લેખોમાં લખેલું તેના રાજ્યનું છેલ્લામાં છેલ્લું વર્ષ ૨૪ મું છે. માટે સઘળું મળી તેનું

રાજ્ય પર વર્ષ ચાલ્યુ. પણ પૈઠણમા તેણે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે સ-
મય ઉપર કહેલા ૨૮ વર્ષમા આની જાર તો ઇ સ ૧૫૮ મા તેનો
કાલ થએલો હોવો જોઈએ આ અનુમાન ઘણુ સંભવિત લાગે છે તેની
પછી શિવશ્રી ગાદીએ આવ્યો હતો, જેના સિક્કાઓ તૈલગણના પ્રદેશમા-
થી જડી આવેલા છે અને તેનું વર્ણન મી રૅપસે

પુલુમાયીની પછીના રાજાઓની તારીખો

ઇન્ડીયન્ એન્ટીકવરી વા ૯ પૃ ૬૪ એ કરેલુ છે તે
પુલુમાયીનો ભાઈ હતો એમ લાગે છે, કારણ કે તેને
પણ સિક્કામા 'વાસિઠીપુત ' એટલે વાસિઠીપુત્ર અ-
થવા વાસિઠીનો દીકરો લખેલો છે, તેનુ રાજ્ય સાત
વર્ષનુ હતું અને તે ઇ સ ૧૬૫ મા ગુજરી ગયો હશે તે પછી રાજા
શિવસ્કંધ થયો જેનુ રાજ્ય પણ સાત વર્ષ ચાલ્યુ

યજ્ઞશ્રી

દેશના આ બાજુના ભાગમા આ બને રાજાઓનુ નામ
નિશાન જડતું નથી પણ તે પછીના રાજા યજ્ઞશ્રીનુ નામ
શિલાલેખો તથા સિક્કાઓમા જોતા મુજબ વારવાર આવે છે માટે પૈઠ
ણમા પુલુમાયી પછી તુરતજ ગાદીએ તે આવ્યો હશે એમ દેખાય છે.
તેનુ પુરૂ નામ " ગોતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણી " હતુ કોલ્હાપુરમાથી
જડી આવેલા સિક્કાઓમા ઘણા એવા છે કે જેમા ગોતમીપુત્રનુ નામ છે,
તે આ રાજા હોવો જોઇએ અને મોટો ગોતમીપુત્ર નહીં, કારણ કે પૈઠણ-
મા તેનુ રાજ્ય નહોતુ, મત્સ્યપુરાણની કેટલીએક પ્રતોમા તેના રાજ્યના
૨૯ વર્ષ આપેલા છે, બીજી કેટલીએકમા નવ અને કેટલીએકમા
૨૦ અને વાયુ પુરાણમાં ૨૯ અને બ્રહ્માંડ પુરાણમા તો ૧૯ વર્ષ આ-
પેલા છે માટે ઘણુ કરીને એ સંભવિત છે કે મહારાષ્ટ્રમા તેણે ૧૮ કે
૧૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે કારણ કે તેની છેલ્લામા છેલ્લી નોંધાએલી તા-
રીખ તેના રાજ્યનુ ૧૮ મુ વર્ષ છે, અને ધનકટકમા તેણે ૨૯ વર્ષ
રાજ્ય કર્યું હશે, કારણ કે આપણા ધાર્યા મુજબ વાયુપુરાણમા ધન

કટકની શાખાનુ વૃત્તાંત આવે છે અને તેના સિક્કાઓ તૈલંગણમાં માલુમ પડે છે. આ બાબત આપણે જે ઉપર કહ્યું છે તેથી સત્ય ઠરે છે. પુલુમાયીએ ધનકટકમાં ચાર વર્ષ અને તેની પછીના બે રાજાઓએ ૧૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ સઘળા વર્ષો સુધી એટલે ૧૮ વર્ષ સુધી તે મહારાષ્ટ્રનો રાજા હતો માટે આ પ્રમાણે છેલ્લા દેશમા તેણે આશરે ઇ. સ. ૧૭૨ માં રાજ્ય કરવુ બધ કર્યું હશે અને આશરે ઈ સ. ૨૦૨ મા ગુજરી ગયો હશે, વાયુ પુરાણમા લખ્યા પ્રમાણે તે પછીના ત્રણ રાજ્યો ૧૬ વર્ષ ચાલ્યા આમાના એકેનુ નામ નિશાન દેશની આ બાજુના ભાગમા માલુમ પડયુ નથી, પણ મૂળ રાજ્યધાની પાસે ચદ્રશ્રીના સિક્કાઓ માલુમ પડે છે, અને મી ટામસે ઉપર લખેલા પોતાના નિબધમા આમાના બે સિક્કાઓનુ વર્ણન આપ્યું છે. આ રીતે આધ્રભૃત્યની છેલ્લામા છેલ્લી તારીખ ઇ. સ ૨૧૮ છે. કાનેરીના

મઢરીપુત શકસેન. શિલાલેખમાંનો મઢરીપુત શકસેન, તેજ કોલ્હાપુરના સિક્કાઓમાંનો મઢરીપુત તે પુલુમાયીની પછી ગાદીએ આવનાર શિવશ્રીજ છે એમ પડિત ભગવાનલાલે કહ્યુ છે અને હું પણ એક સમયે તે મતને મળતો હતો પણ હુ ધારૂં છુ કે આ વાત ટકી શકે એવી નથી. કારણ કે મે ઉપર કહ્યુ છે તે મુજબ શકસેનને બદલે પડીત ભગવાનલાલે શ્રીસેન વાચ્યુ હતુ તેમ વાચી વાચી શકાય એમ નથી ધરણીગટની પાસે આવેલા અમરાવતીમાથી મળેલા અગીઆર સિક્કાઓનુ વર્ણન મી ટૉમસે આપ્યુ છે જેના ઉપર " શકસકસ " એમ લખેલું છે કે એમ તે કહે છે, પણ ઘણુ કરીને આ શબ્દ " શકસનસ " એટલે " શકસેનનો " એમ હોવો જોઇએ. વળી આપણે જોઈએ છીએ કે વાસિઠીપુત તથા ગોતમીપુતના કોલ્હાપુર વાળા સિક્કાઓ ઉપર જે બીજું નામ આવે છે તે એક જ છે એટલે કે "નીલીવાયકુરસ" એ નામ છે, પરતુ મઢરીપુતના સિક્કાઓમાં " સેવલકુરસ "

એમ છે જો મઢરીપુત તે પુલુમાયી પછી તુરત જ ગાદીએ આવેલો હોત, તો આમ બનત નહીં. બંને રાજાના સિક્કાઓમા એકજ સુખાનુ નામ આવે છે તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે બંનેમાંનો એક, બીજાની તુરતજ પાછળ ગાદીએ આવેલો હોવો જોઈએ, અને મઢરીપુત્ર જેનો સુખો બીજો જ માણસ હતો તે બનેની વચ્ચે ગાદીએ હોય નહીં પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ વાચેલા એક સિક્કા ઉપર ગોતમીપુત્ર તથા મઢરીપુત્ર એ બંને નામો છે, એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેના ઉપર અસલ એક નામ છાપેલુ હશે અને તેના ઉપર ફરીથી બીજુ નામ છાપવામા આવ્યું હશે મી ટૉમસ એમ ધારે છે આ સિક્કો અસલ મઢરીપુત્રનો હશે, હુ ધારૂ છુ કે તે ગોતમીપુત્રનો હશે, કારણ કે બીજા સિક્કાઓ આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે માલુમ પડે છે કે તેમા એવી રીતે છાપ મારવામા આવી છે કે લેખ તથા કોર વચ્ચે જગા મુકવામા આવી છે. આ સિક્કામા આ ખાલી જગાનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે, અને કોરની છેક પાસેજ મઢરીપુત્રનુ નામ છાપવામા આવ્યુ છે, આ ઉપરથી જણાય છે કે આ પાછળથી કરવામા આવ્યુ છે માટે ગોતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણીની પછી મઢરીપુત્ર શકસેન ગાદીએ આવ્યો હોવો જોઈએ પણ પુરાણમા લખેલા તેની પછી ગાદીએ આવનારા ત્રણ રાજાનુ તે ઉપનામ નથી અને 'શકસેન' આ નામના જેવુ નામ આંધ્રભૃત્ય વંશની આખી યાદીમા કદી આવતુ નથી, તો પણ મી ટૉમસના "શકસક" એ શબ્દો " શકસેન " જ છે એ મારૂ અનુમાન ખરૂ હોય તો, આ રાજાએ ધન કટકમા રાજ્ય કર્યું હશેજ મત્સ્યપુરાણમાં એમ કહેલુ છે કે " અસલના આંધ્રભૃત્ય વંશના નોકરોમાથી ઉત્પન્ન થએલા સાત રાજાઓ તે વંશ નિર્મૂલ થયા પછી સત્તા[1] ભોગવશે " વાયુપુરાણમા પણ આવુજ લખાણુ છે પણ તેનો પાઠ દૂષિત થએલો છે,

---

१ आन्ध्राणां संस्थिता (ते) राज्ये तेषां भृत्यान्वये नृपा ॥ सप्तैवान्ध्रा भविष्यंति.

પણ એમ દેખાય છે કે આંધ્રભૃત્ય વંશમાંથી ઉત્પન્ન થએલા એવા આજ વંશ વિશે તે લખાણ છે અને કદાચિત્ તે વંશ આંધ્રભૃત્યની અનૌરસ શાખા હશે. માટે ઘણું કરીને આપણે મઢરીપુત્ર શકસેન આ શાખાનો હશે. પુરાણમાં લખેલા યજ્ઞશ્રીની પછી ગાદીએ આવેલા રાજાઓનુ નામ નિશાન દેશની આ બાજુના ભાગમાં નથી, તેથી મઢરીપુત્ર તેની પછી તુરતજ ગાદીએ આ ભાગમાં આવ્યો હશે એ સંભવિત છે. તેણે કેટલા વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે આપણે જાણતા નથી, પણ આપણે જોયું છે કે કન્હેરીના એક શિલા લેખમાં તેના રાજ્યના આઠમા વર્ષની તારીખ છે અને તે તારીખ ઘણુ કરીને ઇ. સ. ૧૮૦ ને મળતી આવે છે. માટે પછીથી આવેલા સાતવાહન વંશના રાજાઓની તારીખ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

મહારાષ્ટ્રમાં.

પુલુમાયી … … …	ઇ. સ. ૧૩૦	ઇ. સ. ૧૫૪
યજ્ઞશ્રી … … …	” ૧૫૪	” ૧૭૨
મઢરીપુત્ર … … …	” ૧૭૧ ૧૮૦ માં ગાદીએ હતો.	

તૈલંગણમાં.

પુલુમાયી … … …	ઇ. સ. ૧૫૪	ઇ. સ. ૧૫૮
શિવશ્રી … … …	” ૧૫૮	” ૧૬૫
શિવસ્કંદ … … …	” ૧૬૫	” ૧૭૨
યજ્ઞશ્રી … … …	” ૧૭૨	” ૨૦૨
વિજય … … …	” ૨૦૨	” ૨૦૮
ચંદ્રશ્રી … … …	” ૨૦૮	” ૨૧૧
પુલોમાવી … … …	” ૨૧૧	” ૨૧૮

આ રીતે આંધ્રભૃત્ય અથવા સાતવાહન વંશના રાજાઓએ દખણ ઉપર ઇ. સ. પૂ. ૭૩ થી આશરે ઈ. સ. ૨૧૮ સુધી એટલે આશરે

ત્રણ શતકો સુધી રાજ્ય કર્યું. થોડા સમય સુધી શક જાતિના પરદેશીઓએ તેઓનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું. આ લોકો કેટલા સમય સુધી સત્તામાં રહ્યા તે નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલીનું કામ છે. પરદેશી રાજાએ દેશ ઉપર જીત મેળવીને શક સંવત્સર સ્થાપેલો હોય, અને તેના ક્ષત્રપ નહપાનને અથવા તેના પછીનાને નહાપાનની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ એટલે ૪૬ પછી છ અગર સાત વર્ષ પછી ગોતમીપુત્ર અથવા પુલુમાયીએ હરાવ્યો હોય, તો માત્ર ૫૩ વર્ષ પર્યંતજ તે પરદેશીઓના કબજામાં આ દેશ રહ્યો હોવો જોઈયે.

પ્રકરણ ૭.

સાતવાહન અથવા શાલિવાહન વંશના રાજાઓની રાજ્ય સંબંધી અથવા સાહિત્ય સંબંધી દંતકથાઓ.

જે સમયમાં સાતવાહન અથવા આંધ્રભૃત્ય વંશના રાજાઓએ મહારાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કર્યું તે સમય તે દેશના ઈતિહાસમાં ઉત્કૃષ્ટ હોવો જોઈએ. મારે આ વંશના કેટલાએક રાજાઓના સંબંધમાં ઘણી દંતકથાઓ સચવાઈ રહી છે. પરંતુ શાલીવાહન અથવા સાતવાહન એ વંશનું નામ હતું તે વિસ્મૃત થએલું છે, અને તેજ વંશના જૂદા જૂદા રાજાઓ વિશે ઘોટાળો ઉત્પન્ન થયો છે અને કેટલાક રાજાઓનું નામ તે હતું એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી હેમચંદ્ર પોતાના દેશીકોશમાં એકજ માણસનાં નામો તરીકે શાલીવાહન, શાલન, હાલ, અને કુંતળ આપે છે, પરંતુ ઉપર આપેલી યાદી ઉપરથી આપણને માલુમ પડે છે કે છેલ્લાં બે નામો તો જૂદાં જૂદાં રાજાઓનાં હતાં, અને તે બંને

શાલિવાહન વંશના હતા. પોતાના વ્યાકરણમાં તે સાતવાહનનો પ્રાકૃત અપભ્રંશ શાલિવાહન આપે છે. અર્વાચીન સમયમાં શકસંવત્સરને શાલિવાહને સ્થાપેલો એટલે શાલિવાહન સંવત્સર કહેવામાં આવે છે. આ સંવત્સર ખરોખર તે રાજાનોજ ક્યારથી કહેવાવા લાગ્યો તે નિશ્ચય કરવું અઘરૂ છે. અગીયારમા શતક સુધીના સર્વ તામ્ર લેખોમાં આ સંવત્સરને "શકનૃપકાલ" એટલે શકરાજાનો સંવત્સર અથવા "શકકાલ" એટલે શકનોકાલ કહેવામાં આવ્યો છે; અને બાદામીના એક શિલાલેખમાં તેને "શકરાજાના રાજ્યારોહણથી" શરૂ થતો સંવત્સર કહેવામાં આવ્યો છે. પાછળથી "શાકે" એટલે શાકના વર્ષમાં એ સાદુ નામ વપરાયું અને તે પછી "શકે" એટલે 'શકમાં' એ વપરાયું. આ રીતે શક શબ્દનો મૂળ અર્થ વિસ્મૃત થયો અને "શક" એ શબ્દ સામાન્ય રીતે સંવત્સરના અર્થમાં વપરાયો. એને કોઇ મહારાજાના નામ સાથે એ સંવત્સર જોડવો જોઇએ, માટે શાલિવાહન રાજા જેને દંતકથામાં એક મહાન્‌રાજા તરીકે કહેવામાં આવ્યો હતો તેના નામની સાથે એ સંવત્સર જોડાયો. આ પ્રમાણે શાલિવાહન શક એ નામ આપણે હાલ વાપરીએ છીએ, જેનો વ્યુત્પત્યર્થ કાંઈ નથી પણ તે તો ફક્ત બે રાજાઓનાં નામ જ છે. ચાલુ દંતકથા એવી છે કે શાલિવાહન એક બ્રાહ્મણની પુત્રીનો પુત્ર હતો. આ બ્રાહ્મણની પુત્રી પૈઠણમાં રહેવા આવી હતી અને પોતાના બે ભાઇઓ સાથે એક કુંભારના ઘરમાં રહેતી હતી. એક સમયે તે ગોદાવરી નદી ઉપર નહાવાને ગઇ, તે વખતે સર્પનો રાજા શેષ તેનાથી મોહિત થઈ ગયો, અને પુરૂષનું રૂપ ધારણ કરી તેને આલિંગન કર્યું. યોગ્ય સમય જતાં શાલિવાહનને તેણે જન્મ આપ્યો અને તેને એક[1] કુંભારના ઘરમાં ઉછેર-

શાલિવાહનની દંતકથા.

[1] આ બાળકી અને તેના સર્પ આશકની વાર્તા કથા સરિત્સાગરમાં છે અને તે બાળકીના દીકરા ગુણાઢ્યના સંબંધમાં કહેલી છે. સાતવાહનની ઉત્પતિ જુદી રીતે આપવામાં આવેલી છે.

વામાં આવ્યો. થોડા સમય પછી ઉજ્જયિનીના રાજા વિક્રમાદિત્ય જેને કોઇ દેવતાએ એમ કહ્યું હતું કે બે વર્ષની બાળકીના પુત્રને હાથે તારૂં મૃત્યુ થવાનું નિર્માણ થએલું છે તેણે પોતાના વેતાળને આવો છોકરો કહીં પણ હોય તો તેને શોધી કાઢવા મોકલ્યો. વેતાલે શાલિવાહનને પોતાની બાળકી માતા સાથે રમતાં જોયો અને તે વાતની વિક્રમાદિત્યને ખબર આપી. એ ઉપરથી એ રાજાએ પૈઠણ ઉપર એક મોટી સેના સાથે ચઢાઈ કરી, પરંતુ શાલિવાહને હાથી, ઘોડા તથા માણુસોનાં માટીનાં બનાવેલાં પુતળાંમાં પોતાના પિતા સર્પ રાજાએ આપેલા મંત્રવડે જીવ મુકયો, અને તે વડે વિક્રમાદિત્યના સામે થયો અને તેને હરાવ્યો. ઉજ્જયિનીના રાજાની પૈઠણ ઉપરની આ ચઢાઇ વિશે મેં પૂર્વે સૂચન કરેલું છે અને તેનો ખુલાસો પણ કરવાનો યત્ન કર્યો છે; આ દંતકથામાં કહેલો શાલિવાહન પુલુમાયી હોવો જોઇએ, જેણે પોતાના પિતા સાથે મળીને આ દેશને શક લોકોથી છુટો કર્યો, અને ચષ્ટન અથવા જયદામન્ તથા રૂદ્રદામન્ જેની રાજ્યધાની ઉજ્જયિની હતી તેમ લાગે છે તેમની સાથે લડાઇ કરી. શકવંશના રાજાઓ તથા તેમના સેટ્રપો સાથેના પુલુમાયી શાલિવાહનના સંબંધોની કેટલીએક ઝાંખી સ્મૃતિ રહેલી તેનું પરિણામ એ થયું કે તે રાજાનું નામ તેના શત્રુઓએ જે સંવત્સર અસલ વાપરેલો તે સંવત્સર સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું.

બૃહત્કથાના સંબંધમાં સાતવાહનનું નામ.

સાતવાહન અથવા શાલિવાહનના નામ સાથે જોડાએલી એવી કેટલીએક સાહિત્ય સંબંધી દંતકથાઓ પણ છે. પ્રાકૃતનું એક રૂપ જેને પૈશાચી અથવા પિશાચની ભાષા કહે છે તે ભાષામાં લખાએલું બૃહત્કથા નામનું એક પુસ્તક છે એવું દંડીએ પોતાના પુસ્તક કાવ્યાદર્શમાં[1] વર્ણવેલું છે. કથાસરિત્સાગરના કર્ત્તા સોમદેવે તથા બીજી બૃહત્કથાના કર્તા ક્ષેમેન્દ્રે પોતાની વાર્ત્તાઓ આ પૈશાચી બૃહત્કથામાંથી લીધી છે એમ, તેઓ કહે છે. આમાં લખેલી વાર્ત્તાઓ ગુણાઢ્ય જે

સાતવાહનનો કેટલાએક સમય સુધી પ્રધાન હતો તેને કાણભૂતિ નામના પિશાચે કહેલી છે. આ વાર્તા લોહીથી લખાએલી હતી અને તેનાં સાત પુસ્તકો હતાં. તે ગુણાઢ્યે રાજા સાતવાહનને આપી પરંતુ લોહીથી લખાએલું આવું ભયંકર પુસ્તક જે પૈશાચી ભાષામાં લખેલું હતું તે લેવાની તે રાજાએ ના પાડી, જે ઉપરથી ગુણાઢ્યે તેમાંનાં છ પુસ્તકો બાળી નીખ્યાં. થોડાએક કાલ પછી આ વાર્તાઓ ઘણી મનોહર હતી એમ રાજા સાતવાહનને માલુમ પડવાથી તે ગુણાઢ્ય પાસે ગયો અને તે માગી. પરંતુ છેલ્લું એટલે સાતમું પુસ્તક ફક્ત રહેલું હતું અને આ પુસ્તક રાજાએ તેના શિષ્યો પાસેથી તેની રજાથી[2] મેળવ્યું.

હાલની સપ્તશતી. પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં લખાએલું સપ્તશતી નામનું એક પુસ્તક છે, જેમાં આર્યાછંદમાં ગાથાઓ અથવા શ્લોકો ઘણું કરીને પ્રેમની બાબતના એક સંગ્રહ તરીકે છે. આનો કર્તા તેના ત્રીજા શ્લોકમાં લખ્યા પ્રમાણે હાલ હતો અને તેને સામાન્ય રીતે શાલિવાહન તરીકે કહેલો છે. બાણ પોતાના હર્ષચરિતની પ્રસ્તાવનામાં એક શ્લોકમાં તેને વિશે " શાલિવાહને ચ્યેલી સારી ઉક્તિઓનો ઉત્કૃષ્ટ અને અક્ષય ભંડાર છે " એમ કહે છે. તેમાંના શ્લોકો દશરૂપક ઉપરની ધનિકની ટીકામાં સરસ્વતીકંઠાભરણ અને કાવ્યપ્રકાશમાં આપેલા છે. એમ માલુમ પડશે કે આંધ્રભૃત્ય વંશની યાદીમાં હાલ નામનો એક રાજા છે; આ રાજા તે પુસ્તકના કર્તા હશે અથવા રાજ્યકવિએ તે રાજાને તે પુસ્તક અર્પણ કરેલ હશે એમ સંભવિત છે. આ દંતકથાઓ ઉપરથી હુ ધારૂછું કે આપણે સહેલાઈથી એક અનુમાન કરી શકીએ કે આંધ્રભૃત્ય વંશના રાજાઓના રાજ્યમા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ થયો હતો, અને પ્રાકૃત અથવા બોલવામાં આ-

---

१ भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम् ।

૨ કથાસરિત્સાગર ભા. ૨ પ્ર. ૮.

વતી ભાષાઓ અને મુખ્યત્વે કરીને મહારાષ્ટ્રી ભાષા સાહિત્યના કામો સારૂ પ્રથમજ તે સમયે વપરાઇ એ સંભવિત છે. 'વાત્સ્યાયનકૃતં કામસં-ત્રમાં એમ કહેલું છે કે કુંતલ શાતકર્ણી સાતવાહને

કુંતલસાતકર્ણી.

મલયાવતી જેને મહાદેવી કહેલી છે, તેથી જે તેની મુખ્ય રાણી હોવી જોઇએ, તેને પ્રણયક્રીડામાં કાતરોથી[1] મારી નાંખી. મત્સ્ય પુરાણમાં આપેલી યાદીમાં કુંતલનું નામ આવે છે,

---

પ્રકરણ ૮.

આંધ્રભૃત્ય અથવા શાતવાહન વંશના રાજાઓના સમયમાં મહારાષ્ટ્રની ધાર્મિક, સામાજિક તથા આર્થિક સ્થિતિ.

આ સમયે બૌદ્ધ ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતો. રાજાઓ અને સરદારો પોતાને મહાભોજ અથવા મહારથી કહેતા, વ્યા-

ધર્મ કાર્યોના સ્થાપનારાઓ.

પારીઓ (નૈગમો), મોનીઓ (સુવર્ણકારો), સુતારો (વર્ધકો), દાણાના વેપારીઓ (ધાન્યકશ્રેણીઓ), ગાંધીઓ (ગાંધીકો) અને સામાન્ય ગૃહસ્થો પોતાને ખરચે પર્વતમાંથી મંદીરો તથા મઠો કોતરાવતા અને તે ધર્મના અનુયાયીના ઉપયોગમાં આપતા. એમ કહેવામાં આવેલું છે કે આ સમયના પ્રથમ ભાગમાં તે દેશ ઉપર પરદેશી જેવા કે યવનો એટલે બાકટ્રીયન ગ્રીક લોકો, સકલોકો અને પલ્હવ લોકોના હુમલાઓ થતા હતા. આ લોકો

---

[1] कर्तर्या कुन्तलः शातकर्णिः शातवाहनो महादेवीं मलयवतीं (जघान) પ્રો. ઓફ્રેટના ઉતારામા (ઓ કે. પૃ. ૨૧૭ લી) માં મલયવતી એ નામ નથી; અને આગળના વાકયમાંથી ગણિકા એ શબ્દ એ ત્યાં મુકેછે. પણ ગણિકાને મહાદેવી કહેવાય નહી.

પાછળથી આ દેશમાં વસ્યા અને બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો. કારણ કે જે દાન કરનારાઓ તથા ધર્મ કાર્ય કરનારાઓનાં નામો ગુફાઓના શિલા લેખોમાં વર્ણવેલાં છે તેમાં ઘણા શક તથા યવનોનાં નામો આવે છે. જે ચૈત્યોમાં બૌદ્ધની કોઇ સ્મૃતિની વસ્તુ દાટવામાં આવતી હતી તેના અનુકરણ પ્રમાણે આ મંદીરો પણ ચૈત્યો હતાં અને આની પુજા થતી હતી. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અથવા ફરતાફરતા બૌદ્ધ સાધુઓ માટે રહેવાનાં સ્થાન તરીકે નિયમિત કરેલી ઘણી કોટડીઓ તે મઠમાં હતી. આ ભિક્ષુઓ આખું વર્ષ દેશમાં ફરતા ફરતા અને ચોમાસાના ચાર મહીના આવા મઠોમાંના

ફરતા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ.

એકાદમાં રહેતા. શ્રાવણ માસમાં આ સાધુઓ પોષાક બદલવાની ક્રિયા કરતા, જે સમયે જૂનાં વસ્ત્રો કાઢી નાંખી નવાં પેહેરતા. આવાં નવાં વસ્ત્રો આ સાધુઓને પૂરાં પાડવાના હેતુથી ધાર્મિક પુરૂષો આપણે જોયું છે તેમ, કેટલીએક સમાજોને ત્યાં પૈસાની રકમો થાપણ તરીકે મુકતા, એવા નિયમથી કે તેના વ્યાજમાંથી નવાં વસ્ત્રો ખરીદવાં અને સાધુઓને આપવાં. આ ધાર્મિક સંસ્થાઓના નિભાવ માટે રાજાઓ અને તેમના કારભારીઓ ગામો આપતા. આ ભિક્ષુઓ ઘણીવાર સમુદ્ર માર્ગે પર્યટન કરતા, અને આથીકરીને કોંકણની ઘણીખરી ખાડીઓને માથે તે લોકોને માટે યોજાએલી ધર્મશાળાઓ તરીકે વાપરવાના ગુફામઠો આપણે જોઇએ છીએ. આવી ગુફાઓ દાભોલની ખાડી ઉપર આવેલા ચિપલુનમાં, બાણકોટની ખાડી ઉપર આવેલા મહાડમાં તથા રાજપુરી ખાડી ઉપર આવેલા કુડેમમાં માલુમ પડે છે. જે સાધુઓ મુંબાઇના બંદરને માથે એટલે ઘોડબંદરે ઉતરતા તેમને માટે કાન્હેરીની ગુફાઓ હતી.

બૌદ્ધ ધર્મની સાથે સાથે બ્રાહ્મણ ધર્મ પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંહતો. નાસિકની ગુફાનો શિલાલેખ જેમાં ચારે તરફના ક્-

બ્રાહ્મણ ધર્મ તેમજ બૌદ્ધધર્મ બંને સરખો રીતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતા.

રતા સાધુઓના ઉપયોગ માટે પોતાના ખરચે કોતરાવેલી ગુફા ઉશવદાત અર્પણ કરે છે તે લેખમાં આપણે જોયું છે કે તે બ્રાહ્મણો તરફના પોતાનાં ઘણાં ધર્મદાનો વિશે બોલે છે. તે બાબતોમા આ સમયમાં જે વિચારો ચાલે છે તેજ તે સમયે ચાલતા. આશરે વિશએક વર્ષ ઉપર સી ધીયા મહારાજે બ્રાહ્મણો જમાડયા હતા, તેની જ રીતે ઉશવદાતે એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડયા હતા. આ સમયની પેઠે તે સમયે પણ પોતાના ખરચે બ્રાહ્મણોને પરણાવી આપવા તે મોટા પુણ્યનું કામ ગણાતું હતું બૌદ્ધીઓને માટે કરેલું ધર્મકાર્ય જેમા નોધવામા આવ્યુ છે તેજ શિલાલેખમા ગોતમીપુત્ર વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે બ્રાહ્મણોનો એકલો એક રક્ષણ કર્તા તે હતો અને ઉશવદાતની પેઠે તેમને પરણાવી પણ આપતો આ રીતે નાના અને મોટા રાજાઓ બંને ધર્મના અનુયાયીઓને ઉત્તેજન આપતા અને તે બંને ધર્મ વચ્ચે ખુલ્લી દુષ્મનાવટ હતી એવુ કાંઈ પણ ચિન્હ કોઈ પણ શિલાલેખમાથી માલુમ પડતું નથી.

વ્યાપાર તથા રોજગાર.

આ પ્રાચીન સમયમા વ્યાપાર તથા રોજગાર પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હોવો જોઇએ. પૅરીપ્લસના કર્તાના કહેના પ્રમાણે પશ્ચિમના દેશો તરફથી વહાણો બરૂગાઝા અથવા ભરૂકચ્છ જે આ સમયનુ ભરૂચ છે ત્યા આવતા અને તેમાં આવેલો માલ ત્યા થઇને અંદરના દેશોમા લઇ જવામાં આવતો

[શ]હેરો તથા [મો]ટાં નગરોનાં સ્થાન.

પૈઠણમાંથી ઘણાં રત્નો તથા સાધારણ સુતરનો માલ, મલમલ, રંગેલો સુતરાઉ માલ અને ટગારામા ઉત્પન્ન થતો તથા બનતો સ્થાનિક માલ સપાટ ગાડાંમા બરૂગાઝામાં લઈ જવામા આવતું. અને ત્યાથી પશ્ચિમ તરફના દેશમાં તે મોકલવામા આવતું બરૂગાઝાથી દક્ષિણમા વીસ,

. દીવસની મુસાફરીને છેટે પૈઠણ હતુ એમ પૅરીપ્લસનો કર્ત્તા કહે છે, અને દક્ખિણ બદેસ અથવા દક્ષિણાપથમાં મોટામાં મોટું શેહેર તે હતું અને ટગારા શેહેર [1] પૈઠણથી પૂર્વમાં દસ દીવસની મુસાફરીને છેટે હતુ. આ છેલ્લુ શેહેર કીયું તે હજી નિશ્ચિત થયુ નથી. એનું નામ કોઇ પણ ગુફાના શિલાલેખોમાં આવતુ નથી, પણ સાતમા ઇ-તકના પૂર્વાર્ધના તામ્ર લેખના બક્ષિસપત્રમાં તે માલુમ પડે છે. અને શિલાહાર નામના વંશના રાજાઓ પોતાને પોતાના સર્વ દાનપત્રોમા " ઉત્તમમાં ઉત્તમ શેહેર ટગારા " ના મહારાજાઓ કહેતા. કેટલાએક કહે છે કે તે દેવગિરિ છે અને બીજાઓ જુનાર કહે છે, પરંતુ આ બંને વાતમાં ગ્રીક ભૂગોલકર્ત્તાઓએ આપેલાં અંતરો ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યાં નથી. આ બાબત મેં અન્ય સ્થાને વાદવિવાદ લખ્યો છે, અને એમ કહ્યુ છે કે નીઝામ સરકારના રાજ્યમાં આવેલું ધારૂર તે પ્રાચીન શેહેરનું સ્થાન છે. પૅરીપ્લસમાં વર્ણવેલાં અન્ય બંદરોમાં સુપારા, તે હાલનું સુપારેમ અથવા સુપારા જે વસાઈ પાસે આવ્યું છે તે અને શિલા લેખો તથા પુરાણોમાંનુ સોર્પારક જ્યાં આગળ ઘણી અગત્યની બૌદ્ધ ધર્મની જૂની વસ્તુઓ મી. કૅમ્પબેલ તથા પંડિત ભગવાનલાલે ખોદી કાઢી છે તે, કાલીએન એટલે હાલનું [2] કલ્યાણ જે ઘણાજ વ્યાપારના સ્થાન તરીકે બહુ જ અગત્યનું શેહેર હોવું જોઇએ, કારણ કે કાન્હેરીની ગુફાઓમાં કોતરેલા ઘ-ણાંએક દાન આપનારાઓ તથા જુનારની ગુફાઓમાં વર્ણવેલા કેટલાંએક નામો વાળા દાન આપનારાઓ કલ્યાણમાં વસતા વ્યાપારીઓ હતા તે, સેમુલ્લ જેને કેટલાએક હાલનું ચૅમ્બુર અને કેટલાએકો ચૌલ કહે છે તે, મંડગોર એટલે ઘણુંકરીને હાલનુ માંડાદ તે અસલનું મંડગદ જે ગુફાઓ પાસે

---

૧ ઇન્ડીયન્ ઍન્ટીક્વરી વા. ૮. પૃ. ૧૪૩-૧૪૪.

૨ જર્નલ બો. બ્રે. રો. એ સો વ. ૧ તથા આ. સ વે. ઇ. નં. ૧૦ માં ના શિલાલેખમાં જોવું.

આવેલા કુડેમ પાસેની રાજાપુરી ખાડી ઉપર આવ્યું છે તે; પલાઇપ-ટમાઇ જે મહાડ પાસે આવેલું પાલ ઘણુંકરીને હશે તે; મેલીજીગર, જેનો છેલ્લો શબ્દ જયગઢ છે એમ તુરતજ ઓળખાઇ આવે છે અને તે માટે તે તેજ શેહેર હોવું જોઇએ, પછી તેનો પ્રથમનો શબ્દ મેલીનો અર્થ ગમે તે હોય; બઝેનશન અને બીજાં શેહેરો. બઝેનશન તે શિલા લેખોમાંનું [1] વૈજયન્તી ઘણું કરીને હોવું જોઇએ, પરંતુ તે હાલનું કીયું શેહેર તે નિશ્ચિત કરવું ઘણું અઘરૂ કામ છે. મી. [2] તેલંગે ભાષાંતર કરેલા કદમ્બના તામ્ર લેખોમાં વૈજયન્તી આવે છે, અને ઘણુંકરીને ઉત્તર કાનડામાંનું તે સ્થાન હતું. વિજયનગરના રાજ્યવંશના એક દાનપત્રમાં એમ લખેલું છે કે રાજા હરિહરના મહાન્ મંત્રી નામે માધવને જયંતીપુરના સુબા તરીકે નીમ્યો હતો. તેણે પછી ગોવા જીતી લીધુ અને ત્યાં પોતાની રાજ્યધાની [3] કરી. જયંતીપુર તે બનવાસીનું બીજું નામ છે એમ કહેવાય છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં બનવાસી એક દેશનું નામ હોય એમ લખેલું છે, અને તેના પછી તુરતજ જયંતી એક [4]શેહેર હતુ એમ લખેલું છે. ત્યારે હવે જયન્તી તથા વૈજયન્તી એ બને એકજ નામનાં રૂપ હોય, તો વૈજયન્તી હાલનું બનવાસી હોવું જોઇએ, અથવા વિજયદુર્ગ હોવું જોઇએ, કારણકે કાર્લી આગળના એક લેખમાં તેનું નામ આવે છે અને વળી ગ્રીક ભૂગોળકર્તાઓ કીનારા ઉપરનાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનો ગણાવતાં

---

૧ કાર્લી નં. ૧ આ. સ. વે. ઇ ન. ૧૦.

૨ જ. બો. બ્રે રો એ. સો. વા. ૧૨ પૃ ૩૧૮ તા ૩૨૧.

૩ જ બો બ્રે. રો. એ સો વા ૪ પૃ, ૧૧૫.

૪ અધ્યાય ૩૧, શ્લો. ૬૯ ૭૦ મુંબાઇની આવૃત્તિ શ્લો. ૬૯ નેં અંતે લખેલા "વનવાસી" તે બનવાસી દેશ અથવા શેહેરને લાગુ પડે છે અને ખરી રીતે 'વનવાસીકાન્" હોવું હવે જોઇએ. પુરાણોમાં પણ વનવાસીક એ લોકોનું નામ આપેલું છે.

જયગઢથી એકદમ ઉત્તરકાનડાની દક્ષિણ હદ સુધી પહોચી જાય નહીં. પરંતુ આ હરકતો ઘણા મહત્વની નથી.

કીનારાની અંદરનાં શેહેરો.

જે સમય વિષે આપણે વાત કરીએ છીએ તે સમયે સમુદ્રના કીનારાની અંદરનાં દેશમાં આવેલાં જે સર્વ શેહેરો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતાં તે નિશ્ચિત કરવાં શક્ય નથી. પૈઠણ અને ટગારા સિવાય, નાસીક હતું, જેનું નામ ત્યાં આગળ આવેલી એક ગુફાના લેખમાં તેમ એડસામાં પણ માલુમ પડે છે. એ શેહેરની આજુબાજુના પ્રદેશનું નામ ગોવર્ધન હતું. જુનાર એક બીજું ઉત્કૃષ્ટ શેહેર હતું કારણ કે ત્યાં આગળના ગુફામંદીરની સંખ્યા ઘણી છે તેથી તે સાબીત થાય છે. જુનાર જુન્નર, જૂર્ણનગર, અથવા જીર્ણનગર એટલે જુનું શેહેર, આ સર્વ નામો તેની અગત્યતા ગયા પછી તેને આપવામાં આવ્યાં હશે. તે નહપાનની રાજ્યધાની હતુ એવી મારી માન્યતા મેં પૂર્વે દર્શાવી છે. નહપાનના વંશનું ઉન્મૂલન કરનાર પુલુમાયીને એક નાસીકના શિલાલેખમાં " નવનર "ના મહારાજાનું પદ આપવામાં આવ્યું છે. આ નવનર એટલે નવનગર અથવા નવું શેહેર. તે રાજા પૈઠણમાં રાજ્ય કરતો હતો તે વાત આપણને ટૉલેમીમાંથી માલુમ પડે છે તેમજ શાલિવાહન વિશેની ઘણી દંતકથાઓમાં તે નામના રાજાઓ તે શેહેરના હતા એ ઉપરથી પણ તેજ માલુમ પડે છે. માટે જ્યારે પુલુમાયીએ પોતાના વંશનું પુનઃ સ્થાપન કર્યું ત્યારે શિલાલેખમાં લખેલું નવનર નામ તે શેહેરને તેણે આપ્યું હશે, અને તેના મુકાબલામાં નહપાનની રાજ્યધાનીનું શેહેર " જુનુનગર " એમ કેહેવાતું હશે. અથવા પૈઠણના જુના શેહેરને પુલુમાયીએ વિસ્તારીને મોહોટું કર્યું હશે અને નવા ભાગને નવનર કહ્યું હશે. કાર્લી આગળની ગુફાઓ તથા તેની આજુબાજુના સ્થાનો પાસે કીયાં શેહેરો આવેલાં હતાં તે આપણે જાણતા નથી. પરંતુ તે ગુફા મઠના સંબંધમાં લખવામાં આવેલા સ્થા-

નતું નામ એક શિલાલેખમાં વાલુરક[1] હતું એમ નીકળે છે, અને જે પ્રદેશમાં તે આવ્યુ હતું તે પ્રદેશનું નામ મામલાહાર[2] એટલે મામલ અથવા હાલનો માવળનો પ્રદેશ હતું. તેથી વધારે દક્ષિણમાં કર્હાટક એટલે હાલનું કરાડ નામનું શેહેર હતું જેનું નામ કુડે[3]મના એક શિલાલેખમાં અને મહાભાર[4]તમાં પણ આવે છે. તે સમયમાં કોલ્હાપુર પણ એક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું શેહેર હોવું જોઇએ, કારણ કે આગળ ઉપર આપણે લખી ગયા છીએ તેવા સિક્કાઓ વાળો બૌદ્ધ સ્તૂપ અને બીજી ઘણી જૂની વસ્તુઓ ત્યાં આગળથી મળી આવી છે. તે શેહેરનું પ્રાચીન નામ જાણવામાં નથી. કર્હાડ અથવા કોલ્હાપુર ટૉલેમીનું હીપોકુરા હોવું જોઇએ, કારણ કે કોલ્હાપુરના સિક્કાઓનો વીલીવાયકુર જે ટૉલેમીનો બેલીયોકુરેસજ હતો એમ આપણે નિશ્ચિત કર્યું છે તેનું આ સ્થાન હતું એમ તે કહે છે.

વ્યાપારની સમાજો. વ્યાપાર તથા રોજગારમાં રોકાએલા માણસોએ ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું એમ દેખાય છે. કાર્લીના મોટા ચૈત્યની ગુફા વૈજયન્તીના એક શેઠે બનાવરાવી હતી, અને અન્ય સ્થાનોમાં પણ, અને મુખ્યત્વે કરીને કાન્હેરીમાં, તેઓની બક્ષીસો ઘણી કીંમતની હતી. તે સમયે વ્યાપારીઓની સમાજો હતી જેવી કે, વણકરોની, ગાંધીઓની, દાણા વેચનારાઓની, તેલીઓની ઇત્યાદિ. તેઓની ઘટના પૂર્ણ અને પાકી હતી, કારણ કે પૂર્વે આપણે જોયું છે તેમ પૈસાની ત્યુની અનામત રકમો તેઓ રાખતા અને તે ઉપર વ્યાજ વંશપરંપરા આપે જતા. આવી સમાજો તથા અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા સ્વરાજ્ય હતું

---

૧ નં. ૧૪ કાર્લી આ સ. વે. ઇંડીયા નં. ૧૦.
૨ ઉપરનામાંનો નં. ૧૯.
૩ કુડાની ગુફાઓનો નં ૧૦. આ. સ વે. ઇ. નં. ૧૦
૪ ઉપર લખેલે સ્થાને જોવું.

અને, દેશની રાજ્ય વ્યવસ્થાના આ એક મહત્વનો ભાગ હમેશ હતો. ઉશવદાતના એક નાસીકના શિલાલેખમાં એક નિગમસભા એટલે શહેરના લોકોની સભાનુ પણ નામ આવે છે, તે ઉપરથી જણાયં છે કે તે પ્રાચીન સમયમાં હાલની સુધરાઈ ખાતા જેવી સંસ્થાઓ વિદ્યમાન હતી.

વ્યાજનો દર.

એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે ઉશવદાતે થાપણ મુકેલા ૨૦૦૦ કાર્શાપણનું વાર્ષિક વ્યાજ ૧૦૦ કાર્શાપણ હતું અને બીજા ૧૦૦૦ નું વ્યાજ ૭૫ હતું, એ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે હાલના સમયના જેટલા વ્યાજનો દર વધારે નહોતો, પણ દર વર્ષે દર શતકે પાંચથી સાડાસાત ટકાની વચ્ચે હતો. જો વ્યાજના દરનો આધાર સલામતી ઉપર રહેતો હોય, અને તેનું પ્રમાણ રાજ્યની સુવ્યવસ્થિતિથી ઉતરે દરજ્જે હોય, તો આ ઉપરથી એમ દેખાય છે, કે જો કે દેશમાં રાજ્ય સબંધી ફેરફારો થતા હતા તોપણ દેશનો રાજ્ય કારભાર સારી રીતે ચાલતો હતો. સુવ્યવસ્થિત લૌકિક સંસ્થાઓ જેનાવિષે આપણે ઉપર બોલી ગયાછીએ અનેજેના ઉપર કોઇ વંશના બદલાવાથી કાંઇ પણ અસર થતી નહોતી, તેનાથી કરીને ઉપર કહેલો સારો રાજ્યકારભાર ઘણે અંશે ચાલ્યો હોવો જોઇએ.

દેશના જૂદા જૂદા ભાગો વચ્ચેનો સંબંધ.

જૂદા જૂદા જીલ્લાઓ સાથે એક બીજાનો સંબંધ પણ તે સમયે મુશ્કેલ હતો એમ દેખાતું નથી. વૈજ્યંતી અથવા બનવાસીમાં અને સુર્પારક અથવા સોપારામાં રહેનારા લોકોનાં દાનોની નોંધ કાર્લીની ગુફામાં લખવામાં આવી છે, નાસીકના વ્યાપારીના દાનની નોંધ બેડસામાં છે, ભરૂકચ્છ અને કલ્યાણના કેટલાક રહેવાસીઓનાં દાનોની નોંધ જુન્નારમાં છે, ઉત્તર હિંદુસ્થાનના તથા મેં અન્ય સ્થળે દર્શાવ્યા મુજબ દક્ષિણ સિંધમાં આવેલા દાતામીત્રી સ્થાનના રહેવાસીઓનાં દાનોની નોંધ નાસીકમાં છે, અને કર્હાટક અથવા કર્હાડના

એક લુહારના દાનની નોંધ કુડેમમાં છે. તેથી ઉલટું નાસીક અને કર્હાડના રહેવાસીઓના દાનોની નોંધ બારહુટજે જબલપુર અને અલ્લાહાબાદની મધ્ય સ્થાને આવેલું છે ત્યાં આગળના સ્તૂપમાં છે. આ સર્વ સ્થળો વચ્ચે વારં-વારનો સંબંધ ન હોત, તો એક સ્થાનના રહેનારાઓ અન્ય સ્થાનમા ધાર્મિક દાનો કરે એ શક્ય નથી.

પ્રકરણ ૯.

આંધ્રભૃત્ય વંશના નાશ અને ચાલુક્ય વંશના ઉત્કર્ષ વચ્ચેના સમયનો સંભવિત ઈતિહાસ.

આંધ્રભૃત્ય વંશના રાજાઓના સમૂલ નાશ પછીના આશરે ત્રણ શતકોમાં જે જે વંશોએ તે દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું તે બાબતની ખરી વીગતવાર હકીકત આપણને મળી નથી. મત્સ્ય અને વાયુ પુરાણોમા પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે તે વંશ પછી તેની એક શાખાના સાત રાજાઓ આવે છે અને શિલાલેખ તથા સિક્કાઓમાં અગાઉ આવી ગએલો મઢરીપુત્ર તે વંશનો એક રાજા હતો તેમ માનવાનાં મારા કારણો મેં આપ્યાં છે. આ દેશનો તમામ વિસ્તાર જેના ઉપર તે પેહેલાંના વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું તે સઘળાં આ શાખાના કબજામાં હતાં. કર્હાડની પાસેના એક ગામમાં તે પછીના સમયના ક્ષત્રપ રાજાઓના કેટલાએક સિક્કાઓ જડી આવ્યા છે તે અગાઉ કહી ગએલી વાતને આ દેશ ઉપર તે સમયે તેમનું રાજ્ય હતું એ બાબતના પુરાવા તરીકે માનીએ અને માત્ર વ્યાપાર સંબંધી સંસર્ગને લીધે તેમ બન્યું હોય તેમ ના માનીએ, તો આપણે એમ માનવું જોઇએ કે શાતવાહન વંશ

[1] બારહૂટનો કનીંઘહામનો સ્તૂપ. પૃ. ૧૩૧-૫-૬-૮-૯.

પછી ઓછામાં ઓછો દખણના થોડાએક ભાગનો કબજો ક્ષત્રપ વંશનો થએલો હોવો જોઇએ. આ રાજાઓમાં પ્રથમ વિજયશાહ[1] (સેન) છે જેની તારીખ ૧૪૪[2] છે, જે વર્ષને શકસંવત્સરનું ગણતાં ઇ. સ. ૨૨૨ ને મળતું આવે છે, અને શાતવાહન વંશના રાજાઓની છેલ્લામાં છેલ્લી નિશ્ચિત થએલી તારીખ ઈ. સ. ૨૧૮ ની છે. છેલ્લો રાજા જેના સિક્કાઓ કર્હાડ પાસે માલુમ પડયા છે તે વિશ્વશાહ (સેન) છે, જેના એક સિક્કા ઉપર ૨૧૪ અને બીજા ઉપર ૨૧૮ ની તારીખ છે. આ વર્ષો ઈ. સ. ૨૯૨ તથા ૩૦૨ ને મળતાં આવે છે. આ સમયની

આભીરો. લગભગમાં આભીર (એટલે ભરવાડ) વંશના રાજાઓ સત્તામાં આવેલા હોવા જોઇએ. પુરાણોમાં તેમના દશ રાજાઓ ગણાવ્યા છે. નાસીકની ગુફામાં દમરી અને શિવદત્ત[4] આભીરના પુત્ર વીરસેન આભીરના નવમા વર્ષની તારીખનો એક શિલાલેખ છે. તેના અક્ષરો જો કે પછીના સમયના આંધ્રભૃત્ય વંશના રાજાઓના લેખોથી વધારે જૂદા પડતા નથી, તોપણ તે વધારે અર્વાચીન સમયનો છે એમ ગણવું જોઇએ. તેની ભાષા સંસ્કૃત છે, જે ઉપરથી હું એમ ગણું છું કે તે તે પછીનો સમય દર્શાવે છે. જ્યારે લોકોમાં બોલાતી ભાષા પાલીથી જૂદી થઈ, અથવા પાલી ભાષા ઓછી પવિત્ર થઈ, ત્યારે ધર્મદાનોની નોંધ કરવા જેવાં કામો માટે લોકો મૂલની સંસ્કૃત ભાષા ફરીથી વાપરવા લાગ્યા. અને આ રીતે તે પછીના સમયના સર્વ દાનપત્રોમાં સંસ્કૃત ભાષા વપરાએલી આપણને માલુમ પડે છે, અને અશોક રાજાના સમયથી તે આંધ્રભૃત્ય વંશના રાજાઓના

---

૧ જ. બૉ. બ્રે. રૉ. એ સો. વા. ૭. પૃ ૧૭.

૨ સદરહુનું પૃ. ૨૮ (નં. ૧૦)

૩ સદરહુનું નં. ૧૫

૪ જ. બૉ બ્રે, રૉ. એ. સો. વા. ૫. પૃ. ૧૬ કાનેરીના લેખની પ્રતો.

નાશના સમય સુધી જે ભાષા વાપરવામા આવેલી હતી તે પાલી હતી, અથવા વધારે સૂક્ષ્મતાથી કહીએ તો તે સમયની એક અથવા વધારે પ્રાકૃત હતી. વયુપુરાણુ પ્રમાણે આભીર રાજાઓ ૬૭ વર્ષ સત્તામાં રહ્યા. આ દેશ ઉપર બીજા ઘણા વંશના રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું એમ કહેલું છે, પરંતુ તે પૂર્વના વંશોની હકીકત આપેલી છે તેના કરતા આ બાબતની તેમા આપેલી હકીકત વધારે ગુંચવાડા ભરેલી છે. એમ દેખાય છે કે હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા ભાગો ઉપર એકજ સમયે જે જે વંશો રાજ્ય કરતા હતા તેમને એકત્ર કરી દેવામા આવ્યા છે, અને જે તેમની પછી રાજ્યમા આવ્યા તેમની સાથે તેમને ભેળી દેવામા આવ્યા છે, આથી કરીને તેઓના સમય સંબધી નિર્ણય કરવો એ બાહ્ય મદદ વિના શકય નથી.

ત્રૈકૂટો અથવા રાષ્ટ્રકૂટો.

કાન્હેરીની ગુફાઓની એક ગુફામાના ચૈત્યમાથી મળેલા તામ્રલેખો ઉપરના એક લેખમા અમુક એક વંશના ૨૪૫ મા વર્ષની તારીખ છે. જો અક્ષરો બરાબર છપાયા હોય એમ માનીએ તો આ વંશનુ નામ ત્રૈકૂટ છે. પરંતુ તે લેખની પ્રકટ થએલી પ્રત ડૉ બર્ડના સમયમા થએલી છે, અને અસલ તામ્રલેખો હાલ ફરી તપાસ માટે મળી શકતા નથી પણ ગુફાઓના શિલાલેખો ઉપરથી આપણે જોયુ છે કે પોતાને ભોજ, રઠી, રાષ્ટ્રીક કહેવરાતી ક્ષત્રિયોની જાતિઓ આ દેશ ઉપર સર્વ સત્તાવાન્ હતી. દખ્ખણના ઉત્તર તરફના ભાગમા એટલે મહારાષ્ટ્રમા આ લોકો પોતાને "મહારાઠી એટલે મોટારાઠી" અથવા પ્રાચીન મરાઠાઓ કહેતા, પરંતુ અન્ય ભાગોમા વપરાતુ નામ રાઠી અથવા રાઠ હતું, કારણ કે દક્ષિણ મરાઠા દેશમાના ઘણા અર્વાચીન રાજાઓ જેઓ પોતાને તે નામથી કહેવરાવતા તે આપણે જાણીએ છીએ. રઠ જાતિઓની કેટલી એક જાતિઓનો એક સમૂહ (કૂટ) બનેવો હોવો જોઇએ, અને તેનુ નામ તેઓએ "રટ્ટકુડ" અથવા તે પછીના સમયમા "રાઠોડ" જેનું મૂલ સંસ્કૃત

નામ રાષ્ટ્રકૂટ છે તે પાડયું હોવું જોઇએ. આંધ્રભૃત્ય વંશના રાજાઓની સત્તા ચાલતી હશે તે સમયે જે આવા દેશી રાજાઓ આ દેશ ઉપર રાજ્ય કરતા હશે તેમને આંધ્રભૃત્યોએ વશ રાખ્યા હશે અને તે પછીના ક્ષત્રપોએ પણ તેમ કર્યું હશે. પણ તે વંશો તદ્દન નિર્મૂલ થયા પછી આ લોકો પાછા સ્વતંત્ર થયા હશે. આહીરોની સત્તા થોડાએક સમય પર્યંત અને દેશના માત્ર કેટલાએક ભાગ- ઉપર હતી, કારણ કે ગવળી અથવા ભરવાડ રાજાઓની દંત કથા જે આ રાજાઓ વિશેની હોવી જોઇએ તે માત્ર નાસિક અને ખાનદેશ જીલ્લાઓમાં માલૂમ પડે છે. માટે રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા પણ ઘણું કરીને આભીરોની સત્તાની સાથેજ થઇ હશે. કાન્હેરીની ગુફાનો " અટ્ટ " શબ્દ ઘણું કરીને " રાષ્ટ્રકૂટ " નો અપભ્રંશ હશે અને જો એ ખરૂ હોય તો, જે સમયે તે શિલાલેખ કોતરવામાં આવ્યો તે સમયે તે વંશના રાજાઓ ૨૪૫ વર્ષ સુધી સત્તામા રહેલા હોવા જોઇએ. અક્ષરોના રૂપ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે લેખો પાંચમા શતકના ઉત્તર ભાગમાં અથવા છઠ્ઠા શતકના પ્રથમ ભાગમાં કોતરવામાં આવ્યા હતા, જે ઉપરથી એમ નીકળે છે તે વંશની સ્થાપના ત્રીજા શતકના અંતમાં થઇ હશે. અને મીરજના લેખો જે મી. વૅથેને પ્રથમ પ્રકાશમાં આણ્યા, અને યેવુરનો લેખ જે સર વૉલ્ટર[1] ઇલીયટે પ્રથમ પ્રકાશમાં આણ્યો તે બન્ને લેખોમાં એમ લખેલું છે કે દખણમાં ચાલુક્ય વંશનો સ્થાપનાર જયસિંહ હતો તેણે રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા કૃષ્ણના પુત્ર ઇંદ્રને હરાવીને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. હવે પછી કહેવામાં આવશે તે મુજબ, ચાલુક્ય વંશની સ્થાપના ઇસવીસનના છઠ્ઠા શતકના આરંભમા થઇ. માટે એમ નીકળે છે કે આશરે ત્રીજા શતકના અંતથી તે છઠ્ઠા શતકના આરંભ સુધી દખણ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું, આટલું આપણે મેળવી શકયા છીએ. એ સમયને લગતી આથી વધારે વિગતવાર હકીકત મળી શકતી નથી.

પ્રકરણ ૧૦

પ્રથમના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓ.

જનકથા પ્રમાણેની ઉત્પત્તિ.

હવે આપણે ચાલીક્ય, ચલુક્ય અથવા ચાલુક્ય વંશના રાજાઓનું વૃત્તાંત હાથમાં લઇશું. તામ્રપટ્ટો અને શિલાપટ ઉપરના ઘણા લેખોથી આ વંશનો ઇતિહાસ બહુ પ્રકાશિત થએલો છે. વિક્રમાંકદેવચરિત નામનું પુસ્તક જેમાં પાછળના અથવા પુનઃસ્થપાએલા ચાલુક્ય વંશના એક રાજા વિક્રમાદિત્યનું જીવન વૃત્તાંત આપવામાં આવેલું છે તે પુસ્તકના કર્તા બિલ્હણે આ વંશની સામાન્ય જનકથાથી ચાલી આવેલી ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે આપી છે. એક પ્રસંગે જ્યારે બ્રહ્મદેવ પોતાના પ્રાતઃ નિત્ય કર્મમાં વ્યાપૃત્ત થએલા હતા, ત્યારે ઇંદ્ર તેમની પાસે ગયા અને પૃથ્વી ઉપર બહુ પાપકર્મો થયાની ફરીયાદ કરી કહ્યું કે કોઇ પણ મનુષ્ય યજ્ઞયાગાદિક કરતું નથી, તેમ દેવતાઓને બળિઓ આપતું નથી. બ્રહ્મદેવે પોતાનું નિત્યકર્મ કરતાં કરતા હાથમાં આચમન વિગેરે માટે ધરેલી હથેલી એટલે પોતાના ચુલુક તરફ નજર કરી, અને તેમાંથી એક મહાન્ યોધ્ધો ઉત્પન્ન થયો, જે પુરૂષ ચાલુક્ય વંશનો ઉત્પાદક થયો. થોડા સમય પછી તે વંશમાં હારીત અને માનવ્ય નામના બે મોટા વીરો ઉત્પન્ન થયા, અને તેમણે તે વંશ બહુ પ્રખ્યાતિમાં આણ્યો. તે વંશનું મૂળ સ્થાન અયોધ્યા હતું અને સમય જતાં તેની એક શાખા દક્ષિણમાં સ્થાપન થઇ.

સર્વ તામ્રપટ્ટના દાનના લેખોના આરંભની લીંટીઓમાં કહ્યા પ્રમાણે ચાલુક્ય વંશના રાજાઓનુ ગોત્ર માનવ્ય હતું, અને તેઓ હારીતી-

ની પ્રજા હતા. તેમની કુલદેવતા સાત માતાઓ હતી અને કાર્તિકેય દેવે તેમને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં આણ્યા હતા. તેઓને નારાયણ પાસેથી વ- રાહના ચિત્રવાળો એક ધ્વજ મળ્યો, અને તે ધ્વજ (વાવટા) ની નીચે લડતાં તેઓ સર્વ રાજાઓનો પરાજય કરવાને શક્તિમાન થયા. ઉ- પર કહેલા યેવુરના શિલાલેખ તથા મીરજના લેખો, તે વંશનુ મૂલ સ્થાન અયોધ્યા હતું તે બાબતમાં બિલ્હણના વર્ણનને મળતા આવે છે. પરંતુ આ લેખો ઘણાખરા તે કવિના સમકાલિન હતા, તેથી આ ગ- ણોમાં અગીયારમા શતકમાં જે વૃત્તાંત પ્રચલિત હતો તેજ કહે છે. આ વંશનો પ્રથમ રાજા જેણે દક્ષિણમાં આ વંશની કીર્તિ પ્રસારી તે જયસિંહ હતો. તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજાઓ સાથે તેણે ઘણાં

પહેલો રાજા જયસિંહ.

યુદ્ધો કર્યાં, અને યેવુરના લેખ ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ તો તેમાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓ પણ હતા અને આ રીત તેણે આ દેશનું રાજ્ય મેળવ્યું. તેના પછી રણરાગ નામે રાજા થયો. આ રાજા બહુ શૂરવીર હતો અને તેનું શરીર ભવ્ય અને બહુ મોહોટું હતું. તેની પછી તેનો પુત્ર

પુલકેશી પહેલો.

પુલકેશી આવ્યો જેણે મોટો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો, અને તે આ દુનીયા તથા બીજી દુનીયા બનેની બાબતો ઉપર સરખું લક્ષ આપતો. તેણે વાતાપિપુર નામના નગરને પોતાની રાજ્યધાની કરી. આ નગર તે કલાદગી જીલ્લામાં આવેલું હાલનું બાદામી એમ નિ- શ્ચિત થાય છે. તે વંશનો તે પહેલો મહાન્ રાજા થયો એમ દેખાય છે, કારણકે તેના પછીનાં સર્વ દાનપત્રોમાં, વંશાવળીનો તેનાથી આરંભ થાય છે. તેનું પુરેપુરૂં નામ " સત્યાશ્રય શ્રી પુલકેશી વલ્લભ મહારાજ " હતું, આ " વલ્લભ " એ શબ્દ આ વંશના સર્વ રાજાઓનું પદ હતું. કેટલાંએક સ્થાને " વલ્લભ " શબ્દની પૂર્વે " પૃથ્વી " શબ્દ પણ આવતો અને તે શબ્દોનો અર્થ " આખી પૃથ્વીનો ધણી " એમ છે. "સત્યાશ્રય"

એટલે સત્યનેજ આશ્રય આપનાર. એ પદ તેના પછીના સમયના કેટલાએક રાજાઓએ પણ વારસામાં મેળવ્યું છે. પુલકેશીની

કીર્તિવર્મા. પછી તેનો પુત્ર કીર્તિવર્મા ગાદીએ આવ્યો. તેણે નલ નામના વંશના રાજાઓને તાબે કર્યા, પણ આ વંશના રાજાઓનું રાજ્ય ક્યા પ્રદેશ ઉપર હતું તે જણાવ્યું નથી. તેણે મૌર્ય વંશના રાજાઓને પણ તાબે કર્યા. ઐહલિનો[1] શિલાલેખ જેના ઉપરથી આ સર્વ વૃત્તાંત લખવામાં આવ્યો છે તે લેખના વર્ણન ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે ઉત્તર કોંકણના રાજા હતા. તે રાજાએ વળી ઉત્તર કાનડામાંના બનવાસીના કદમ્બ વંશના રાજાઓને પણ હરાવ્યા.

કીર્તિવર્માને ઓછામાં ઓછા ત્રણ પુત્રો હતા જે સર્વ તેના મરણ સમયે નાહાના હતા. માટે તેના પછી તેનો ભાઈ મં-

મંગલીશ. ગલીશ ગાદીએ આવ્યો. ચેદી નામના દેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર કલચુરી નામે વંશના રાજાઓ જેની રાજ્યધાની ત્રિપુર એટલે જબલપુર પાસે આવેલું તેવુર હતું તેમને મંગલીશે હરાવ્યા. તે પોતાની સેનાઓ પૂર્વ તેમ પશ્ચિમ એ બને સમુદ્રો સુધી લઈ ગયો હતો એમ કહેવાય છે. પશ્ચિમ સમુદ્રને કીનારે આવેલો "રેવતી દ્વિપ" એટલે રેવતીનો બેટ તેણે જીત્યો. આ દ્વિપના એક સુબાનું તામ્રપટનું દાનપત્ર ગોવા[2] પાસે જડી આવ્યું હતું, જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે વેન્ગુર્લાની દક્ષિણે થોડાએક ગાઉ ઉપર આવેલા રેડીનું[3] એ રેવતી ધણુ કરીને જાુનું નામ હતું. બાદામીની ગુફાના મંદીરના એક શિલાલેખમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એ મંદીર[4] મંગલીશે કોતરાવ્યું હતું. તેણે તેમાં વિષ્ણુની મૂર્ત્તિ પધરાવી, અને તેની પ્રતિષ્ઠા સમયે એક ગામ

---

૧. ઇ. એ. વા. ૮. પૃ. ૨૪૧.

૨. જ. બો. બ્રૈ. રૉ. એ. સો. વા. ૧૦. પૃ. ૩૬૫-૬.

૩. રેવતીનું સામાન્ય નિયમો પ્રમાણે અપભ્રંશ, રેવડી અથવા રેઅડી અને તેનુ રેડી થયું. ૪. ઇ. એ. વા. ૮ પૃ. ૩૭૫.

ઈનામમાં આપ્યું જેની ઉપજમાંથી નારાયણબલિની ક્રિયા કરવાની હતી અને સોળ બ્રાહ્મણો દરરોજ જમાડવાના હતા અને તે કરતાં જે વધે તે રકમ સાધુઓના પોષણ અર્થે વાપરવાની હતી. જ્યારે શક સંવત્સરનાં ૫૦૦ વર્ષો થઈ ગયાં હતાં તે સમયે જે કોઈ રાજ્ય હતું તે રાજ્યના બારમા વર્ષની આ શિલાલેખ ઉપર તારીખ છે. જે રાજ્યના બારમા વર્ષમાં આ ગુફાના મંદીરની પ્રતિષ્ઠા થઇ તે મંગલીશનું હતું એમ સ્વીકારીએ. આ અનુમાન પ્રમાણે મંગલીશે શકસંવત્સર ૪૮૯ માં રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું. પણ મંગલીશ એટલા બધા વેહેલા સમયે ગાદીએ આવી શકયો નહીં હોય તે બતાવવાને ઘણી મજબૂત દલીલો મારા માનવા પ્રમાણે મેં અન્ય[1] સ્થળે આણી છે, અને આ મારી ટીકા ઉપર જે એક ટીકા[2] મેં જોઇ છે તે મને ઘણી અસંતોષકર્તા લાગે છે. અને તેથી તો ઉલટું મારી ટીકાઓ સત્ય ઠરે છે. માટે જે રાજ્ય વિશે ઉપર લખેલું છે, તે રાજ્ય કીર્તિવર્માનું છે, અને જો તેનું બારમું વર્ષ શક. ૫૦૦ માં આવ્યું તો કીર્તિવર્મા શક ૪૮૯ એટલે ઇ. સ. ૫૬૭ માં ગાદીએ આવ્યો હશે. એ લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે મંગલીશ પોતાના ધર્મકૃત્યોનું સર્વ પુણ્ય આદિત્ય તથા અગ્નિદેવોની સમક્ષ તથા એકઠા થએલા સર્વ લોકોના સમૂહની સમક્ષ પોતાના ભાઇને આપે છે, અને પોતાના ભાઈની નિમકહલાલીથી ચાકરી કરવાથી ઉત્પન્ન થતું ફલ માત્ર પોતાનું છે એમ કહે છે. ઉપર લખેલા રેવતીના તામ્રપટના દાનપત્રમાં શક ૫૩૨ નું વર્ષ લખેલું છે અને આ વર્ષ એક રાજાના રાજ્યનુ વીસમુ વર્ષ છે. એમ પણ લખેલું છે. તે સ્થાને આપેલાં તે રાજાનાં માનપદો ઉપરથી તથા એ સમયે ઘણું કરીને મંગલીશ તે ઠેકાણે જીવતો હતો તે વાત ઉપરથી તે રાજા ચાલુક્ય વંશનો હોવો જોઇએ. તે રાજા કીર્તિવર્મા તો નજ હોઈ શકે,

---

૧. જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. વા. ૧૪ પૃ. ૨૩, ૨૫

૨ ઇ એ. ભા. ૧૦ પૃ. ૫૭. ૫૮.

કારણ કે તેના સમયમાં તે દ્વિપ જીતાએલો નહોતો; તેમ વળી તે મંગલીશના પછીનો રાજા પણ હોઈ શકે નહીં, કારણ કે મંગલીશને તો શક ૫૩૨ માં ગાદી મળી. માટે તે રાજા મંગલીશ પોતેજ હોવો જોઇએ, અને જો શક ૫૩૨ નું વર્ષ તેના રાજ્યનું વીસમું વર્ષ હતું, તો તેણે શક[1] ૫૧૩ માં રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું હોવું જોઇએ. આ રીતે કીર્તિવર્માનું રાજ્ય શક. ૪૮૯ એટલે ઇ. સ. ૫૬૭ થી શક ૫૧૩ એટલે ઇ. સ. ૫૯૧ સુધી એટલે ૨૪ વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

મંગલીશનો મરણ કાલ. મંગલીશ પોતાના રાજ્યનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં પોતાના પછી પોતાના ભાઈનો પુત્ર ગાદીએ ન આવે અને પોતાનાજ પુત્રને ગાદી મળે એ બાબતનાં કાવત્રાં કરવામાં વ્યાપૃત્ત હતો તેમ લાગે છે, પણ પુલકેશી જે મોટી ઉમરમાં ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળો થયો હતો તેણે તેનાં સર્વ કાવત્રાં નિષ્ફળ કર્યાં, અને જે સઘળા લાભ મંગલીશે રાજ્ય પોતાને કબજે લીધાથી મેળવ્યા હતા, તે સઘળા લાભ પોતાની શકિત તથા સંવાદથી વ્યર્થ કર્યા; અને મંગલીશે પોતાના પુત્રને રાજ્ય આપવાના પ્રયત્નમાં પોતાનો જીવ તથા રાજ્ય બંને ખોયાં.

પુલકેશી બીજો: કીર્તિવર્માનો પુત્ર પુલકેશી તેની પછી ગાદીએ આવ્યો. તેનું પુરૂનામ "સત્યાશ્રય શ્રી પૃથ્વીવલ્લભ મહારાજ" હતું, શક સંવત્સર ૫૩૫ માં અને તેના રાજ્યના ત્રીજા વર્ષમાં લખાએલા તામ્રલેખ[2] ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે તે શક ૫૩૩ એટલે ઈ. સ. ૬૧૧ માં ગાદીએ આવ્યો હશે. જે શત્રુઓ મંગલીશના પરાક્રમથી તેને તાબે રહ્યા હતા તેઓ તેના મરણ પછી ચારે બાજુથી ખળવો કરી ઉઠયા, અપ્પાયીક નામનો એક

૧. ઉપર લખેલા મારા નિબંધમાં વાપરેલી મારી દલીલો જોવી.
૨ ઇ. એ. વૈ. ૬. પે ૭૩.

રાજા તથા ગોવિંદ નામનો બીજો રાજા જેના કુટુંબની વંશાવલીમાં રાષ્ટ્રકૂટ નામ ઘણીવાર આવે છે તે ઉપરથી જે ઘણુ કરીને તે વંશનો હશે, તે બંને રાજાઓએ તે નવા ચાલુક્ય રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી પુલ કેશીની બળવાન સેના સામી થઈ તેથી ભય પામીને અપ્પાયિક રાજા જેની પાસે સેનામાં ઉત્તર સમુદ્રમાથી આણેલા ઘોડાઓ હતા, તે નાસી ગયો, અને ગોવિંદ રાજા તેને શરણે ગયો, અને તેનો મિત્ર થયો, તેથી તે રાજાએ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેને ઈનામ[1] આપ્યાં. પછી તેણે પોતાની સેના કદમ્બ લોકો ઉપર મોકલી તેઓની રાજ્યધાની બનવાસીને પોતાના બળથી લીધી અને તાબે કરી હાલના મૈસુર પ્રદેશની આજુ‑બાજુનો દેશ જે તે સમયે ચેરાદેશ[2] કહેવાતો હતો તેના ઉપર રાજ્ય કરનાર ગાંગ વંશનો રાજા, અને અલુપ[3] જાતિનો રાજા જેના કબજામાં મલબાર દેશ ઘણું કરીને હતો તે બંને રાજાઓ તેના મિત્ર થયા. પછી તેણે પોતાની સેના કોકણના મૌર્ય લોકો તરફ મોકલી અને તેઓને વગર મુશ્કેલીએ હરાવ્યા પુરી[4] નામની નગરી જે પશ્ચિમ સમુદ્રની રાણી હતી તેના ઉપર હજારો વહાણોનો એક કાફલો કરી તેણે ચઢાઈ કરી અને તેને તાબે કરી લાટ, માલવ, અને ગુર્જરના રાજાઓનો તેણે પરાજય કર્યો અને પોતાને તાબે કર્યાં આ સમયે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા એક બળ

---

૧ ઇ. એ ધા ૮ પૃ ૨૪૨ લેખની લી ૮ च एकेन ता अपरेण આ શબ્દો ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે બે સખસો હોવા જોઈએ પણ મી ફ્લીટ પો‑તાના ભાષાંતરમા બે ને બદલે એક લખે છે માટે તે ભાષાંતરનો અર્થ બરો બર સમજી શકાતો નથી

૨. ઇ એ વા ૧ પૃ ૩૬૩ અને વા ૭ પૃ ૧૬૮

૩ મલબાર કીનારા ઉપર આવેલા ' અલુપાઈ ' નામના હાલ આવેલા શહેર અને રાજાના વંશનુ નામ જણાઈ રહ્યુ છે

૪ આ નગરને પશ્ચિમ સમુદ્રની લક્ષ્મી કહેવામા આવે છે ઘણુ કરીને તે કોકણના મૌર્ય રાજાની અને પછીની સીલીહાર રાજાની રાજ્યધાની હશે

વાન રાજા હતો જેનું નામ હર્ષવર્ધન હતું. તે કનોજનો રાજા હતો, પણ સમય જતાં ઉત્તરમાં તે સર્વનો ઉપરી રાજા થયો. પછી તે રાજાએ પોતાની સત્તા નર્મદાની દક્ષિણે પ્રસારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ પુલકેશી તેની સામો થયો, તેના ઘણા હાથી મારી નાંખ્યા અને તેની સેનાનો પરાજય કર્યો. તે સમય પછી પુલકેશીએ પરમેશ્વર અથવા સાર્વભૌમ રાજાનું પદ ધારણ કર્યું, અથવા તેને મળ્યું. તે વંશના તે પછીના રાજાઓએ પુલકેશીના આ પરાક્રમને સર્વથી મહાન્ ગણ્યું અને તેઓના તામ્રલેખોમાં બીજા પુલકેશી રાજાના વર્ણનમાં આ એકલા પરાક્રમનેજ લખવામાં આવ્યું છે, પોતાની હદના પ્રદેશનું રક્ષણ કરવા સારૂ નર્મદાના કીનારા ઉપર એક બળવાન સેના પુલકેશીએ રાખી હતી એમ દેખાય છે. આ રીતે પોતાની રાજ્યનીતિ તથા પરાક્રમથી તે ત્રણે દેશનો સાર્વભૌમ મહારાજા થયો. આ ત્રણ દેશનુ નામ મહારાષ્ટ્રક હતું અને તેમાં નવ્વાણું હજાર ગામો હતાં. કોસલ અને કલિંગના[1] રાજાઓ તેના આવવાથી ધ્રુજતા હતા અને તેને તાબે થયા. થોડા સમય પછી કાંચીપુર અમે કાંજીવરમના રાજાની સામે તે એક મહાન્ સેના લઇને ગયો અને તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. પછી તેણે કાવેરી નદી ઓળગી ચોલ, પાંડય અને કેરલ દેશો ઉપર ચડાઈ કરી, પણ આ રાજાઓ તેના મિત્ર થયા હોય એમ દેખાય છે. આ રીતે આખા દક્ષિણમાં પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપીને પોતાની રાજ્યધાનીમાં તે આવ્યો અને શાંતિથી રાજ્ય કર્યું. જે લેખમાંથી આ હકીકતનો મોટો ભાગ લેવામાં આવ્યો છે તેની તારીખ શક ૫૫૬ એટલે ઈ. સ. ૬૩૪ છે, તેથી પુલકેશીના વિજયોનો સમય ઇ. સ. ૬૩૪ પૂર્વે બંધ થયો હતો,

હેવેનસંગ નામનો ચીનાઇ યાત્રાળુ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો હતો તે આજ રાજ્યમાં આવ્યો હતો. આ દેશમાં તેના પ્ર-

૧. આ દેશોના સ્થાન માટે પૃ. ૬ જોવું.

હ્યુવેનસંગ વાસ દરમ્યાન તે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો હતો, જે દેશને તે "મો-હો-લ-ચ" કહે છે. તેણે પુલકેશીને જોયો હતો અને તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે તે કહે છેઃ—"તે ત્સ-ટ-લી (ક્ષત્રિય) જાતિનો છે; તેનું નામ પુ-લો-કી-શે. છે. તેના વિચારો મહાન્ અને ગંભીર છે અને પોતાની કૃપા તથા ધર્મદાનો તે બહુ વિસ્તારે છે. તેની પ્રજા પૂર્ણ ભક્તિથી તેને સેવે[1] છે. " હર્ષવર્ધનના બળની સામે પુલકેશી ટકી રહ્યો હતો, જે વાત પૂર્વે આપણે શિલાલેખો ઉપરથી કહી છે તે વિશે હ્યુવેનસંગ આ પ્રમાણે લખે છેઃ—આ સમયમાં રાજા શિલાદિત્ય (હર્ષવર્ધન) પોતાની વિજયી સેનાને પૂર્વથી પશ્ચિમમાં લઇ જાય છે, તે દૂરના લોકો ને પોતાને તાબે કરે છે, અને પાસેના લોકોને પોતાનો ભય દેખાડે છે. પરંતુ આ રાજ્યના લોકો એકલા તેને તાબે થયા નથી. પાંચે હિંદ-પ્રદેશોની સર્વ એકત્ર સેનાના સેનાની તરીકે તે વારંવાર જતો, જો કે તેણે સર્વ રાજ્યોમાંથી સર્વથી શૂરવીર સરદારોને બોલાવ્યા છે, અને જો કે તેઓને શિક્ષા કરવાને તે પોતે ગએલો છે, તો પણ તેના સામેની સેનાને તે અદ્યાપિપર્યંત હરાવવાને શક્તિમાન થયો નથી. આ ઉપરથી આપણે તેઓની રણધીર પ્રકૃતિ[2] તથા આચારનો ખ્યાલ કરી શકીશું." પૂર્વોક્ત ચીનાઈ યાત્રાળુ આશરે ઈ. પુ. ૬૩૯ માં એટલે ઉપરનો લેખ કોતરાયા પછી પાંચ વર્ષે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો હતો. તેના લખવા પ્રમાણે તે રાજ્ય ઘેરાવામાં ૬૦૦૦ લી એટલે ૧૨૦૦ માઇલ હતું, અને તેની રાજ્યધાની ઘેરાવામાં ૩૦ લી હતી, અને તે પશ્ચિમ તરફ મોટી નદીની સમીપમાં આવેલી હતી. મહારાષ્ટ્રની જમીન તથા હવા પાણી તથા ત્યાંના લોકોની વર્તણૂક અને સામાન્ય સ્થિતિનું વર્ણન તેણે આ પ્રમાણે કર્યું છેઃ—" તે ભૂમિ સત્ત્વવાન્ (કસવાળી)

---

૧. ઇ. એ. વા. ૭ પૃ. ૨૯૦.

૨. ઇ. એ વા. ૭ પૃ. ૨૯૧.

અને ફળદ્રુપ છે અને બહુજ ધાન્ય ઉત્પન્ન કરે છે. હવાં ગરમ છે. રીત ભાત સાદી અને પ્રમાણિક છે. તે દેશના લોકો ઉંચા, અને વર્ત્તણુકમાં ગર્વિષ્ટ અને અતિ ઉદ્ધત છે. જે કોઈ તેઓનું કામ કરે તેમના ઉપર તેઓ ઉપકાર કરે છે, પરંતુ જે તેઓને અસંતુષ્ટ કરે તેઓ તો તેમના દ્વેષમાંથી બચી જવાના નહીં. જો કોઈ તેઓનું અપમાન કરે, તો તે અપમાન દૂર કરવા સારૂ પોતાના જીવને પણ જોખમમાં નાખવાના. જો કોઇ પોતાની આપત્તિના સમયે તેમની મદદ માગે, તો તેની મદદે જવાને પોતાની જાતની પણ સંભાળ લેવાનું તેઓ ભૂલી જવાના. જો કોઇપણ અપરાધનું વેર લેવાનું તેઓને હોય, તો તેઓ તે બાબતની પોતાના શત્રુઓને અગમચેતી આપ્યા વિના રહેવાના નહીં, જે પછીજ દરેક પોતાનું બખ્તર પહેરે અને હાથમા પોતાનો ભાલો લે. યુદ્ધમાં નાસી જનારની પછવાડે તેઓ જાય છે પરંતુ જેઓ શરણે આવે તેને તેઓ મારી નાખતા નથી. જ્યારે સેનાનો કોઇ સરદાર યુદ્ધમા હાર્યો હોય, તો તેને દેહની શિક્ષા કરવાને સ્થાને, સ્ત્રીના કપડા પેહેરાવે છે, અને આથી તેની પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપવાની તેને ફરજ પાડે છે. અસ્ખલિત ધૈર્યવાળા ઘણા હજારો યોદ્ધાઓનો સમૂહ રાજા રાખે છે. યુદ્ધ માટે તે તૈયાર થાય છે તે દરેક સમયે કેફ આવવા સારૂ તેઓ મદિરા પીએ છે, અને આ રીતે એક યોદ્ધો હાથમા માત્ર ભાલો લઇને દશ હજાર શત્રુઓની સામો આવી શકે છે. રસ્તામા મળેલા કોઇ પણ માણસને તે મારી નાંખે, તો કાયદાથી તેમને શિક્ષા થઈ શકતી નથી. જ્યારે જ્યારે સેના યુદ્ધનો આરંભ કરે છે, ત્યારે આ વીરપુરૂષો સેનાની પાછળના ભાગમા ઢોલના અવાજને અનુસરીને ચાલે છે. વળી તેઓ સ્વભાવે ઘણાજ વિકાળ એવા હજારો હાથીઓને પણ કેફ ચડાવે છે. ખરેખરી લઢાઇ શરૂ થતા ના સમયમાં તેઓ બહુ કેફી મદિરા પીએ છે. દરેક વસ્તુને પોતાના પગ નીચે ચગદીને એક સમૂહ રૂપે તેઓ દોડે છે. તેઓની સામે કોઇ પણ

શત્રુ ટકી શકે નહીં. આવા શૂરવીર માણસો તથા હાથીઓ પોતાની પાસે હોવાથી મત્ત થએલો રાજા પોતાની પડોશમાંના રાજ્યોને ધીક્કારે તથા તુચ્છકાર કરે છે. ”

રાજા પુલકેશી બીજો આ વંશનો મોટામાં મોટો રાજા નિઃશંક પણે હતો એમ દેખાય છે; અને તેની કીર્ત્તિ અન્ય દેશોમાં પણ પ્રસરી હતી. અરબ્બી પુસ્તકોમાં તેના વિશે એમ લખેલું છે કે ઇરાનનો રાજા ખુશરૂ બીજો જેણે ઇ. સ. ૫૯૧ થી ઇ. સ. ૬૨૮ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું તેને ત્યાં તેના રાજ્યના ૩૬ મા વર્ષમાં પોતાના દૂતો મોકલ્યા હતા, અને તે સમય[1] પૂર્વે અથવા પછી તેને ત્યાંથી દૂતો પોતાના રાજ્યમાં આવવા દીધા હોવા જોઇએ. તેના રાજ્યથી ચાલુક્ય વંશની સત્તા દેશના ઘણા વિસ્તારવાળા ભાગમાં પ્રસરી. તેનો નાહાનો ભાઇ વિષ્ણુવર્ધન જેનું બીજું નામ વિષમસિદ્ધ હતું તેને થોડા એક સમય સુધી

વિષ્ણુવર્ધન. સતારા અને પંઢરપુર જીલ્લાઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને નિમવામાં આવ્યો હતો એમ લાગે છે, કારણ કે સતારામાં તેનો એક તામ્રલેખ માલુમ પડ્યો છે તેમાં ભીમા[2] નદીના દક્ષિણ કિનારા ઉપર આવેલું એક ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખેલું છે. ઉત્તર કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓની વચ્ચે આવેલો વેંગી નામનો પ્રદેશ પાછળથી વિષ્ણુવર્ધને જીતી લીધો, જ્યાં આગળ ચાલુક્યવંશની બીજી શાખા તેણે સ્થાપી. નાસીકની આજુબાજુના પ્રદેશમાં

જયસિંહ. પુલકેશીનો બીજો ભાઈ જયસિંહ તેના ભાઇ તરફથી સુબો હોવો જોઈએ. કારણ કે તે જીલ્લાના ઇગતપુરી તાલુકામાંથી મળી આવેલા તામ્ર લેખના દાન પત્રમાં જયસિંહનો પુત્ર

---

1. આ સ. વે. ઇન્ડીઆ નં. ૯. પૃ. ૯૦-૯૨
2. જ. બો. બ્રે. રો એ. સો વા. ૨. પૃ. ૧૧.

નાગવર્ધન બાલેગ્રામ નામનું ગામ કાપાલિકેશ્વર[1] નામના દેવની પુજાને માટે અર્પણ કરે છે. આ ગામ ઇગિતપુરીથી ઇશાનમાં આશરે બાર માઇલ દૂર આવેલું હાલનું બેલગામતર્હાળા છે એમ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે. જે પ્રદેશમાં તે ગામ આવેલું હતું તેનું નામ તે લેખમાં ગોપરાષ્ટ્ર લખવામાં આવ્યું છે. એવીજ રીતે પુલકેશીનો

ચંદ્રાદિત્ય.

મોટો પુત્ર ચંદ્રાદિત્ય સાવંતવાડી જીલ્લો છે તે પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. એક શિલા લેખમાં ચંદ્રાદિત્ય જેને પૃથ્વીવલ્લભ તથા મહારાજ એ પદવીઓ લગાડવામાં આવી છે, તેની રાણી નામે વિજયભટ્ટારિકાએ, વેન્ગુર્લીમની ઉત્તરે આશરે સાત માઇલ દૂર કિનારા ઉપર કોચરેમ નામના ગામની ખજ્જન (એટલે ખાજન એટલે પાણીનાં ખાબોચીયાંવાળી) જમીન તેની પાસે આવેલા એક ખેતર સાથે અમુક બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી છે, એમ લખેલું છે. નેરૂર આગળ મળી આવેલા બીજા દાનપત્રમાં પોતના સ્વરાજ્યના પાંચમા વર્ષમાં બીજું એક ખેતર તે રાણી દાનમાં આપે છે. આ દાન પત્રોમાં લખેલાં દાનો જેવાં દાનો, રાજ્યની નોકરી અથવા હકોની પેઠે, રાજ્ય કરનાર રાજાજ એકલો આપી શકે એ આવશ્યક નથી. આવાં દાનોથી ઉત્પન્ન થતાં પુણ્યની ઇચ્છા પુરૂષો તેમ સ્ત્રી પણ રાખે છે. માટે વિજયભટ્ટારિકા જેવી રાણી પોતાના પતિની હયાતીમાં ખેતરનું દાન કરે. તેણે આ પ્રમાણે દાન કર્યું તે વાત ઉપરથી ઘણા ધારે છે તેમ એમ નથી ઠરતું કે આ દાનો તેણીએ આપ્યાં તે સમયે તે રાજ્ય ઉપર હોવી જોઇએ. તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજાની તે પટ્ટરાણી હતી એટલુંજ ધારી શકાય છે. કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રાના સંગમ પાસેના પ્રદેશ ઉપર પુલકેશીનો અન્ય પુત્ર નામે આદિત્યવર્મા રાજય કરતો હતો.

---

[1] જ. બો. બ્રે. રો. એ સો. વા. ૨ પૃ. ૪. આનો તરજુમો પ્રથમ બાલ શાસ્ત્રીએ કર્યો છે અને પછી મેં કર્યો છે (જ. બો બ્રે રો. એ. સો. વા. ૧૪) અને છેવટે મી. ફલીટે કર્યો છે. (ઇ. એ. વા. ૯. પૃ. ૧૨૩)

પુલકેશીની પછી તેનો બીજો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો. તેના દાનપત્રોમાં તેને પુલકેશીનો પ્રિયતનય એટલે વહાલો પુત્ર એમ લખ્યો છે. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે રાજ્યની રાજ્યધાનીમાં તેની પછી વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવે એવો તેણે બંદોબસ્ત કર્યો હશે, અને સરહદ ઉપરનો એક પ્રદેશ તેના મોટા પુત્ર ચંદ્રાદિત્યને આપ્યો હશે બીજા રાજ્યોની પેઠે આ રાજ્યના આરંભમાં હુલ્લડ થયું હતું પણ તે હુલ્લડ ઉત્તરના રાજાઓ અથવા સરદારો જેઓ આ સમયે જાયુના તાબે થઇ ગયા હતા એમ લાગે છે તેઓ તરફનું નહોતું પણ ઘણુંજ દક્ષિણમાથી થયું હતું. કાંચી અથવા કાંજીવરમના પલ્લવરાજા, તથા ચોલ, પાંડ્ય અને કેરલ દેશોના રાજાઓ જેઓને પુલકેશીએ માત્ર થોડા ઘણા તાબે કર્યા હતા તેઓએ હુલ્લડ કર્યું. વિક્રમાદિત્ય જે અક્કલવાળો તથા હિમ્મતવાન સાહસિક પુરૂષ હતો તેણે ચોલ, પાંડ્ય તથા કેરલના રાજાઓની સત્તા ભાગી પલ્લવ રાજાનો તેણે પરાજય કર્યો તેની રાજ્યધાની કાંચી પકડી, અને તે રાજા જેણે પૂર્વે કોઇના આગળ મસ્તક નમાવ્યું નહોતું તેને પોતાની આગળ તેમ કરવાની ફરજ પાડી. ચિત્રકંઠે નામના પોતાના ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇને હાથમાં એક તરવાર લઇને જે સર્વ શત્રુઓ તેના સામે થતા તેને તે હરાવતો એમ કહેવાય છે. આ રીતે જે સર્વ પ્રદેશો ઉપર તેના પિતાનું રાજ્ય હતું તે સર્વ તેણે પુનઃ મેળવ્યા અને ત્રણ[૧] સમુદ્રની વચ્ચેના સર્વ દેશનો તે સાર્વભૌમ રાજા થયો.

આદિત્યવર્મા–વિક્રમાદિત્ય પહેલાં.

વિક્રમાદિત્ય પહેલાના રાજ્યમા ચાલુક્યવંશની એક શાખા દક્ષિણ ગુજરાત અથવા પ્રાચીન સમયમાં જેને લાટ દેશ કહેતા

૧. ઇ. એ. વા. ૧૦ પૃ. ૨૪૪

૧. ઇ. એ, વ, ૬, પૃ. ૮૬, ૮૯, ૯૨, જ, બો, બે. રો, એ, સો, વા. ૩, ૨૦૩ તથા ઇ. એ વા, ૮ પુ. ૧૨૭–૧૩૦–૧૩૧,

ચાલુકયવંશની એક શાખા દક્ષિણ ગુજરાતમાં સ્થપાઈ.

ત્યાં સ્થપાઈ. વિક્રમાદિત્યે એ પ્રદેશ પોતાના એક નાનાભાઇ જયસિંહ વર્મા જે આ રીતે પુલકેશી[૨] બીજાનો બીજો પુત્ર હોવો જોઇએ તેને આપ્યો. જયસિંહના પુત્ર વિનયાદિત્ય યુદ્ધમલ્લે શકે ૬૫૩[૩] માં જમીન ઇનામમાં આપી. અને તેજ રાજાના બીજા પુત્ર શ્ર્યાશ્રય શિલાદિત્યે ૪૪૧[૪] માં તે નવસારીમા રહેતો હતો તે સમયે એક ગામ ઇનામમા આપ્યું. આ વર્ષ કીયા સંવત્સરનું હશે તે તે દાનપત્રમાં લખેલું નથી. પણ તે સમયે ગુજરાતમાં ગુપ્ત સંવત્સર પ્રચલિત હતો તેનું એ વર્ષ છે એમ ગણવાથીજ એ બંને ભાઇઓને સાથે લાવી શકાય છે, કારણકે ગુપ્ત વર્ષ ૪૨૧ તે શકે ૬૬૨[૬] ને મળતું આવે છે. શ્ર્યાશ્રયને યુવરાજ કહેતા જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે દેશના રાજ્યમાં તેના ભાઇ સાથે તે પણ રાજ્યમાં સામેલ હતો. ખેડામાં મળી આવેલું ગુજરાતના ચાલુકયોનું તામ્ર લેખનું દાનપત્ર જેનું ભાષાંતર પ્રો. ડાઉસને કર્યું છે તેમાં ત્રણ રાજાઓના નામ આવે છે, એટલે જયસિંહરાજ, બુદ્ધવર્મરાજ અને વિજયરાજ[૨] વિદ્વાનો તથા પ્રાચિનવેત્તાઓ એમ સમજે છે કે આમાનો પહેલો રાજા તે તથા દક્ષિણમાંના ચાલુકય

---

૨ જ. બો બ્રે રો, એ, સો, વા ૧૬ પૃ ૨,

૩, તેજ પુસ્તકનું પૃ ૫,

૪ તેજ પુસ્તકનાં પૃ ૨—૩

૧. પરિશિષ્ટ ગ. જોવુ

૨. જ, રો. એ. સો. વા, ૧ પૃ ૨૬૮.

૩. મારાં કારણો આ પ્રમાણે છે —(૧) તેની પધ્ધતિ ચાલુકયોના દાનપત્રને મળતી નથી. (૨) વારાહાવતારની સ્તુતિ બીજા સર્વમાં હોય છે તે આ નથી. (૩) તેમાં ફકત ત્રણ નામોજ જે સધીઓમાં આવે છે તેજ આપે છે (૪) ત્રણે રાજાઓનાં નામોને છેડે એક સરખોશબ્દ રાજ આવે છે, જે ખરા ચાલુકય દાનપત્રોમાં નથી. (૫) જેમ સર્વ ચાલુકય વંશના રાજાને પદવીઓ હતી તેમ આમાં કાંઇ પદવીઓ નથી.

વંશનો સ્થાપન કરનાર જયસિંહ એ એકજ છે. પણ હું ધારું છું કે જે રાજા વિષે તે લખવામાં આવ્યું છે તે વિક્રમાદિત્ય પહેલાનો ભાઇ અને તે વંશની ગુજરાતની શાખાનો સ્થાપનાર જયસિંહવર્મા છે. કારણ કે પૂર્વ સમયના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓને ગુજરાત સાથે કાંઈ પણ સંબંધ હતો એ દર્શાવનારૂં કાંઈ પણ હાથ લાગ્યું નથી. મને તો આ દાનપત્ર ખોટું ઉભું કરેલું દેખાય છે. તેમાં લખેલો બુદ્ધવર્મા, જો ખરે-ખરો થઇ ગયો હોય તો, તે ઉપર લખેલા જયસિંહવર્માના બે પુત્રો શીલાય અન્ય પુત્ર હોવો જોઇએ, અને તે અને તેના પુત્ર વિજયરાજે ગુજરાતના બીજા ભાગ ઉપર રાજ્ય કર્યું હોવું જોઇએ. જો આ દાન-પત્ર ખરું છે એમ ગણીએ તો ૩૯૪ નું વર્ષ શ્યાશ્રયના દાનપત્રની પેઠે ગુપ્ત સંવત્સરનું છે, એમ ગણવું જોઇએ.

વિક્રમાદિત્ય પહેલા પછી ગાદીએ તેનો પુત્ર વિનયાદિત્ય આવ્યો. તેના એક દાનપત્રની તારીખ શકે ૬૧૧ છે જે તેના રાજ્યનું[1] દશમું વર્ષ છે, બીજા દાનપત્રની તારીખ શકે ૬૧૩ જે અગીયારમું અને ત્રીજાની તારીખ શકે ૬૧૬ એટલે તેના રાજ્યના ચૌદમા[2] વર્ષની છે. તેનો એક લેખ એક શિલા ઉપર છે, જેમાંની તારીખ શકે ૬૦૮ અને તેના રાજ્યના સાતમા[3] વર્ષની છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે વિનયાદિત્ય શકે ૬૦૨ એટલે ઈ. સ. ૬૮૦ માં ગાદીએ આવ્યો, અને એજ વર્ષમાં તેના પિતા વિક્ર-માદિત્યના રાજ્યનો અંત આવેલો હોવો જોઇએ. તેની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ ઇ. સ. ૬૯૪ ની છે, પણ તેનું રાજ્ય ઇ. સ. ૬૯૬ માં પુરૂ થયું, કારણકે નીચે લખેલાં તેના પુત્રનાં દાનપત્રો

વિનયાદિત્ય.

---

1. ઇ. એ. વા. ૬. પૃ. ૮૬.
2. એજ પુસ્તકનાં પૃ. ૮૯—૯૨
3 ઇ. એ. વા. ૭ પૃ ૧૧૨

ઉપરથી એમ જણાય છે. વિનયાદિત્ય પોતાની હયાતીમાં દક્ષિણના રાજાઓ સાથેનાં યુદ્ધોમાં મદદ કરતો અને પલ્લવ રાજાની તથા બીજા ત્રણ રાજાઓની સેનાઓનો નાશ કરીને દેશને શાંત કર્યો તેથી તેના ઉપર તેના પિતાની પ્રીતિ વધી. પોતાના રાજ્યના અગીયારમા તથા ચૌદમા વર્ષોની વચ્ચેના (એટલે ઇ. સ. ૬૯૨—૬૯૫) સમયમાં પલ્હવ, કાલભ્ર, કેરલ, હૈહેય, વીલ, માલવ, ચોલ, પાંડય અને અન્ય જાતિના લોકોને ચાલુક્ય મહારાજ્યના દઢ મિત્રો બનાવ્યા, જેવી રીતે ચેરાગના ગાંગ વંશની તથા ઉલુપ જાતિના લોકોની મૈત્રી પ્રથમ પુલકેશી[१] બીજાએ મેળવી હતી તેમ. કાવેર અથવા કેટલાંએક દાનપત્રોમાં લખ્યા પ્રમાણે કેરલના રાજા, તથા પારસીકો જેઓ ઘણું કરીને મલબારના કીનારા ઉપર વસેલા સીરીયન લોકો હતા તેમના રાજા, તથા સિંહલનાં રાજાને ખંડણી આપતા કર્યાં. પોતાના પિતામહની પેઠે આ પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો એક રાજા સાર્વભૌમ રાજા જેનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી તેની સાથે લઢયો, અને તેને હરાવ્યો અને સાર્વભૌમ રાજ્યનાં સર્વ ચિહનો જેવા કે પાલીધ્વજ નામનો ધ્વજ, ઢક્કા નામનું ઢોલ, ઇત્યાદિ તેણે પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં એમ દેખાય છે. આ સર્વે વૃત્તાંત શકે ૬૧૬ પછી બનેલા હોવો જોઇએ, કારણ કે તે વર્ષના તેના દાનપત્રમાં આ વાત નથી પરંતુ તેના પછીના રાજાઓના[१] દાનપત્રમાં છે.

વિજયાદિત્ય. તેની પછી તેનો પુત્ર વિજયાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો. તેણે પોતાના પિતામહને તેના દક્ષિણના રાજાઓ સાથેના યુદ્ધમાં તથા પોતાના પિતાને તેની ઉત્તર તરફની ચઢાઇઓમાં સહાય કરી હતી તેમ દેખાય છે. એક સમયે તેને તેના

૧. આ હકીકત તેના રાજયના ૧૧ મા વરસના દાનપત્રમાં લખેલી નથી (ઇ. એ. વા. ૬, પૃ. ૮૮) પણ ચૌદમા વરસનામાં આવે છે (પૃ-૯૨) તેમજ તેના પછીના રાજાઓમાં પણ આવે છે.

શત્રુઓએ પકડી લીધો હોય એમ દેખાય છે, જો કે તેઓ હાર્યા હતા અને નાસતા હતા. તે તેમના કબજામાં હતો, તો પણ પોતાના દેશમાં અંધાધુધી અને ઉપ્લવને અટકાવી શકયો, અને જ્યારે તે છુટયો ત્યારે સર્વત્ર પોતાની સત્તા સ્થાપી અને સર્વોપરી સત્તાનાં સર્વ ચિહ્નો ધારણ કર્યાં. બાદામીમાં એક લેખ છે જેમાં એમ લખેલું છે કે તેના રાજ્યમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની મૂર્તિઓની વાતાપીપુરમાં શકે ૬૨૧ માં એટલે તેના રાજ્યના ત્રીજા વર્ષમાં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. તેનું એક દાનપત્ર શકે ૬૨૨ એટલે તેના રાજ્યના ચોથા વર્ષમાં, અને બીજું શકે ૬૨૭ એટલે દશમા વર્ષમાં થએલાં છે, જે ઉપરથી એમ નીકળે છે કે તેનું રાજ્ય શકે ૬૧૯ એટલે ઇ. સ. ૬૯૭ માં શરૂ થયું. આ બંને દાનપત્રો અને તારીખ વીનાનું એક ત્રીજું દાનપત્ર આ ત્રણે સાવંતવાડી[2] રાજ્યમાં આવેલા નેરૂર આગળથી જડી આવ્યાં છે. વિજયાદિત્યનું લાંબુ રાજ્ય ૩૬ વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

વિજયાદિત્ય પછી તેનો પુત્ર વિક્રમાદિત્ય બીજો ગાદીએ આવ્યો. શિલા ઉપર કોતરેલા તેના એક દાનપત્રની તારીખ શકે ૬૫૬ એટલે તેના રાજ્યના[1] બીજા વર્ષની છે, માટે તે શકે ૬૫૫ એટલે ઇ. સ. ૭૩૩ માં ગાદીએ

વિક્રમાદિત્ય

આવ્યા પછી તુરતજ તેને તેના વંશપરંપરાના શત્રુ પલ્લવ રાજા સામે સેના મોકલવી પડી. તે સમયે પલ્લવ રાજ્યધાનીમાં જે રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેનું નામ નંદીપોતવર્મા હતું. વિક્રમાદિત્ય ઉતાવળથી તેની સામે ગયો અને તુડાક દેશમાં તેની સામે થયો. નંદીપોતવર્માનો પરાજય થયો.

---

૧. ઇ. એ વા. ૯ પૃ. ૧૨૭ અને ૧૩૧

૨. એજ પુસ્તકનાં તેજ પૃષ્ઠો તથા જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. વા. ૮ ૨૦૩ તથા તે પછીનાં પૃષ્ઠો.

૧. ઇ. એ. વા. ૭ પૃ. ૧૦૭

અને રણમાંથી તેને નાસી જવું પડયું. ઘણાં માણેકો, હાથીઓ, અને રણનાં વાદિત્રોરૂપી ઘણી લુંટ ચાલુકય રાજાને મળી, પછી તે કાંચી નગરીમાં પેઠો પણ તેનો નાશ કર્યો નહીં. તે નગરીમાં તેણે ઘણું દ્રવ્ય બ્રાહ્મણોને તથા ગરીબોને અને અનાથોને આપ્યું, અને રાજસિંહેશ્વર તથા બીજા દેવ મંદીરોમાંથી પૂર્વના રાજાઓએ જે સુવર્ણ ઇત્યાદિ લીધું હતું તે તેણે ત્યાં પાછું આપ્યું. પછી તેણે ચોલ, પાંડય, કેરલ, તથા કાળભ્ર લોકો સાથે યુદ્ધ કર્યાં અને તેમનો[2] પરાજય કરી તાબે કર્યાં. કાંચીનગરીના રાજા ઉપરની જીતના સ્મરણમાં એક મંદીર તેની રાણીએ કલાદગી[1] જીલ્લામાં આવેલા થતદકલમાં બંધાવ્યુ હતું. આ રાજાએ ચૌદ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

કીર્ત્તિવર્મા બીજો. તેના પુત્ર કીર્ત્તિવર્મા બીજાએ શકે ૬૬૯ એટલે ઈ. સ. ૭૪૭ માં રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું, કારણકે તેના રાજ્યના અગીઆરમા વર્ષમા કરેલા દાન પત્રની તારીખ શકે ૬૭૯[2] ની છે. પલ્લવ લોકો સાથેના યુદ્ધોમાં તેના પિતાને તેણે સહાય કરી હતી. એક સમયે તો તેના પિતાની અનુમતિથી પલ્લવ રાજા સામે તે ગયો હતો, તે સમયે કાચીનો રાજા જે તેના સામે રણમા લડવાને ઘણો નિર્બલ હતો તેણે કીલ્લામા આશ્રય લીધો. આ રાજાની સત્તાનો એ ચાલુક્ય રાજાએ નાશ કર્યો અને મોટી લુટ મેળવીને પોતાને દેશ તે પાછો આવ્યો આ રાજાના રાજ્યમાં મહારાષ્ટ્રની

ચાલુકય વંશનો પરાભવ. સત્તા ચાલુકય વંશમાથી ગઈ અને તેનુ રાજ્ય તે વંશનાહાથમાથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓના હાથમાં ગયું. તે વંશની મુખ્ય શાખા નાશ પામી, પણ તેની નાની શાખાઓ બહુ હતી અને આમાંની એક શાખાનો

૨, ઇ, એ વા. ૮, પૃ ૨૬,
૧ ઇ. એ વા. ૧૦ પૃ ૧૬૫.
૨. ઈ. એ. વા. ૮ પૃ ૨૭.

રાજા તૈલપ સમય જતાં સર્વોપરિ સત્તા પાછી મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયો. માટે આ સમય પછી ચાલુક્ય વંશના રાજાઓએ કરેલાં દાનોનાં તામ્રલેખો માલુમ પડતા નથી. પરંતુ આ અંતરના સમયમાં થએલા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના લેખો ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા રાધણપુરથી કોલ્હાપુર પાસે આવેલા સામનગઢ સુધી મળે છે. કીર્તિવર્મા બીજાના જે દાનપત્ર ઉપરથી ઉપરની હકીકત લેવામાં આવેલી છે તેમાં તેના પરાજયની વાત લખી નથી, પરંતુ તે દાનપત્રની તારીખ એટલે શકે ૬૭૯ ના પહેલાં મહારાષ્ટ્ર તેના કબજામાંથી ગયું હશે. ચાલુક્ય વંશનો રાષ્ટ્રકૂટ વંશના જે પ્રથમ રાજાએ પરાજય કર્યો તેનું નામ દંતિદુર્ગ હતું અને તેણે આરંભેલું કાર્ય તેના પુત્ર કૃષ્ણે પૂર્ણ કર્યું. દંતીદુર્ગ રાજાના દાનના સામનગઢ આગળ મળી આવેલા તામ્રલેખમાં એમ લખેલું છે કે [1]વલ્લભનો પરાજય કરીને તે સાર્વભૌમ રાજા થયો. આ દાનપત્રની તારીખ શકે ૬૭૫ છે. માટે એ સમય પહેલાં ચાલુક્ય વંશની સત્તા મહારાષ્ટ્ર ઉપરથી ગઇ હશે. યેવુરના શિલા લેખમાં તથા મીરના તામ્રલેખોમાં એમ લખેલું છે, કે કીર્તિવર્મા બીજા રાજાના રાજ્યમાં ચાલુક્ય વંશે સર્વોપરી સત્તા ગુમાવી. માટે હવે પ્રથમના સમયના ચાલુક્ય વંશનાં રાજાઓનાં વૃત્તાંત આપણે અહીયાંથી બંધ કરીશું

ચાલુક્ય વંશના રાજ્યમાં જૈન ધર્મ.

પ્રથમના સમયમા આ ચાલુક્ય વંશના રાજાઓના રાજ્યના સમયમાં પ્રાચીન વૈદિક ધર્મ તેમજ પુરાણના સમયના બ્રાહ્મણ ધર્મના વિકાસિત રૂપ સાથે જૈન ધર્મ પણ વિખ્યાતિમાં આવ્યો હતો. ઐહોલના શિલાલેખનો કર્તા જૈન પુરૂષ નામે રવિકીર્તિ જે પોતાને કવિ તરીકે ઓળખાવે છે, તેને પુલકેશી બીજાએ આશ્રય આપેલો હતો; વિક્રમાદિત્ય બીજાએ એક જૈન મંદીરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો તથા વિજય પંડિત નામના વિદ્વાન જૈનને તેના સબંધમાં દાન આપ્યું હતું. આ

---

[1] જ. બૉ. બ્રે. રૉ. એ. સ્વે. વા. ૭ પૃ ૩૭૫

પંડિત વિશે તેમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે-વાદવિવાદમાં તેના સામાવાળાઓનો તેણે પરાજય કર્યો હતો અને તે એકલોજ વિવાદમાં [1]જય મેળવતો હતો.

પરંતુ હાલના સમયની પેઠે તે સમયે પણ દખણ તરફના મરાઠા દેશમાંજ માત્ર જૈન ધર્મ ઘણું કરીને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિ-

પુરાણોના દેવો.

તિમાં હતો. પુરાણમાંની ત્રિમૂર્તિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એ દેવોનાં મંદિરો જૂદા જૂદા નામોથી ઘણા સ્થાનોએ બંધાવવામાં આવતાં હતાં. ભયંકર સ્વરૂપવાળા શિવની પૂજા પણ તે સમયે પ્રચલિત હતી એમ દેખાય છે. કારણકે કાપાલિકેશ્વર એટલે કાપાલ અથવા મસ્તકનો હાર પેહેરનાર મહાદેવજીની 'પૂજાને માટે અમુક એક ગામ નાગવર્ધન નામના રાજાએ દાનમાં આપ્યા બાબતના નાસીકના દાનપત્ર ઉપરથી એમ જણાય છે, તેમ વેદ તથા શાસ્ત્રો ભણેલા બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવતાં દાનો પણ ઘણાં સામાન્ય હતાં. બાદામી આગળનું ગુફામંદીર મંગલીશ રાજાએ વિષ્ણુની પુજા માટે અર્પણ કરેલું છે એ ઉપરથી એમ દેખાય છે, કે તે વંશના પ્રથ-

ગુફાઓની કોતરણી.

મના રાજાઓના સમયમાં પુરાણમાંના ધર્મને માટે ગુફાઓ વાપરવામાં આવતી હતી. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓને બૌદ્ધ ધર્મના લોકો સાથે કાંઇપણ સબંધ હતો તે બતાવનારો કોઇપણ લેખ હજુસુધી મળી આવ્યો નથી. પરંતુ તે સમયે બૌદ્ધ ધર્મ પ્રચલિત હતો અને બૌદ્ધ ધર્મનાં મંદિરો અને મઠો ઘણા હતા. તે વાત હ્વેનસંગે આપેલા વૃત્તાંત ઉપરથી માલુમ પડે છે.

બુદ્ધધર્મ.

પરંતુ તે ધર્મ પડતીની અવસ્થામાં હતો તે બાબત થોડી જ શંકા રહે છે. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓ, પૂર્વ સમયના તેમજ આગળ થઈ ગએલા રાજાઓની પેઠે સર્વ ધર્મ પ્રતિ સહનશીલતાવાળા હતા.

---

[1] ઇં. એ. વા. ૭. પૃ. ૧૦૭

પ્રથમ ચાલુક્ય વંશની વંશાવલિ.

(૧) જયસિંહ.

(૨) રણરાગ.

(૩) પુલકેશી. ૧—સત્યાશ્રય શ્રી પુલકેશી વલ્લભ.

(૪) કીર્તિવર્મા ૧.
શકે ૪૮૯—૫૧૩
ઇ. સ. ૫૬૭—૫૯૧

(૫) મંગલીશ.
શકે ૫૧૩-૫૩૨
ઇ. સ. ૫૯૧—૬૧૦

(૬) પુલકેશી. ૨=સત્યાશ્રય પૃથ્વી વલ્લભ રાજ્યારંભ શકે ૫૩૨ એટલે ઇ. સ. ૬૧૦ માં; શકે ૫૫૬ એટલે ઇ. સ. ૬૩૪,માં રાજ્ય ઉપર હતો,તથા ઇ. સ.૬૩૯ માં હ્યુએનસંગે જોયો હતો.

વિષ્ણુવર્ધન= પૂર્વ તરફનો ચાલુક્ય વંશસ્થાપનાર.

જયસિંહ.

ચંદ્રાદિત્ય

(૭) વિક્રમાદિત્ય. ૧.
શકે ૬૦૨ એટલે
ઈ.સ. ૬૮૦ માં
રાજ્ય પુરૂં થયું.

આદિત્યવર્મા.

જયસિંહવર્મા.

(૮) વિનયાદિત્ય શકે
૬૦૨-૬૧૯.
ઇ. સ. ૬૮૦-૬૯૭

(૯) વિજયાદિત્ય શકે ૬૧૯-૬૫૫
ઇ. સ. ૬૯૭–૭૪૩.

(૧૦) વિક્રમાદિત્ય ૨. શકે ૬૫૫-૬૬૯.
ઇ. સ. ૭૩૩–૭૪૭.

(૧૧) કીર્તિવર્મા. ૨. શકે ૬૬૯ એટલે
ઇ. સ. ૭૪૭.
શકે ૬૭૫ એટલે ઇ. સ. ૭૫૩
પૂર્વે દન્તિદુર્ગે તેની સર્વોપરિ સત્તાનો
નાશ કર્યો.

પ્રકરણ ૧૧.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશ.

અદ્યાપિ પર્યંત જડેલા દાનપત્રોમા વર્ણવેલો આ વંશનો પ્રથમમાં પ્રથમ રાજા ગોવિંદ ૧. છે. પણ એલુરામાના દશાવતારની ગુફાના મંદિરમાંના એક લેખમાં તેની પૂર્વના બે રાજા દન્તિવર્મા તથા ઈંદ્રરાજનાં નામો આવે[1] છે. ઇંદ્રરાજ તે ગોવિંદ રાજાનો પિતા તથા દન્તિવર્મા તેનો પિતા હતો. ઐહોલના રવિકૃતિએ લખેલા શિલાલેખમાં લખ્યા પ્રમાણે જે

ગોવિંદ ૧.

રાજાએ ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી ૨. ના ઉપર ચઢાઇ કરી અને પછીથી તેનો મિત્ર થયો હતો તેજ ગોવિંદ નામનો રાજા આ ઘણું કરીને હતો.

કર્ક ૧.

ગોવિંદની પછી તેનો પુત્ર કર્ક ગાદીએ આવ્યો જેના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણોએ ઘણા યજ્ઞો કર્યા અને જેણે પ્રાચીન વૈદિક ધર્મને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું [1]હતું એમ દેખાય છે. તેના પછી તેનો પુત્ર ઇંદ્ર-

ઇંદ્ર ૨.

રાજ ગાદી ઉપર આવ્યો. ઇંદ્રરાજ ચાલુક્ય વંશની એક કન્યા સાથે પરણ્યો હતો. આ કન્યા તેનીમાની બાજુથી ચંદ્રવંશ એટલે ઘણું કરીને રાષ્ટ્રકૂટ વંશની સાથે સંબંધ ધરાવતી હતી.

દન્તીદુર્ગ.

આ દંપતિમાંથી દન્તિદુર્ગ થયો જે તેના પિતા પછીથી રાજા થયો. કર્ણાટકની જે સેનાએ અદ્યાપિ પર્યંત કાંચી, કેરલ, ચોલ તથા પાંડ્ય રાજાઓનાં સૈન્યોને તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાન તથા [1]ગુજરાતના સાર્વભૌમ રાજાના સૈન્યનો પરાજય કરી. ઘણીજ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી, તે કર્ણાટકની સેનાને દંતિદુર્ગે થોડાએક યોધ્ધાઓ લઇને હરાવી દીધી. અને આ રીતે વલ્લભ એટલે ચાલુક્ય વંશના છેલ્લા રાજા કીર્તિવર્માને સેહેલાઇથી જીત્યો. આ પ્રમાણે તેણે [2]દક્ષિણમાં સાર્વભૌમ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. વળી તેણે કાંચી, કલિંગ, કોસલ, [3]શ્રીશૈલ, માલવ, લાટ અને તક દેશોના રાજાઓને પણ તાબે કર્યાં. ઉજ્જયિનીમા તેણે સુવર્ણ તથા જવાહિરનું ઘણા મોટા જથ્થામાં [4]દાન કર્યું. કોલ્હાપુર જીલ્લામાંના સામનગઢ આગળથી મળી આવેલા દંતિદુર્ગ રાજાના એક દાનપત્રમાં શક સંવત્સર

---

૧. આ. સર્વે. વેસ્ટર્ન. ઇન્ડીયા નં. ૧૦ પૃ. ૯૨-૯૬.

૧ આ રીતે કર્ણાટકનું લશ્કર તેજ ચાલુક્યનું હતું.

૨ સામનગઢનું દાનપત્ર પૃ. ૩૭૫. જ. બો. બ્રૅ. રો. એ. સો. વા ૨.

૩ આ શ્રીશૈલની આજુબાજુનો દેશ હોવો જોઇએ, જ્યાં મલ્લિકાર્જુનનું વિખ્યાત શિવાલય છે અને જે મદ્રાસ ઇલાકાના કારનુલ જીલ્લામાં ઉત્તર કૃષ્ણા ઉપર આવેલું છે.

૪ આ. સ. વે. ઇ. નં. ૧૦.

६७५ એટલે ઇ સ [५]७५३ ની સાલ છે

કૃષ્ણરાજ.

[६]કર્ડા આગળથી મળી આવેના એક દાનપત્ર ઉપરથી એમ દેખાય છે કે દતિદુર્ગ નિશ્પુલ મરી ગયો, અને તેથી તેનો કાકો કૃષ્ણરાજ ગાદી ઉપર તેની પછી આવ્યો, [७]વડોદરામાંથી મળી આવેના બીજા દાનપત્રમા દતિદુર્ગનુ નામ નથી કારણકે આ લેખ લખનારનો હેતુ રાજ્યકર્ત્તા રાજાનીજ વશાવલિ આપવાનો છે, જેના સબધમા દતિદુર્ગ નાના તો પિતાઈ થાય પૂર્વના સર્વ રાજાઓના નામો આપવાનો તેનો હેતુ નથી તે દાનપત્રમા એમ લખવામા આવેલુ છે કે પોતાના જ વશનો એક રાજા જે દુષ્ટાચરણમા પડયો હતો તેનુ તેણે ઉન્મૂલન કર્યું અને પોતાના વશના હિતને અર્થેજ તેણે રાજ્ય કરવાનુ કાર્ય પોતેજ હાથમા લીધુ રાજાને આ રીતે દતિદુર્ગે પદભ્રષ્ટ કર્યો અથવા નષ્ટ કર્યો તે રાજા કેટલાએક જેમ માને છે તેમ દતિદુર્ગ નહીં કારણ કે તે રાજા તો બહુ સત્તાવાન હતો અને તેણેજ પોતાના વશમા સર્વથી પ્રથમ સર્વોપરિ સત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી કાર્ડા આગળથી મળી આવેના એક દાનપત્રમા કૃષ્ણ વિશે એમ લખવામા આવ્યુ છે કે દતિદુર્ગના [१]મરણ પછી તે ગાદીએ આવ્યો, માટે જે રાજાને તેણે પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો તે રાજા દતિદુર્ગનો પુત્ર હોવો જોઈએ અથવા પોતાના કરતા રાજ્યગાદી ઉપર વધારે સારા હક્કવાળો બીજો કોઇ રાજા હોવો જોઇએ દતિદુર્ગ નિશ્પુત્ર મરી ગયો એવુ વૃત્તાત કર્ડાના લેખમાં છે તે તે રાજાના મરણ પછી ૨૦૦

---

५ ઉપર લખ્યામા આવી છે તેજ

६ જ રો. એ સો વા ૮

७ મે એ સા જ વા ૮ પૃષ્ટા ૨૯૨ ૩૦૩ મા પ્રકટ થયેલુ

१ શ્લોક ૧૧ મા જુઓ, આમાનો પેહેલો અર્ધ સામ જ (તસ્મિન્ દિવ ગતે) રહેલો છે (પૃ ૧૪૬ ઈ એ વા ૫)

વર્ષે લખાએલું છે માટે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી.

કૃષ્ણરાજ જેનું બીજું નામ શુભતુંગ હતું, તેણે દંતિદુર્ગનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું અને ચાલુક્યોને પૂર્ણ રીતે તાબે કર્યા. બે [1]દાનપત્રોમાં તેના વિશે એમ લખેલું છે કે ચાલુક્ય વંશ રૂપી સમુદ્ર જેમાં પોતાની સત્તા રૂપી[2] પાંખો કપાવવાના ભયથી રાજારૂપી પર્વતોએ આશ્રય લીધો હતો, તે સમુદ્ર જે અન્યથી અલંઘ્ય હતો તેનું પોતાના મંત્રીઓ અથવા અનુયાયીઓ રૂપે દેવોની સહાયથી મંથન કર્યું, અને તેમાંથી સર્વોપરિ સત્તારૂપી લક્ષ્મી[3] કાઢી. રાહીય નામે રાજા જે પોતાની સત્તા તથા વીર્યનો મગરૂર હતો તેનો તેણે પરાજય કર્યો અને પછીથી સર્વોપરિ[4] સત્તાનાં ચિહ્નો તેણે ધારણ કર્યાં એમ કહેવાય છે. આ રાજા કોણ હતો તેનો નિશ્ચય કરવાને આપણી પાસે સાધનો નથી. વડોદરા વાળા દાનપત્રમાં એમ લખેલું છે કે "એલાપુર પર્વત ઉપર આશ્ચર્યકારક રૂપનું એક મંદીર કૃષ્ણરાજે બંધાવ્યું." પોતાના વિમાનોમાં બેસીને ફરતાં દેવોએ જ્યારે એ મંદીર જોયું, ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા, અને અંદર અંદર પોતાને

---

૧. વાણી ડીંડોરી. જ. બે સો. વા ૫. તથા રાધનપુર. ઇ. એ. વા. ૬, પૃ. ૬૫.

૨. કથા એવી છે કે પ્રાચીન સમયમાં પર્વતોને પાંખો હતી અને તે વાપરીને ઘણુંજ નુકસાન તેઓ કરતા માટે ઇંદ્રે તે પાંખો કાપવા માંડી. આ ઉપરથી પર્વતોએ સમુદ્રમાં આશ્રય લીધો. આ કથા "પર્વત" શબ્દનો વેદમાં બેવડો અર્થ થાય છે તે ઉપરથી નીકળી છે. તેનો એક અર્થ "પહાડ-ગિરિ"–અને બીજો "વાદળુ"–એવા થાય છે. વાદળાંને એકથી બીજે સ્થાને ઉડતાં અટકાવનાર અને તેમને મનુષ્ય જાતિના હિત સારૂ પૃથ્વી ઉપર પોતાનો ભાર-જલ-ખાલી કરવાને ફરજ પાડી તે દેવ ઇંદ્ર હતો.

૩. વિષ્ણુએ દેવોની સહાયથી સમુદ્રનું મંથન કર્યું અને તેમાંથી લક્ષ્મીને કાઢી અને તેને તે પરણ્યા.

૪. ઇ. એ. વા. ૧૨ પૃ. ૧૮૨. લી. ૧૩.

કહેવા લાગ્યા કે " શિવનુ આ મંદીર સ્વયંભૂ છે કારણકે આવુ સૌંદર્ય વિદ્યાકળાના કાર્યમા હોય નહીં. " તે મંદીરનો શિલ્પી પણ આશ્ચર્યથી ચકિત થયો હતો અને બીજુ એવુ મંદીર તેનાથી બાંધી શકાય નહી એમ લાગવાથી તે બોલ્યો " અહો આશ્ચર્ય ! હુ જાણતો નથી કે શી રીતે આ મંદીર હુ બાંધી શકયો " તે મંદીરમા સ્થાપન કરેલા શંભુ (શિવ) ને કૃષ્ણ રાજાએ પોતાના હાથથી સુવર્ણ, માણેકો અને અન્ય રત્નોથી આભૂષિત કર્યા જોકે શિવ તો પોતે ગંગાના પ્રવાહ, ચંદ્ર અને કાલકૂટ નામના વિષ દર્શાવનારા કૃત્રિમ આશ્ચર્યકારક અલંકારોથી વિભૂષિત હતાજ. નગરોને અંતે " પુર " એવો જે શબ્દ આવે છે તે અપભ્રષ્ટ થાય છેત્યારે " ઉર " થાય છે, જેમકે સિંહપુરને સ્થાને 'સીહુર', ઈંદ્રપુરને સ્થાને ઈંદુર, શિરપુર અથવા શ્રીપુરને સ્થાને શીરૂર ઈત્યાદિ ; એજ રીતે તે લેખનું ઈલાપુર તેજ એલુર, અને તે દાનપત્રમાં આ શબ્દોમા જે મંદીરનુ વર્ણન કરનામા આવ્યુ છે તે સ્થાને આગળના પર્વતમાથી કોતરી કાઢેલામાંનુ એક મંદીર હશે અને ઘણું કરીને કૈલાસનું [1] મંદીર હોવુ

---

૧ ઈ એ. વા ૬ ના પોતાના નિબંધમાં ડો બ્યુલર એમજ કહે છે કે " તે દાનપત્ર (વડોદરાવાળુ) તેને (કૃષ્ણરાજને) ઈલાપુરની ટેકરી સાથે સંબંધ છે તેમ બતાવી આપે છે. ત્યા આગળ તેણે એક કીલ્લો અને શિવનુ એક અપકાદાર મંદીર બંધાવ્યુ હતુ " ઇલાપુર તે હાલનુ કયુ સ્થાન તે તેણે નિશ્ચિત કર્યું નથી અને આ તથા પછીના બે શ્લોકનો અગત્યનો ભાવાર્થ સમજ્યો નહોતો, તોપણ તે એમ કહે છે કે તેમાનો એક શ્લોક ખરાબ રીતે વાચવામા આવ્યો હતો આ તથા તેની નીચેના શ્લોકોનો ખરાબ રીતે તરજુમો કરવામા આવ્યો છે તેમા તો શંકા નથી પરંતુ બેંગાલ એ. સો ના જર્નલમાનો તરજુમો તેથી પણ વધારે ખરાબ છે અને તેથી ડો બ્યુલર ખોટે રસ્તે દોરવાઈ ગયા હતા મી ફ્લીટ આનો સુધારેલો તરજુમો હાલ પ્રકટ કર્યો છે (ઇ એ. વા ૧૨ પૃ ૧૬૨) પણ આનો તેમાનો તરજુમો પેહેલાના કરતા સારો નથી તે પણ એક વખતે એક પર્વતના ગઢની વાત કરતા હતા (ઇ એ. વા ૧૧

જોઈએ. આ પ્રમાણે એમ દેખાય છે કે જે રાજાએ તે કૈલ
મંદિર બંધાવ્યું તે રાજા કૃષ્ણરાજ હોવો જોઈએ, અને ડૉક્ટર્સ ફર
ર્યાં બર્ગેસે ફક્ત શિલ્પકામ ઉપરથી તેની જે તારીખ નિશ્ચિત કર
તે ખરી પડે છે. માટે શક સંવત્સરના સાતમા શતકના છેલ્લા ચ
પાદમાં એટલે ઇ. સ. ૭૫૩ અને ૭૭૫ વચ્ચેના સમયમાં કૃષ્ણ
રાજ્ય કર્યું હોવું જોઈએ.

કૃષ્ણરાજની પછી તેનો પુત્ર [1]ગોવિંદ ૨ ગાદીએ આવ્યો. દ

ગોવિંદ ૨

પત્રોમાં એના વિષે કોઈપણ ખાસ બાબત લખે
નથી, પરંતુ દરેક રાજા પછી તે ગમે તેટલો નિં
અથવા વિના કીર્તિનો હોય તો તેનું, પણ સા
ન્ય વખાણ આવે છે તેવુ જ આનું પણ આવે છે. વાણીડીંડોરી ‹
રાધણપુરના દાનપત્રો ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે તેનો નાનો ભ
ધ્રુવ તેને સ્થાને તેને ઉઠાડી મુકીને ગાદીએ આવ્યો હતો. અને આ રી
ગાદી જોરજુલમથી લઇ લીધી તે બાબતના તેના દોષને દાનપત્રો

પૃ. ૧૨૪.) અને તેઓ હવે એમ ધારે છે કે તે શ્લોકમાં લખેલું ઇલાપુર
કૃષ્ણરાજની છાવણી હશે. ઊત્તર કાનડા જીલ્લામાં આવેલું પેલાપુર તેજ તે
લાપુર તેમ તે નિશ્ચિત કરે છે પરંતુ મારા ભાષાંતર મુજબ જે રીતે તે મંદી
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેથી એલાપુરમાં એલુપરની વ્યુત્પત્તિ તા એ
પુરકમાંથી એલુરાની વ્યુત્પત્તિ થઇછે. આ ઉપરથી શંકા રહેતી નથી કે એલુરા
પર્વતમાંથી કોતરેલા મંદીરનીજ વાત તે છે. અને તે મધેના એક મંદીરમાં રાષ્
કૂટનો લેખ ખરેખર ત્યાં છે તેથી પણ મારૂં અનુમાન ખરૂં ઠરે છે. ઇ. એ. વ
પર પૃ. ૨૨૮ માં પ્રકટ થએલા નિબંધમાં મેં બતાવ્યું છે કે મારો તરજુ
ખરો છે ત્યાં આગળ આ બાબત ઉપર પૂર્ણ વિવેચન વાંચકને મળશે.

[1] વાણી દીંડોરીતા. રાધણપુરના દાનપત્રોમાં આ રાજાનું નામ આવતું નથ
દંતિદુર્ગનું નામ વડોદરાના લેખમાં જે કારણથી મુકી દેવામાં આવ્યું છે, તે
કારણથી આ બન્યું હશે, પણ ધ્રુવ અથવા નિરૂપણે તેના મોટા ભાઇને ગાદીએ
ખસેડયો એ વાત જયારે આવે છે, ત્યારે તેનું સુચન થાય છે.

શાંત કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તોપણ ધ્રુવ જાતે યોદ્ધો અને બળવાન રાજા હતો. તેનાં બીજાં નામો "નિરૂપમ" એટલે જેના જેવો બીજો નહી એવો, "કલિવલ્લભ" અને "ધારાવર્ષ" હતાં. તેણે કાંચીના પલ્લવ રાજાને હરાવ્યો, અને તેની પાસેથી હાથીની ખંડણી લીધી. ચેરા દેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર ગાંગ વંશના રાજાને તેણે કેદમાં રાખ્યો. ઉત્તરમાં આવેલા વત્સ લોકોનો રાજા જેનું રાજ્યધાનીનું શેહેર કૌસાંબી જે અલ્હાહાબાદ આગળ આવેલું હાલનું કોશામ છે તેની સામે પોતાની સેના લડવાને તે લઈ ગયો. આ રાજા ગૌડ દેશના રાજા ઉપર જય મેળવવાથી ઘણો મત્ત થઇ ગયો હતો. આ રાજાને તેણે હરાવીને મારવાડના અલંઘ્ય રણમાં હાંકી કાઢયો અને [1]ગૌડ રાજા પાસેથી જે બે રાજ્યછત્રો તેણે જીતી લીધાં હતાં તે તે લઇ ગયો. પટ્ટાદકલનો એક શિલા લેખ નિરૂપમના રાજ્યમાં કોતરવામાં આવ્યો હતો. તે લેખમાં તેને ધારાવર્ષ અને [1]કલિવલ્લભ એ નામથી લખવામાં આવ્યો છે.

ગોવિંદ ૩. અથવા જગતુંગ ૧

ધ્રુવ નિરૂપમની પછી તેનો પુત્ર ગોવિંદ ૩ ગાદીએ આવ્યો. વાણી-ડીંડોરી તથા રાધણપુરના દાનપત્રો શકે ૭૩૦ એટલે ઇ. સ. [2]૮૦૨ માં જ્યારે તે મયુરખંડીમાં હતો ત્યારે તેણે લખાવ્યા હતાં. નાશીક જીલ્લામાં આવેલો મોરખંડ નામનો પર્વત ઉપરનો એક કિલ્લો છે તેજ આ સ્થાન એમ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે. આ રાજાના સમયમાં આ વંશની રાજ્યધાની મયુરખંડી

---

૧ વાણીડીંડોરી તા રાધણપુરના લેખો.

૧ ઇ. એ. વા, ૧૧ પૃ. ૧૨૫

૨ પહેલા લેખમાં સંવત્સરનું નામ સર્વજીત આપ્યું છે જેને મળતું આવતું ચાલતું શક વર્ષ ૭૩૦ છે. અને બીજામાં "૭૨૮" છે તે શકે ૭૨૯ને મળતું આવે છે. આ તારીખોની ખરેખરી શી અસત્યતા છે તે માટે પરિશિષ્ટ બી. જોવું.

હતું કે કેમ તે સંતોષકારક રીતે નક્કી થઈ શકતું નથી. ગોવિંદ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓમાં સર્વથી મહાન્ રાજાઓમાંનો એક હતો. અને તેના દાનપત્રમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં જેમ પુરાણના ઇતિહાસવાળા યાદવો અજીત થયા હતા તેવીજ રીતે તેના સમયમાં રાષ્ટ્રકૂટો અજીત થયા, એ વાત માનવા લાયક દેખાય છે. તે મોટો થયો ત્યારે એક બહાદુર રાજા થવા પામ્યો છે એવું જોઈને તેના પિતાએ ગાદી છોડી તેને આપવાનું કહ્યું. પણ તેણે ના કહ્યું અને એમ કહ્યું કે [૩]યુવરાજની પદવીથી હું પૂર્ણ સંતુષ્ટ છું. તેના પિતાના મરણ પછી જ્યારે તે ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે રાષ્ટ્રકૂટ વંશની સત્તાસામે અસરકારક ઘા કરવાના ઈરાદાની ઇચ્છાથી બાર રાજાઓએ પોતાનાં સૈન્યો એકત્ર કર્યાં અને તેની સામે થયા. પણ તેણે પોતે એકલાએ કોઇની પણ સહાય વિના જ પોતાના બાહુબળથી તેઓને સખ્ત હાર ખવરાવી અને તેઓના સહકારિ મંડળને તોડયું. પોતાના પિતાએ જે ગાંગવંશના ચેરાના રાજાને બંદીવાન તરીકે રાખ્યો હતો તેને તેણે છોડી દયો, પરંતુ તે પોતાના સ્વદેશમાં ગયો કે તરતજ સામે થવા લાગ્યો, પણ ગોવિંદ ૩ એ તુરતજ તેનો પરાજય કર્યો અને પુનઃ બંદીવાન કર્યો. પછીથી તે ગુર્જર રાજા સામે ગયો પણ તે તેને જોઇને જ નાસી ગયો. ત્યાંથી તે માળવા ગયો, જ્યાંનો રાજા તેની સત્તા સામે થવાને પોતાને નિર્બળ દેખીને તેને તાબે થયો. તેની પ્રણતિ સ્વીકારીને તે વિંધ્યાદ્રિ તરફ ગયો. તેની પાસેના દેશનો રાજા મારાશર્વ જે તેની

---

૩ કાવીના દાનપત્રમાં એમ લખેલું છે કે તેના પિતાએ તેને પૂર્ણ સત્તા આપી રાજ્ય આપ્યું કે જે રાજ્ય તેના શત્રુ તેની પાસેથી લઇ લેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એટલે કે જ્યારે પોતાના શત્રુઓને ઘણા જ બળવાન થએલા તેણે જોયા, ત્યારે તેણે પોતાના પુત્રને ગાદીએ બેસાડયો અને તે શત્રુઓને તાબે કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું. ઇ. એ. વાપ પૃ. ૧૪૭ શ્લોક ૨૭ પણ તે પાઠ જરાક દુષિત છે. બીજા દાનપત્રોમાં જે બાર રાજાઓને હરાવ્યાનું લખે છે તેજ આ શત્રુ હોવા જોઇએ.

હીલચાલની તપાસ રાખતો હતો તેને પોતાના ગુપ્ત દૂતો તરફથી એમ ખબર મળી કે તે પર્વતના ઢોળાવવાળા પ્રદેશમાં ગોવિંદની સેના છાવણી કરીને પડી છે, ત્યારે તે રાજા તેની પાસે ગયો અને તેને પગે પડીને પોતાની બહુ મૂલ્યવાન્ વારસામાં મળેલી વસ્તુઓ જે બીજા કોઇ રાજાને પૂર્વે મળેલી નહી તે બક્ષિસ કરી. આ પ્રસંગે ગોવિંદે ચોમાસાની ઋતુ શ્રીભવન નામને સ્થાને ગાળી. આ સ્થાન કીયું તે હજુ નક્કી થયું નથી. વર્ષા ઋતુ પછી તે પોતાની સેના સાથે તુંગભદ્રા ગયો, ત્યાં થોડો સમય રહ્યો અને કાંચીના પલ્લવ રાજાને અગાઉના કરતાં વધારે તાબે કર્યો. ત્યાંથી તેણે વેંગીદેશ એટલે ઉત્તરકૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓની વચ્ચેના દેશના રાજાને સંદેશો કહાવ્યો. આ રાજા ઘણું કરીને પૂર્વ તરફનો ચાલુક્ય વંશની શાખાનો હતો. આ રાજા આવ્યો અને જાણે કે નોકર હોય તેમ તેની આજ્ઞામાં રહ્યો.[1] ઉત્તર તથા દક્ષિણનાં આ મહાન્ વિજયી પરાક્રમો શકે ૭૨૬ એટલે ઇ. સ, ૮૦૪ પહેલાં થએલાં હોવાં જોઇએ. કારણકે કાનડા દેશમાંથી લઇ આવેલા તે વર્ષના તામ્રલેખમાં એમ લખે લખેલું છે કે " કાંચી ઉપર રાજ્ય કરનાર દંતિગને જીતીને રાજા ગોવિંદ ૩ ખંડણી લેવાને જ્યારે આવ્યો હતો અને જ્યારે તેની સેનાની છાવણી તુંગભદ્રાના તટ ઉપર હતી, " ત્યારે રામેશ્વર[2] નામના પવિત્ર સ્થાનમાં શિવધારી નામના એક મનુષ્યને તેણે કેટલીએક ભૂમિ આપી હતી.

આ રીતે ગોવિંદ ૩ એ દેશનો મોટો વિસ્તાર પ્રાપ્ત કર્યો અને ઘણા રાજાઓ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. ઉત્તરમાં માળવાથી તે દક્ષિણમાં કાંચીપુર સુધીના સમસ્ત દેશનો સાર્વભૌમ રાજા તે થયો હતો,

---

૧ વાણીઢીંડોરી તા. રાધનપુરના લેખો.
૨ ઇ. એ. વા. ૧ પૃ. ૧૧૬. ૭.
૨ ઇ. એ. વા. ૧૧ પૃ. ૧૨૬. ૭.

અને નર્મદા તથા તુંગભદ્રા નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ તેની પ્રત્યક્ષ સત્તા નીચે હતો એમ દેખાય છે. વાણીડીંડોરીના લેખથી નાસિક જીલ્લામાં આવેલું એક ગામ દાનમાં આપવામાં આવ્યું હતું અને કાનડા દેશમાંના લેખોથી તુંગભદ્રા નદીની પાસેની જમીન દાનમાં આપવામાં આવી છે. મહી નદી અને ઉત્તર તાપી નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ જેને લાટ દેશ કહેવામાં આવતો હતો તે દેશ તેણે પોતાના ભાઈ ઇંદ્રને[૧] આપ્યો હતો, જેણે તે વંશની બીજી શાખા સ્થાપી. વડોદરાના દાનપત્રમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે રાજા ગોવિંદ ૩ રાજાઓને ગાદીઓએ સ્થાપતો તેમ ઉત્થાપતો પણ હતો. તેના પોતાનાં દાનપત્રોમાં તેનાં બીજાં નામો નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યાં છેઃ—" પ્રભૂતવર્ષ " એટલે બહુ વર્ષનાર " પૃથ્વીવલ્લભ " એટલે પૃથ્વીનો ધણી, તથા " શ્રીવલ્લભ." અન્ય નામો નીચે આવશે. લાટ દેશના રાજા ગોવિંદના ભાઈ ઇંદ્રના પુત્ર કર્કે વડોદરાનું દાનપત્ર શકે ૭૩૪ એટલે ઇ. સ. ૮૧૨ માં લખાવ્યું હતું, અને કાવીનું દાનપત્ર કર્કના નાના ભાઈ ગોવિંદે શકે ૭૪૯ મા એટલે ઇ. સ. ૮૨૭ માં લખાવ્યું હતું. આ રાજાઓ વિશે હવે વધારે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી કારણ કે તેઓ દખણના કરતાં ગુજરાતના ઇતિહાસને વધારે લગતા છે આ વંશના તે પછીના સમયના રાજાઓના ઇતિહાસનો આધાર સાંગલી, કર્ડા તથા [૨]ખારેપાટણમાથી મળી આવેલા ત્રણ તામ્ર લેખના દાનપત્રો છે. આમાં પણ ઐતિહાસિક વીગતો તરીકે વિશ્વાસ શકાય એવી ઘણી વીગતો નથી આવતી, અને ઉપર ઉપરથી જોતાં તેમા લખેલી વંશાવલિમાં કાંઈક તફાવત માલુમ

---

૧. કાવીનો લેખ, ઇ. એ. વા. ૫ પૃ. ૧૪૭. શ્લો. ૨૯. વડોદરાનો લેખ, જ. બ. એ. સો. વા. ૮. પૃ. ૨૭૧. શ્લો ૨૧ જેમાં तदा ન બદલે तदत्त હોવું જોઇએ કાવીના લેખ પ્રમાણે.

૨ જ. બા. બ્રે. રો. એ. સો. વા. ૪, પૃ. ૧૧૨ માં; જ. રો. એ. સો. વા. ૩ પૃ. ૯૪ તથા જ. બૉ. બ્રે રો એ સો. વા. ૧ પૃ. ૨૧૭ આ ઉક્ત લેખાના અસલ લેખો મારી પાસે છે.

પડે છે. ઘણા વિદ્વાનોએ આ લેખો પોતાના મત પ્રમાણે એક બીજાને મળતા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અથવા અમુક અનુમાનો કરીને તેનો ખુલાસો સમજાવવાનો યત્ન કર્યો છે, પણ એક બીજાને બરાબર મળતી આવે એવી વંશાવલિ તેમાંથી ઉપજાવી કાઢવી એ કામ અઘરૂં દેખાતું નથી. એક અથવા બે રાજાઓનાં નામોવાળા કેટલાએક શિલા લેખો મળી આવેલા છે, તથા સુરતમાંથી એક તામ્રલેખનું દાનપત્ર મળી આવેલું છે જેમાં ગોવિંદ ૩ ના પછીના રાજા સુધીનાં નામો આપવામાં આવેલાં છે, તથા કેટલાએક જૈન પુસ્તકોમાં કેટલાએક રાજાઓની થોડી થોડી હકીકત મળી આવે છે.

ઉપર કહેલાં બે દાનપત્રોમા નિરૂપમનો પુત્ર જે તેની પાછળ રાજા થયો તેનું નામ જગત્તુગ હતું એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને કર્ડાના દાનપત્રમાં તેનું નામ જગદ્રુદ્ર હતુ એમ લખેલું છે. રાજા ગોવિંદ ૩ પોતાના વંશમા સર્વથી મોટા રાજાઓમાનો એક હતો, માટે આ દાન- પત્રોના લખનારાઓએ તેનું નામ મુકી દીધુ હોય એ અશક્ય છે. માટે નિરૂપમનો પુત્ર જગત્તુગ અથવા જગદ્રુદ્ર તેજ ગોવિંદ હોવો જોઇએ અને બીજો કોઇ નહી, તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર અ-

શર્વ અથવા અમોઘવર્ષ ૧.

મોઘવર્ષ જેનુ ખરૂં નામ [1]શર્વ હતુ તે ગાદીએ આવ્યો. વેગીના ચાલુક્યોની સામે તે સેના લઇને ગયો હતો અને તેમાંના ઘણા રાજાઓને તેણે મારી [2]નાંખ્યા હતા એમ દેખાય છે. તેના સમયમા માન્યખેટ નામનું નગર ઘણી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતું એમ કર્ડાના દાનપત્રમા લખેલું છે. આ નગર તેની રાજ્યધાની હતું તે વાત નિર્વિવાદ છે, પરંતુ તેને સ્થાપનાર તથા તે દેશની રાજ્યધાનીનું નગર કરનાર તેજ રાજા હતો કે કેમ તે વાત સ્પષ્ટ

---

૧ ઇ. એ. વા. ૧૨ પ્ર. ૧૮૩ લી. ૨૫

૨ સાંગલીના લેખ. પણ તેનો પાઠ કેટલોક બગડેલો છે.

રીતે નિશ્ચિત થઈ શકતી નથી, કારણ કે મી. વાથેને આપેલો તેનો પાઠ અપભ્રષ્ટ છે, પરંતુ એ નગર તેજ રાજાના સમયમાં રાજ્યધાનીનું નગર થયું હશે એ વાત ઘણી સંભવિત છે. નીઝામના રાજ્યમાં આવેલું માલખેડ ગામ એજ માન્યખેટ એ બરાબર છે, કાન્હેરીની ગુફાઓમાં ત્રણ શિલાલેખો છે જેમાં લખ્યા પ્રમાણે તે સમયે રાજ્યકર્તા સાર્વભૌમ રાજા અમોઘવર્ષ હતો. આ શિલાલેખોમાંના એકમાં શિલાહાર વંશનો પુલશક્તિ, તથા બીજા બે લેખોમાં તેનો પુત્ર કપર્દી એઓ કોંકણ ઉપર રાજ્ય કરનાર તેના તાબાના રાજા હતા એમ લખવામાં આવ્યું છે. આ કોંકણનો પ્રદેશ અમોઘવર્ષે તેમને રાજ્ય કરવા સોંપ્યો હતો. છેલ્લા બે લેખોમાં આવતી તારીખો શકે ૭૭૫ તથા [1]૭૯૯ ની છે. ઉત્તરપુરાણ નામનું એક જૈન પુસ્તક જે ગુણભદ્રે રચેલા મહા પુરાણનો ઉત્તર ભાગ છે તેના અંતે આપેલા ઐતીહાસિક પરિશિષ્ટમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે જીનસેન નામનો એક પવિત્ર જૈન

---

૧ આખા પુરાણની એક નકલ તથા છેલ્લા ત્રણ પર્વની નકલ આ વર્ષે મેં સરકાર માટે ખરીદી છે. જે શ્લોકમાં અમોઘવર્ષ વિષે લખાણ છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

यस्यप्रांशुनखांशुजालीवसरद्धारान्तराविर्भवत्
पादांभोजरजःपिशंगमुकुटप्रत्यग्ररत्नद्युतिः ॥
संस्मर्ता स्वममोघवर्षनृपतिः पूतोऽहमद्येत्यलं
स श्रीमान् जिनसेनपूज्यभगवत्पादो जगन्मंगलम् ॥१॥

અર્થ—"જેના ચળકતા નખના કિરણોના સમૂહમાંથી નીકળતી ધારામાં ઉત્પન્ન થતાં પગરૂપી કમળોની રજથી રાતા થએલા મુકુટને લીધે જેના રત્નોનો ચળકાટ વધ્યો હતો એવા અમોઘવર્ષ રાજાએ તે દીવસે પોતાને પવિત્ર થએલો માન્યો હતો—બસ—(વધારે કહેવું શું)—તે શ્રીમાન્ પુજ્યપાદ ભગવાન જીનસેન જગતના મંગલ રૂપે છે."

સાધુ જે ગુણભદ્રનો ગુરૂ હતો અને તેજ પુસ્તકનો[૧] પૂર્વ અથવા આદિ ભાગ તેણે રચ્યો હતો તેનો ભક્તિયુક્ત અનુયાયી અમોઘવર્ષ હતો.

કૃષ્ણ ૨ અથવા અકાલવર્ષ.

અમોઘવર્ષનો પુત્ર જે તેની પછી ગાદીએ આવ્યો તે અકાલવર્ષ હતો. ચેદીનો રાજા કોક્કલ્ જે હૈહેય વંશનો હતો તેની પુત્રી સાથે તેણે લગ્ન કર્યું અને તેનાથી તેને એક પુત્ર થયો તેનું નામ જગતુંગ અથવા જગ. દુદ્ર હતું. કર્ડાના લેખો ઉપરથી જણાય છે. કે કે અકાલવર્ષનું ખરું નામ કૃષ્ણ હતું. કૃષ્ણરાજ જેના રાજ્યમાં પૃથ્વી-રામ નામના ખંડણીયા રાજાએ શકે ૭૯૭ માં [૧]સૌનદત્તીમાં એક જૈન મંદીર બંધાવ્યું હતું તેને ભૂમિનું દાન આપ્યું તે કૃષ્ણરાજ આ હતો. ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા મુળગુન્ડમાં શકે ૮૨૪ માં તેનાજ રાજ્યમાં ચિકાર્ય નામના એક વૈશ્ય અથવા વાણીયાએ બીજું એક જૈન મંદીર બંધાવ્યું હતું, અને આ બાબતના લેખમાં આ રાજાનું નામ [૨]કૃષ્ણ-વલ્લભ લખવામાં આવ્યું છે.

આ રાજાના રાજ્યમાં ઉપર લખેલું જૈન પુરાણ ગુણભદ્રે પૂર્ણ કર્યું અને શકે ૮૨૦ [૧]પિંગલ નામના સંવતમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.

---

૧ જ. બૉ. બ્રે. રૌ. એ સો, વા. ૧૦, પૃ. ૨૦૦. સંવત્સરનું નામ મન્મ-થ લખેલું છે. જે શકે ૭૯૭ પછી આવે છે,

૨ સદરહુ પુસ્તકનું પૃ. ૧૯૨. સંવત્સરનું નામ દુંદુભિ છે જે ૮૨૫ પછી આવ્યું છે.

૧. अकालवर्षभूपाले पालयत्यखिला मिलाम् ॥
तस्मिन्विध्वस्तनिःशेषद्विपि वीध्रयशो भुवि ॥
शकनृपकालाभ्यन्तरविंसत्यधिकाष्ठशतीमिताब्दान्ते ।
मंगलमहार्थकारिणि पिंगलनामनि समस्तजनसुखदे ॥
... ...निष्ठितं भव्यवर्यैः
प्राप्तेज्यं शास्त्रसारं जगति विजयते पुण्यमेतत्पुराणम् ॥

જ્યારે અકાલવર્ષ નામનો રાજા સમસ્ત પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો અને

ઐતિહાસિક પરિશિષ્ટમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે અકાલવર્ષના ઉચા હાથીઓ પોતાના કપોલમાંથી નીકળતાં મદ સાથે મિશ્રિત થવાથી સુગંધિ થએલું ગંગા નદીનું પાણી પીતા (બહુ દક્ષિણમાં આવેલા) કૌમાર વનમાં ગયા, જે વનમાં ચંદનવૃક્ષો સમુદ્રનાં મોજાં ઉપર થઇને આવતી પવનની લેહેરોથી ધીરેધીરે આન્દોલિત થતાં હતાં, અને જે વૃક્ષોની છાયામાં સૂર્યનાં કિરણો પ્રવેશ કરતાં હતાં [1]નહીં." શકે-૮૩૩ ની તારીખ પણ અકાલવર્ષને આપવામાં આવી છે.[2]

જગત્તુગ. ૨

પોતાના પિતા પછી જગત્તુગ રાજા થયો. સાંગલીના દાનપત્રમાં રણવિગ્રહ જેનું નામ લખેલું છે તથા કર્ડાના લેખોમા શંકરગણ લખેલું છે તે કોકલ્લનો પુત્ર જેનો મામો થતો હતો તેની પુત્રી લક્ષ્મી સાથે તેણે લગ્ન કર્યું આ લગ્નથી ઈંદ્ર જન્મ્યો જે તેના પછી રાજા થયો. ખારેપાટણના

ઈંદ્ર ૩

દાનપત્રમાં જગત્તુગનું નામ નથી. પરંતુ અકાલવર્ષના પૌત્ર રૂપે ઈંદ્રનુ નામ છે, અને ખરેખર તે તેનો પૌત્ર હતો તોપણ બીજા સબંધમાં તે રાજાનું નામ નીચેના

જેના સર્વ શત્રુઓ નાશ પામ્યા હતા અને જેની કિર્તી ઉજ્જ્વલ હતી, તેના રાજ્યમાં મહામંગલ કરનાર તથા સર્વ જનને સુખ આપનાર પિંગલ નામના શકે ૮૨૦ ના વર્ષના અંતમાં સારા મોટા ભવ્ય લોકોની નિશવાળું આ પુણ્ય પુરાણ જે સર્વ શાસ્ત્રોના સાર-રૂપે છે તે આ જગતમાં વિજય પામે છે"

२. यस्योत्तुंगमतगजा निजमदस्रोतस्विनीसंगमाद्
गांगं वारि कलंकितं कटु मुहुः पीत्वाप्यगच्छत्तृषः ।
कौमारं घनचंदनं वनमपांपत्युस्तरंगानिलैः
मंदान्दोलितमस्तभास्करकरच्छायंसमाशिश्रियन् ॥ १ ॥

३ ई. ऐ. वा. ११-५. १०६

ભાગમાં આવે છે. પછીના રાજાનાં સંબંધમાં કર્કાના લેખોમાં કાંઈક અસ્પષ્ટતા છે, જે થોડે અંશે તે લેખના દૂષિત પાઠ તથા તેના ભાષાંતરને લીધે થએલી છે. પણ સાંગલીનું દાનપત્ર સ્પષ્ટ છે. ચેદી દેશના હૈહેય વંશમાંથી એક સ્ત્રીની સાથે ઇંદ્રે લગ્ન કર્યું. તેનું નામ વિજામ્બા હતું અને ઉપર કહેલા કોક્કલના જ્યેષ્ટ પુત્ર અર્જુનના પુત્ર અંગણદેવની તે પુત્રી થતી હતી, તેનાથી ઇંદ્રને ગોવિંદ નામનો પુત્ર થયો; આ રાજાએ સાંગલીનું દાનપત્ર પ્રગટ કર્યું હતું અને તેમાં લખેલો છેલ્લો રાજા તે હતો. પણ ખારેપાટણના દાનપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે [1]અમોઘવર્ષ નામના રાજાનો નાનો ભાઇ ગોવિંદ હતો. માટે ઇંદ્ર પછી તુરત ગાદીએ આવનાર આમોઘવર્ષ હતો, અને તેની પછી તેનો નાનો ભાઇ ગોવિંદ ગાદીએ આવ્યો. આ વાત કર્કાના લેખોથી ખરી ઠરે છે. તે લેખોમાં અમોઘવર્ષ તથા ગોવિંદ અમ્બાના બે પુત્રો હતા એમ લખવામાં આવેલું છે. આ અમ્બા સાંગલીના દાનપત્રોમાંની જ વિજામ્બા હતી. પરંતુ તે લેખોના ભાષાંતર કર્તાએ ગોવિંદ તથા અમ્બા એ બંનેનો સમાસ કર્યો અને તે રાણીનું નામ ગોવિંદામ્બા કર્યું. આ નામ ઘણું વિચિત્ર છે અને અસંભવિત લાગે છે. આં રીતે તેણે રાજા ગોવિંદનું નામ તદ્દન મુકી દીધું અને તેજ પ્રમાણે તેના પછીના સર્વ લેખકોએ કર્યું.[1]

અમોઘવર્ષ ૨.
ગોવિંદ ૪.

---

૧ ઇ.એ. નો વા. ૧૧ ના પૃ. ૧૦૦ માં મેં આપેલી છે વંશાવલીમાં ગ્રો. ફ્લીટ ગોવિંદના ભાઇનું નામ આપતો નથી. પણ તેનું નામ ખારેપાટણના દાનપત્રમાં અમોઘવર્ષ આપેલું છે. અને કરડાના લેખો જો બરોબર સમજવામાં આવે તો તેમાં પણ તેજ છે.

૧ શ્લોક ૧૪ ની બીજી લીંટી જેનો અર્થ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મેં કર્યો છે તે નિચે પ્રમાણે છે:—चैद्यां मातुलशंकरगणात्मजायामभूज्जगद्रुद्रात् । श्रीमानमोघवर्षो गोविंदाम्बाभिधानायाम् ॥ આમાંની પહેલી લીંટી

માટે આ રાજા ગોવિંદ (જેને આપણે ગોવિંદ ૪ કહીશું તે) ના સંગિલીના લેખમાં તેના મોટા ભાઇ અમોઘવર્ષનું નામ આવતું નથી; અને તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. અમોઘવર્ષને ગોવિંદે રાજ્યગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકીને પોતે ગાદી લઇ લીધી. આ બાબત તેના દાનપત્રમાં સૂચિત કરેલી છે; અને તેમાં લખવામાં આવ્યું છે, કે " જો કે ગોવિંદ સત્તાવાન્ હતો, તોપણ પોતાના મોટાભાઇ પ્રત્યે ક્રૂરતાથી વર્ત્યો નહીં, અને વ્યભિચારથી પોતાની કીર્ત્તિને કલંકિત કરી નહી, તેમ

જેવી માલુમ પડે છે તેવી આ સ્થાને હોય નહિ માટે એ ભૂલો ભરેલી છે. કારણ કે (૧) શ્લોક ૧૨ ના પૂર્વાર્ધમાં જે વાત આવી ગઇ છે તેની આંમાં પુનરૂક્તિ છે, અને (૨) અત્રે જેમ તે લખેલી છે તેમજ વાંચીયે, તો લક્ષ્મીની સાથે જગત્તુંગની સ્ત્રી અમ્બા હતી એમ આપણે ગણવું જોઇએ. શ્લોક ૧૨ માં તેની સ્ત્રીનું નામ લક્ષ્મી છે માટે તેને લક્ષ્મીની બહેન ગણીએ અને બન્નેનો પિતા શંકર ગણીએ પણ સાંગલીના દાનપત્રમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે લક્ષ્મીના પિતા રણવિગ્રહના ભાઇ અરજુનના પુત્ર અંગણદેવની તે અમ્બા અથવા વિજામ્બા પુત્રી થતી હતી એટલે તે લક્ષ્મીના પહેલા પીત્રાઇ ભાઇની પુત્રી હતી. વળી એમ પણ સ્પષ્ટ લખવામાં આવ્યું છે કે તે ઇન્દ્રની રાણી અને ગોવિંદ ૪ ની માતા હતી. પણ જો આ પ્રથમ લીંટી અત્રે વાંચીએ નહિ, તો બીજી લીંટી તુરતજ ઉપર જે રાજાનું નામ આપે છે તેને લગતી ગણાય એટલે કે ઇન્દ્રને, અને તેમ ગણીયે, તો સાંગલીના દાનપત્રમાંથી મળી આવતી હકીકત સાથે તેમ મળતી આવે છે. માટે બીજી લીંટીમાં જે સુધારો હું કરવા માગું છું તે " न्द्रा " સ્થાને " न्द्रो " છે, આથી ગોવિંદ તથા અમ્બા શબ્દો છુટા થશે અને સઘળું બંધબેસ્તુ અને સમજી શકાય એવું થઇ શકશે. બીજાઓની માફક મી. વાથેન પ્રમાણે મી. ફલીટ પણ તે રાણીનું નામ ગોવિંદામ્બા કહે છે અને તેને જગત્તુંગની રાણી કહે છે. કરડાના લેખનો પાઠ દુષિત છે તેમાં તો શંકા નથીજ પણ ખરાબ રીતે પાઠ વાંચવામાં આવ્યો તેને લીધે અથવા લખનાર અથવા કોતરનારની ભુલને લીધે આ દોષ છે કે કેમ તે વાતનો નિર્ણય અસલ દાનપત્ર ફેરીથી તપાસી જેવાય નહીં ત્યાંસુધી થઇ શકે નહી.

પવિત્રતા અથવા અપવિત્રતાના વિચારો મુકી દઇને રાક્ષસનો સ્વભાવ ધારણ કર્યો નહી, પરંતુ પોતાના અપ્રતિમ સાહસ તથા ઉદારતાથી સાહસાંક થયો." એ વાત સંભવિત છે કે ગોવિંદના સંબંધમાં જે પાપો નહોતાં એમ લખવામાં આવ્યું છે તે પાપો તેના ભાઇએ કર્યાં હશે, અને તેને તેના ભાઈ ગોવિંદે પદભ્રષ્ટ કર્યો તેમ કરવામાં તે વ્યાજબી હતો તે સુચવવા માટે તેના વિશે આવું લખવામાં આવ્યું હશે, અને તે લેખ લખનારના મત પ્રમાણે તેના ભાઇ પ્રત્યે જે કઠોરતા વાપરવી યોગ્ય હતી તે તેણે વાપરી નહીં તે માટે તે રાજાને માન ઘટે છે. આ વાકયો ઉપરથી વળી એમ દેખાય છે કે તે રાજાનું નામ સાહસાંક પણ કહેવાતું હતું, તેમ વળી નીચે તેનું બીજું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે, જેવું કે, સુવર્ણવર્ષ એટલે સોનાનો વર્ષાદ વર્ષાવનાર; ગોવિંદને વિશે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે કે તે ઘણો ઉદાર રાજા હતો અને તેણે ઘણાં શિવાલયો બંધાવ્યાં. જ્યારે તે પોતાની રાજ્યધાની માન્યખેટમાં હતો, ત્યારે વિજય[1] નામના સંવત્સર શકે ૮૫૫ માં એટલે ઇ. સ. ૯૩૩માં તેનું દાન પત્ર પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું.

બડ્ડીગ અથવા અમોઘ-વર્ષ ૪.

ખારેપાટણના લેખોમાંથી એમ દેખાય છે કે ગોવિંદ ૪ ની પછી તેનો કાકો બડ્ડીગ ગાદીએ આવ્યો આ રાજા જગત્તુંગનો બીજો પુત્ર હતો. આ રાજા ઘણો ગુણવાન હતો એમ લખવામાં આવ્યુ છે. તેની પછી તેનો પુત્ર કૃષ્ણરાજ થયો, અને તેના મરણ પછી તેનો નાનો ભાઇ ખોટીક રાજા થયો. કર્ડાના દાનપત્રમાં આ બાબતમાં કાંઇક અસ્પષ્ટતા છે, પણ બરોબરી તે સમજી એ તો ખારેપાટણના દાનપત્ર જોઇ આ પૂર્ણ રીતે કૃષ્ણ ૩ અને મળતું આવે છે. એમા એમ લખેલું છે કે "જ્યારે

---

૧. ચાલતું શક વર્ષ ૮૫૬ નું હતું.

ખોટીક. મોરા ભાઈ કૃષ્ણરાજદેવ સ્વર્ગે ગયો, ત્યારે ખોટવીગ દેવ જે અમોઘવર્ષનો યુવરાજની પુત્રી કંદકદેવીથી ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર હતો, તે રાજા[2] થયો. આમાંનો " મોરાભાઇ ", એ શબ્દ ખોટ્ટીગ દેવને લાગુ પડે છે એમ સમજવું જોઇએ અને તેની, પેહેલાંન[3] રાજાને નહીં, પછી તે ગમે તે હોય. માટે ખડાના દાનપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પણ કૃષ્ણરાજનો નાનો ભાઇ ખોટીક હતો. પણ એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તે અમોઘવર્ષનો પુત્ર હતો, અને ખારેપાટણ ના દાનપત્રોમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણરાજ બદ્દીગનો પુત્ર હતો. સાલોટગીના એક શિલાલેખમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે અમોઘવર્ષનો પુત્ર કૃષ્ણરાજ શકે ૮૬૭[1] માં માન્યખેટમાં રાજ્ય કરતો હતો એટલે કે ગોવિંદ ૪ નો સાંગલીવાળો દાનપત્રનો લખ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો ત્યાર પછી બાર વર્ષે. જે દાનપત્રો આપણે તપાસીએ છીએ તેમાં લખેલો રાજા તેજ હોવો જોઇએ. કારણકે આમાં લખેલો કૃષ્ણ તે ગોવિંદ ૪ ની પછી બીજો રાજા થયો. તેનો પિતા બદ્દીગ જે ગોવિંદનો કાકો થાય તે જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે વૃદ્ધ હોવો જોઇએ અને તેથી તેનું રાજ્ય ઘણા થોડા સમય સુધી ચાલેલું હશે. માટે ગો-

---

૨. पन्द्रपदजिगीषयेव स्वर्गमधिरूढे च ज्येष्ठे भ्रातरि श्रीमत्कृष्णराजदेवे ॥
युवराजदेवदुहितरि कंदकदेव्याममोघवर्षनृपाज्जातः
खोट्टिगदेवो नृपतिरभूद् भुवनविख्यातः ॥

૩. કારણ કે તે શબ્દોવાળા વાક્યનો મુખ્ય વાક્ય ઉપર આધાર છે. આ મુખ્ય વાક્ય બીજા એટલે ૧૬ મા શ્લોકમાં આવે છે અને જેનો નાયક ખોટ્ટીગ દેવ છે. ઉપરની નોટમાંનાં વાક્ય જોવાં.

૧. ઈ. એ. વા. ૧ પા. ૨૦૫ અને તે પછીના પૃષ્ઠો, સંવત્સરના વર્ષનું નામ પ્લવંગ છે જે શકે ૮૬૯ પછી આવ્યું અને તેને મળતું વર્ષ ૮૭૦ છે.

વિંદના દાનપત્ર, પછી બાર વર્ષની અંદર તેનો પુત્ર કૃષ્ણ રાજા થયો. અને શકે ૭૬૭ માં ગાદી ઉપર હોવાનો સંભવ હોય એવા કોઈ પણ બીજા કૃષ્ણ રાજાનું નામ દાનપત્રોમાં નથી. વળી બીજી સાલ એટલે શકે ૮૭૮ પણ તેની છે એમ ઠરાવવામાં આવ્યું[૨] છે, ત્યારે, જો દાનપત્રો માં લખેલો કૃષ્ણ તે સાલોટગીના શિલા લેખમાં લખેલો કૃષ્ણજ હોય, તો અહીયાં આપણને પુરાવો મળે છે કે તેના પિતાનું નામ અમોઘવર્ષ હતું; તેથી કરીને એમ નીકળે છે કે ખારેપાટણના લેખોમાંનો બદ્દીગ તેજ કર્ડાના લેખોનો આમોઘવર્ષ હતો; આ રીતે કૃષ્ણરાજ અને ખોટીક ભાઈઓ હતા, અને કર્ડાના લેખોમાં જે શબ્દો લખવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે એકજ પિતાના પણ જુદી જુદી માતાના[૧] પુત્રો હતા.

---

૨. ઇ. એ. વા. ૧૨, પૃ. ૧૦૯.

૧. મી. ફ્લીટ મી. વાથેનના ભાષાંતર પ્રમાણે ચાલે છે અને કૃષ્ણ જેને તે કૃષ્ણ ૩ કહે છે તેને અમોઘવર્ષનો મોટો ભાઇ એટલે જગત્તુંગ ૨ નો પુત્ર કહે છે. પરંતુ ખારેપાટણના દાન પત્રમાં તે બદ્દીગનો પુત્ર છે એવું સ્પષ્ટ લખવામાં આવ્યું છે, અને બદ્દીગ જગત્તુંગનો પુત્ર હતો અને આ પ્રમાણે તે કૃષ્ણરાજ જગત્તુંગનો પૌત્ર હતો, અને વળી તે ખોટીકનો મોટો ભાઇ હતો તેમ પણ લખવામાં આવ્યું છે. મેં તે પાઠમાં બતાવી આપ્યું છે કે કરડાના દાનપત્રમાં "મોટો ભાઇ" એ શબ્દ પાઠ સમજવાના નિયમો પ્રમાણે ખોટ્ટીગને લાગુ પડવા જોઈએ, આ રીતે આ દાનપત્રનો લેખ ખારેપાટણના લેખ સાથે પૂર્ણરીતે મળતો આવે છે. જગત્તુંગનો પુત્ર જે અમોઘવર્ષ રાજા હતો, તેનુંજ વર્ણન કર્ડાના લેખના ૧૬ મા શ્લોકમાં આવે છે અને ૧૪ મા શ્લોકમાં કહેલા રાજાથી તે જૂદો હતો. આ ૧૪ મા શ્લોકવાળો રાજા ઇંદ્રનો પુત્ર અને તે અમોઘવર્ષનો ભત્રીજો હતો એ વાત મેં ઉપર બતાવી છે. મી. ફ્લીટ એક બીજાજ કૃષ્ણને અંદર લાવે છે અને તેને ખોટીકનો નાનો ભાઇ બનાવે છે અને તે તથા નિરૂપમ એકજ છે એમ કહે છે (નીચે લખેલા પાઠ જુઓ.) આ પ્રમાણે કરવાનો તેનો આધાર શો છે તે મને માલુમ નથી. પણ ખારેપાટણના દાનપત્ર

કક્કલ અથવા કં. ક્ર. ૨.

ખારેપાટણના દાનપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે ખોટીકની પછી તેના ભાઇનો પુત્ર કક્કલ ગાદીએ આવ્યો. કર્ડાના દાનપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે એના ભાઇનું નામ નિરૂપમ હતું. કક્કલ એક શૂરવીર યોધ્ધો હતો એમ કહેવાય છે. પણ ચાલુક્ય વંશના તૈલપે તેને યુદ્ધમાં જીત્યો અને આ રીતે દખણનું રાજ્ય એકવાર ફરીથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશના

રાષ્ટ્રકૂટ વંશની પડતી.

હાથમાંથી ચાલુક્યવંશના હાથમાં ગયું. કર્ડાનું દાન પત્ર જે કક્કલના રાજ્યમાં કરવામાં આવ્યું હતું તેની

માં તો એકજ કૃષ્ણનું નામ આવે છે જે ખોટીકનો મોટો ભાઇ અને ખોટીગનો પુત્ર હતો. તેમજ વળી કર્ડાના દાનપત્રમાં પણ એકજ આવે છે, અને બીજા રાજાઓ સાથેના તેના સંબંધ વિશે મેં એમ બતાવ્યું છે કે તે દાનપત્રનું હ. ખાણ ખારેપાટણના લેખો સાથે મળતું આવે છે. સાલોટગીના શિલાલેખમાંનો કૃષ્ણ તેજ ખોટીકનો મોટો ભાઇ હતો અને દાનપત્રોમાં નહી લખેલો એવો બીજો કોઇ રાજા હતો તેમ નહીં, ખોટીકનો નાનો ભાઈ નિરૂપમ હતો તેનું કૃષ્ણ નામ હતું નહી અને તે તે નામ વાળોજ હોઇ શકેજ નહી. કારણ કે તેના મોટા ભાઈનું તેમ ખોટીકના મોટાભાઇનું નામ પણ કૃષ્ણ હતું. નિરૂપમ રાજ્યકર્ત્તા રાજા હતો તેમ દેખાતું નથી કારણ કે કર્ડાના લેખોમાં તેને કકકાના પિતા તરીકે વચમાં જ વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને આ કકકા રાજ્યકર્ત્તા રાજા હતો. અને ખારેપાટણના દાનપ૭.માં તેનું નામ બીલકુલ આવતુંજ નથી, પણ કકકલ તે ખોટીગના ભાઇનો પુત્ર હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે સાલોટગીના લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે શકે ૮૬૭ મા કૃષ્ણ ગાદી ઉપર હતો અને દાન પત્રોમાં લખ્યા પ્રમાણે તે રાજ્ય કરતો રાજા હતો આ રીતે એમ નીકળે છે કે. કૃષ્ણ મોટો ભાઇ હતો, તેથી નાનો ખોટીક, અને સૌથી નાનો નિરૂપમ. તેઓ અમોઘવર્ષના પુત્રો હતા. અને એ અમોઘવર્ષ તેજ ખારેપાટણના દાનપત્રોમાંનો બોટીગ. આ સર્વે તપાસ કરતાં, મને એમ માલુમ પડ્યું છે કે જે દેખીતો તફાવત પડે છે તે કર્ડાના લેખોને લીધે છે માટે જો તે લેખો મળી શકે તો મેળવીને તેને ફરીથી તપાસીને ફરીથી તરજુમો કરવો જોઇએ

તારીખ શકે ૮૯૪ એટલે ઈ. સ. ૯૭૨ ની છે અને તે પછીના વર્ષમાં એટલે શકે ૮૯૫ મા તૈલપ[૨] સાર્વભૌમ રાજા થયો. માટે આશરે ઈ. સ. ૭૪૮ થી ઈ સ ૯૭૩ સુધી એટલે આશરે સવા બસેં વર્ષ સુધી રાષ્ટ્રકૂટવંશની સત્તા આ દેશ ઉપર રહી.

રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓના સમયમાં ધર્મની સ્થિતિ.

આ વંશના રાજાઓ ઘણાજ સત્તાવાન્ હતા એ બાબતમાં શંકા નથી એલુરાના પર્વતમાંથી કોતરી કાઢેલી ગુફાઓ તેઓની સત્તા અને વૈભવની હજુપણ શાહ્દી પુરે છે. તેમના રાજ્યમાં પુરાણના દેવતાઓની ભક્તિ અગાઉ કરતા બહુજ વધારે અગત્યતામા આવી. જે સમયમાં ગૌતમબુદ્ધના અનુયાયીઓના ઉપયોગાર્થે નક્કર પર્વતોમાથી મંદીરો અને મઠો નાના તથા મોટા રાજાઓ કોતરાવતા હતા, તે સમય હવે ગયો હતો, અને તે પાછો ફરીથી આવવાનો જ ન હતો તેને બદલે આ સમયમા શિવ તથા વિષ્ણુની પૂજાને માટે વધારે મોટા ભભકાદાર મંદીરો કોતરાવી અથવા બંધાવીને અર્પણ કરવામા આવતા. રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓના ઘણા દાનપત્રોમા તેમની ઉદારતાના બહુ વખાણ આવે છે અને તેઓએ મંદીરો બંધાવ્યાની વાત આવે છે તોપણ અમોઘવર્ષ[૧] ના રાજ્યના કાન્હેરીના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે જો કે આ સમયમા બૌદ્ધ ધર્મ બહુ નિર્બળ સ્થિતિમાં ડૂબી ગયો હતો, તોપણ તેના પણ ભક્તો તથા પરોપકારી પુરૂષો હતા તેથી ઉલટુ જૈન ધર્મે જે પ્રાધાન્ય ચાલુક્ય વંશના સમયમા મેળવ્યુ

---

૨ આ જે લેખ સાથે જે વર્ષે લખવામા આવ્યુ છે તેનું નામ અંગિરસ અને શ્રીમુખ છે અને તેને મળતા ચાલુ વર્ષો ૮૯૫ અને ૮૯૬ ના છે

૧ अगस्त्यस्य मुनि ज्योत्स्ना पवित्रे दाक्षिणापथे ।
कृष्णराज इति ख्यातो राजा साम्राज्यदीक्षित ॥

અર્થ—અગસ્ત્ય મુનિના પ્રકાશથી પવિત્ર થએલા દક્ષિણાપથ દેશમાં કૃષ્ણરાજ નામનો રાજા છે જે સાર્વભૌમ રાજા હતો

હતું તે હતું તે ધર્મે જાળવી રાખ્યું હતું, અથવા તેથી પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં તે ધર્મ હતો. આપણે ઉપર જોયું છે તેમ અમોઘવર્ષની લાગણી તે ધર્મ તરફ સારી હતી અને થોડાએક નાના સરદારો અને નીચી જાતિની નાતો તેમાં ઘણું કરીને વ્યાપારીઓ તેના ખરા અનુયાયીઓ હતા. જે ધર્મનું રૂપ તે સમયે તે દેશમાં પ્રચલિત હતું તે દિગંબર શાખાનું હતું.

કવિરહસ્યનો નાયક રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો કૃષ્ણ.

આ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે પ્રથમના ચાલુકયવંશના રાજાઓથી ઉલટું રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓનાં દાનપત્રોમાં દાન કરનાર રાજાના પૂર્વજોનાં વૃત્તાંત શ્લોકો (પદ્ય)માં છે, અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે સામાન્ય કૃત્રિમ પત્રો આપણને માલુમ પડે છે તેવીજ જાતનાં આ શ્લોકો છે અને તેવાજ ગુણદોષ તેમાં દૃષ્ટિએ પડે છે. માટે રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓ વિદ્યાને ઉત્તેજન આપનારા હોવા જોઇએ અને તેમની નોકરીમાં કવિઓ હતા તે સંભવિત છે. આ વંશના કૃષ્ણમાના ત્રણ રાજાઓમાથી એક " કવિરહસ્ય " નામના હલાયુધે રચેલા કૃત્રિમ કાવ્યનો નાયક છે. આ કાવ્યનો હેતુ બાહારથી એકજ રૂપવાળા ધાતુઓ વચ્ચે અર્થ તથા રૂપના ફેરફારો થાય છે તે સમજાવવાનો છે. તે રાજા દક્ષિણાપથનો સાર્વભૌમ રાજા હતો, એમ કહેવામાં આવ્યુ છે. તોપણ પ્રો. વેસ્ટરગાર્ડ એમ ધારે છે કે વિજયનગરના રાજ્યવંશનો કૃષ્ણરાય નામનો રાજા જે સોળમા શતકના પ્રથમ ચરણ (ચતુર્થ) મા રાજ્ય કરતો હતો તેજ તે હતો પણ " કવિરહસ્ય " માં એક સ્થાને તેને વિશે એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે તે [1] રાષ્ટ્રકૂટવંશમાં ઉ-

---

१ तोलयत्यतुलां शक्त्या मो मारं भुवनेश्वर. ।
कस्तं तुलयति स्थाम्ना राष्ट्रकूटकुलोद्‌भवम् ॥.

અર્થ—રાષ્ટ્રકૂટ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો જે રાજા પોતાના બળથી અસંખ્ય ભાર વહન કરે છે તેની બરાબરી બળમાં કોણ કરી શકે ?

ત્પન્ન થએલો હતો, અને બીજે સ્થાને એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે "ચંદ્ર[૨] વશનુ તે આભૂષણ" હતો આ વર્ણન વિજયનગરના રાજાને લાગુ પડતું નથી

દશમા શતકના આરબી મુસાફરો એમ કહી ગયા છે કે એક બળવાન વશના રાજા નામે બલ્હારાઓ હતા જેઓ માનકીર નામના સ્થાનમા રાજ્ય કરતા હતા આ નગરના નામ ઉપરથી એમ જણાશે કે તે વર્ણન રાષ્ટ્રકૂટ વશના રાજાઓ જેઓની રાજ્યધાની માન્યખેટ અથવા માનખેડ હતી તેઓ વિશે તેઓએ લખેલુ હશે,

બલ્હારાઓ તેજ રાષ્ટ્રકૂટો હતા.

પણ જે કોઇ નામ રાષ્ટ્રકૂટ વશના રાજાઓને આપવામા આવ્યા હોય તેમાના એક સાથે તેઓએ આપેલુ વશનું નામ બ'હારા મળતું આવતુ નથી પણ આ એકજ છે તે વાત મને બ. અઘરી લાગતી નથી વલ્લભની પદ્વિ જે રાષ્ટ્રકૂટની પૂર્વેના ચાલુકય રાજાઓ વાપરતા હતા તેજ પદ્વિ રાષ્ટ્રકૂટના રાજાઓએ સ્પષ્ટ રીતે ધારણ કરેલી દેખાય છે લક્ષ્મેશ્વર આગળના એક શિલાલેખમા ગોવિદ ૩ ને "શ્રીવલભ"[૧] કહેવામા આવ્યો છે અને રાધનપુરના લેખોમા તેને "વલ્લભનરેન્દ્ર" કહેવામા આવ્યો છે સાગલી તથા કર્ડાના દાનપત્રોમા પણ રાજ્યકર્તા રાજાને વલ્લભનરેન્દ્ર કહેવામા આવ્યા છે, અને બીજા શિલાલેખોમા ફકત "પૃથ્વીવલ્લભ" એજ પદ વાપરવામા આવેલુ આપણને માલુમ પડે છ હવે "વલ્લભ નરેન્દ્ર "નો અર્થ "રાજા વલ્લભ ' એટલે વલ્લભ રાજ એનો અર્થ થાય છે બંનેમા "નરેન્દ્ર" અને 'રાજન્' એ શબ્દોનો અર્થ રાજા થાય છે પ્રાકૃત અથવા દેશી ઉચ્ચારના નિયમો પ્રમાણે 'વલ્લભરાજ' નુ 'વલ્લભ-

---

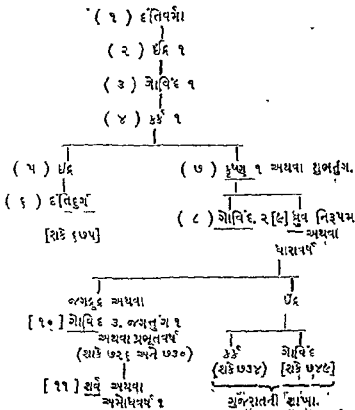
૨ सोम सुनोति यज्ञेपु सोमवरा विभूपण
અર્થ—સોમવશના ભૂષણ રૂપી તે રાજા યજ્ઞોમા સોમરસને કાઢે છે

૧ ઈ એ. વા ૧૧ પૃ ૧૫૬

રાય" અથવા બલ્લભરાય અથવા "બલ્હરાય" થયું. મારે આ છેલ્લું અપભ્રષ્ટ રૂપ આરબોએ વાપરેલા બલ્હરાને મળતું આવે છે.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓની વંશાવલિ નીચે લખેલા કોષ્ટકમાં જણાવવામાં આવી છેઃ—

રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજાઓની વંશાવલિ.

[૧૨] કૃષ્ણ ૨. અથવા અકાલવર્ષ
[શકે ૮૨૦, ૮૨૪ અને ૮૩૩]

(૧૩) જગત્તુંગ ૨.

- (૧) ઈંદ્ર ૩,
  - (૧૫) અમોઘવર્ષ. ૨.
  - (૧૬) ગોવિંદ. ૪
- (૧૭) બડ્ડીગ અથવા અમોઘવર્ષ ૩.
  - (૧૮) કૃષ્ણ ૩ (૧૯) અથવા અકાલ વર્ષ શકે ૮૬૭ (અને ૮૭૮)
  - (૧૯) ખોટીગ
    - (૨૦) કક્કલ, કર્ક ૨ અથવા અમોઘ વર્ષ ૪ (શકે ૮૯૪)
  - નિરૂપમ બીલકુલ ગાદીએ આવ્યો નહોતો.

પ્રકરણ ૧૨.

પાછળના સમયના ચાલુક્યવંશના રાજાઓ.

કીર્તિવર્મા ૨ 'થી ચાલુક્યવંશના રાજાઓનો ઇતિહાસ આપણે અધુરો મુક્યો છે. રાષ્ટ્રકૂટવંશના છેલ્લા રાજા કક્ક પાસેથી દખણની

નોટઃ—(અ) ઉપરની વંશાવલિમાં જેનામાં નીચે લીંટી દોરી છે તેઓ સાર્વભૌમ રાજા હતા.

(બ) જેઓ નીચે લીંટી દોરી નથી તેઓ સાર્વભૌમ રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું તે પૂર્વે સામાન્ય રાજા હતા.

(ક) સંખ્યાના આંકડા બતાવ્યા તે અનુક્રમે રાજા થયા.

સાર્વભૌમ સત્તા જે તૈલપે લઇ લીધી તે તૈલપ અને કીર્તિવર્માની વચ્ચે મીરજના તામ્રલેખ અને યેવુરના લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે, ૭ રાજાઓ આવે છે, કીર્તિવર્મા શકે ૬૬૯ માં ગાદીએ આવ્યો અને ૬૭૯ માં તે રાજ્ય કરતો હતો, અને આ છેલ્લા વર્ષ પહેલાં તેની સ્થિતિ એક નાના રાજા જેવી થઇ ગઇ હતી, અને તૈલપે સાર્વભૌમ સત્તા શકે [1]૮૯૫ માં પ્રાપ્ત કરી. શકે ૬૬૯ અને ૮૯૫ વચ્ચે એટલે ૨૨૬ વર્ષના અંતરમાં માત્ર સાત રાજાઓ થયા છે. આ મુજબ દરેક રાજાનું રાજ્ય સરાસરી ૩૨ વર્ષનું થયું. આ મુદત ઘણી વધારે છે. ચાલુક્યવંશના રાજ્યમાં આ સમય ઘણો અપ્રસિદ્ધ હતો અને એ સંભવિત છે કે રાજાના અનુક્રમનો ખરેખરો ઇતિહાસ રાખવામાં આવ્યો નથી. સામાન્ય રીતિનો તે સમયનો સમકાલિન પુરાવો એટલે શિલાલેખો ઇત્યાદિની ગેરહાજરીને લીધે આ બાબતો સંતોષકારક રીતે નિશ્ચિત થઇ શકતી નથી કે એ વંશના રાજાઓ ક્યાં આગળ રાજ્ય કરતા હતા અને તેમની સત્તાનો વિસ્તાર કેટલો હતો. ચાલુક્યવંશની ઘણી શાખાઓ હોવી જોઇએ, અને તૈલપ મુખ્ય શાખાનો હતો કે કેમ આ વાત શંકનીય છે.

ચાલુક્ય વંશના પાછળના સમયના રાજાઓ આગળના રાજાઓથી ઉતરી આવેલા નહીં.

મારૂ વલણ એમ માનવા તરફ છે કે તે તેની એક ભિન્ન અને અપ્રસિદ્ધ શાખામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હતો અને-મુળ શાખા તો નષ્ટ થઈ હતી. કારણ કે તેના પ્રથમના વંશના રાજાઓ પોતાની ઉત્પત્તિ હારીતીથી કાઢતા અને પોતે માનવ્ય જાતિના છે એમ કહેતા. અને આ પાછળના રાજાઓ પોતાની ઉત્પત્તિ સત્યાશ્રયથી જ કાઢતા. આ બે નામો મીરજના દાનપત્રમાં અને તેની પ્રતો વિના તેઓના અન્ય લેખોમાં જોવામાં આવતા નથી, અને મીરજના દાનપત્રમાં તો તેમની ઉત્પત્તિ અસલના શરૂ રાજાથી કાઢ

---

[1] જ. રો. એ. સો. વા. ૪ પૃ. ૪

ત્યાંનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે પણ એતો ખુલ્લું છે કે એ દાનપત્રના લખનારની પાસે જોઈતાં સાધનો નહોતાં, કારણ કે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કીર્તિવર્મા ૨ અને તૈલપની વચ્ચે તે ૭ રાજાઓ મુકે છે. એ રાજાઓ વચ્ચે એકજ દંતકથા સતત ચાલી આવેલી નથી એ બાબત તો નિઃશંક જેવી જ છે. જગદેકમલ્લ, ત્રિભુવનમલ્લ ઈત્યાદિ પદ્વિઓ પાછળના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓએ ધારણ કરી તેઉપરથી સાફ રીતે તેઓ આગળના તેજ વંશના રાજાઓથી ઓળખાઇ આવે છે, કારણ કે તે રાજાઓને આવી કોઇ પદ્વિઓ હતી નહીં. મૈસુરમા મળી આવેલા શકે ૭૩૫ ની તારીખના એક તામ્રલેખના દાનપત્રમા યશોવર્માના પુત્ર અને બલવર્માના પૌત્ર વિમલાદિત્ય નામના એક ચાલુક્ય વંશના રાજાનું નામ આવે છે. વિમલાદિત્ય ઉપરથી શનિની પાપદૃષ્ટિના ફળનું નિવારણ કરવા માટે તેના મામા[1] ગાંગ વંશના ચાકીરાજની વિનંતિથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા ગોવિંદ ૩ એ એક જૈન મંદીરના તરફથી એક જૈન સાધુને એક ગ્રામ દાનમાં આપ્યું હતું. તે વંશની સામાન્ય વંશાવલિમાં આ ત્રણ ચાલુક્યવંશમાંના નામો જોવામાં આવતા નથી. માટે આ શાખા એક ભિન્ન શાખા હશે એમ દેખાય છે,

પ્રથમ ચરણમા લખેલો દેવેશ્વર તેજ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યનો શિષ્ય સુરેશ્વર હતો.

" સંક્ષેપશારીરક " નામના ગ્રંથને અતે તેનો કર્તા સર્વજ્ઞાત્મા જે મહાત્મા શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના શિષ્ય સુરેશ્વરનો

---

૧. ઇ. એ. વા. ૧૨—પૃ ૧૬.

૨. श्री देवेश्वरपादपंकजरजःसंपर्कपूताशयः
सर्वज्ञात्मगिरांकितो मुनिवरः संक्षेपशारीरकम् ।
चक्रे सज्जनबुद्धिवर्धनमिदं राजन्यवंश्ये नृपे
श्रीमत्यक्षतशासने मनुकुलादित्ये भुवं शासति ॥

વેદાંતિક ગ્રંથમાં એક ચાલુક્ય રાજાનું નામ આવે છે.

એક શિષ્ય હતો તે એમ લખે છે કે, " જ્યારે[2] ક્ષત્રિય જાતિનો એક શ્રીમાન્ રાજા, મનુના કુળનો સૂર્ય, જેની આજ્ઞાનું કદિ પણ ઉલ્લંઘન થતું નહીં એવો રાજા રાજ્ય કરતો હતો," ત્યારે તેણે આ ગ્રંથ રચ્યો.

આ વર્ણન આગળના ચાલુક્યવંશના વિક્રમાદિત્ય ૧, વિનયાદિત્ય, વિજયાદિત્ય અથવા વિક્રમાદિત્ય ૨ એમાંથી કોઈપણ એક રાજાને સરખી રીતે યથાર્થ લાગુ પડી શકે, કારણ કે આ સર્વ રાજાઓ બહુ બળવાન હતા અને " મનુના કુલના સૂર્યો ", હતા. કારણ કે માનવ્ય વંશ જેમાં તેઓ હતા તે વંશ " મનુનો વંશ " કહેવાય. પરંતુ શ્રી શંકરાચાર્ય શકે ૭૧૦ અને ૭૪૨ વચ્ચે થઇ ગયા એમ કહેવાય છે. ત્યારે એમનો પ્રશિષ્ય શકે ૮૦૦ માં થઇ ગયો હોવો જોઈએ, અને ઉપરના રાજાઓમાંના સર્વથી છેલ્લા રાજા વિક્રમાદિત્ય ૨ નું રાજ્ય શકે ૬૬૯ માં પૂરું થયું હતું. ત્યારે હવે શ્રી શંકરાચાર્યની તારીખ ખરી છે એમ માનીએ, તો સર્વાત્માઓ જે રાજા વિષે લખ્યું હતું તે રાજા મીરજના દાનપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણેના કીર્તિવર્મા ૨ અને તૈલપની વચ્ચેના રાજાઓમાંનો એક હોવો જોઇએ. કીર્તિવર્મા ૨ ની પછી ત્રીજો રાજા વિક્રમાદિત્ય હતો તે પણ તે હોય. પરંતુ આપેલું વર્ણન એક નાના રાજાને લાગુ પડતું નથી એમ ગણીએ તો શ્રી શંકરાચાર્યની તારીખ હજુ પણ પાછળ મુકવી જોઇએ તે એવી રીતે કે ઉપર કહેલા પ્રથમના સમર્થ ચાલુક્ય વંશના ચાર રાજાઓમાંના એક રાજાના રાજ્યમાં તેમના પ્રશિષ્યની તારીખ આવે

ચોલ[1] દેશમાં પોતાની સેના તૈલપે મોકલી હતી અને ચેદીના[2] રા-

૧. આ પ્રકરણના છેડે આપેલી વંશાવળી જુઓ

૧. ઇ. એ વ૦. ૫ પ ૧૭.

૨. ઇં એ. વા. ૮ પ. ૧૫

જાનો તેણે પરાજય કર્યો હતો. અણહિલપાટણના

તૈલપની ચઢાઇઓ. ચાલુક્યવંશના સ્થાપનાર મૂલરાજની સામે બાર્પ-નામના પોતાના સેનાપતિના હાથ નીચે તેણે એક સેના ગુજરાતમાં મોકલી હતી. મૂલરાજ થોડા સમય સુધી તો તેનાથી બહુ વિકટ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો, પણ ગુજરાતના ઇતિહાસ પ્રમાણે તે સેનાપતિનો છેવટ પરાજય થયો અને તેના બહુ યોદ્ધાઓ [1]મરાયા. કીર્ત્તિ-કૌમુદીનો કર્ત્તા સોમેશ્વર એમ કહે છે કે લાટ દેશના રાજાનો સેનાપતિ બાર્પ હતો, જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તૈલપના કબજામા તે [2]દેશ હતો. તૈલપે માળવા ઉપર પણ ચઢાઇ કરી, જેના ઉપર તે સમયે પ્રખ્યાત રાજા ભોજનો કાકો મુંજ રાજ્ય કરતો હતો. પોતાનો બચાવ કરવાને બદલે મુંજે સામી ચઢાઇ કરી, અને પોતાના વૃદ્ધ મંત્રી રૂદ્રાદિત્યની સલાહ નહી માનતાં મોટી સેના લઇને ગોદાવરી નદી ઓળંગી. તેની સામે તૈલપ થયો જેનો તેણે પૂર્ણ રીતે પરાજ્ય કર્યો અને તેને બંદીવાન કર્યો. પ્રથમ તો મુજની સાથે તેને પકડનાર રાજા માનથી વર્ત્તતો, પરંતુ બંદીખાનામાથી નાસી જવાનો તેણે કરેલો પ્રયત્ન પકડાઈ આવવાથી, તેનું ઘણું અપમાન કરવામા આવ્યુ, ઘેર ઘેર તેને માગવા મોકલવામાં આવ્યો અને અંતે તેને ગરદન [3] મારવામા આવ્યો. આ વૃત્તાત તૈલ-પના એક [4]શિલાલેખમાં લખેલો છે. તૈલપે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય [5] કર્યું. તેના એક ખંડણીયા રાજાએ શકે ૯૦૨ એટલે ઇ. સ. ૯૮૦ ની સાલમાં

---

૧. રાસમાળા પ્ર ૪ પૃ. ૩૮ નવી આવૃતિ.

૨. કીર્તિ કૌમુદી ૨. ૩.

૩ મેરૂતુંગકૃત ભોજપ્રબંધ અને રાજવલ્લભકૃત ભોજચરિત્ર.

૪ જ. રો. એ. સો. વા. ૪. પૃ. ૧૨.

૫ એજ પુસ્તકનું પૃ. ૪.

બેલગામ જીલ્લામાં આવેલા [1] સૌંનદત્તીમાં એક જૈન મંદીર બંધાવી તેને એક જમીનનો કડકો બક્ષીસ આપ્યો.

સત્યાશ્રય.

છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાની પુત્રી નામે જાકબ્બા સાથે તૈલપે લગ્ન કર્યું હતું અને તેનાથી તેને બે પુત્ર થયા હતા, જેનાં નામ સત્યાશ્રય અને દશવર્મા [2] હતાં. આમાંનો પહેલો એટલે સત્યાશ્રય શકે ૯૧૯ એટલે ઇ. સ. ૯૯૭ માં તેની પાછળ ગાદીએ આવ્યો. કોઇપણ લેખમાં આના વિશે કાંઈ પણ ખાસ લખવામાં આવ્યું નથી. [3] ખારેપાટણનું દાનપત્ર જેને વિષે આપણે ઘણીવાર ઉપર બોલી ગયા છીએ તે એના રાજ્યમાં શકે ૯૩૦ના વર્ષમાં દક્ષિણ કોંકણ ઉપર રાજ્ય કરનાર શીલાહાર વંશના તેના તાબાના એક રાજાએ કોતરાવ્યું હતું.

વિક્રમાદિત્ય ૧.

સત્યાશ્રય કાંઈપણ સંતતિ વિના ગુજરી ગયો, અને તેના પછી તેના નાનાભાઇ દશવર્માનો તેની સ્ત્રી ભગવતીથી થએલો પુત્ર નામે વિક્રમાદિત્ય ૧ [4] ગાદીએ આવ્યો. તેના વેહેલામાં વેહેલા લેખની તારીખ શકે ૯૩૦ની છે, અને આજ તારીખ તેના અગાઉના રાજાની છેલ્લામાં છેલ્લી છે, માટે તેજ વર્ષમાં તે ગાદીએ આવ્યો એટલે ઇ. સ. ૧૦૦૮ માં, અને ઘણાજ થોડા [5]

---

૧ જ. બો. બે રો. એ. સો. વા. ૧૦ પૃ. ૨૧૦

૨ મીરજના લેખો, જ. રો. એ. સો. વા. ૩ પૃ. ૨૬૨ શ્લોક ૩૦-૩૫-ઇં એ.

૩ જ. બો બે. રો. એ. સો. વા. ૧ પૃ. ૨૦૯.

૪ હું આ રાજાને વિક્રમાદિત્ય ૧ કહું છું અને વિક્રમાદિત્ય તેને બીજાની પેઠે તો નથી, કારણકે એ બે વંશો જુદા રાખવાની મારી ધારણા છે આવાં ...ો મેં ઉપર આપેલાં છે. વિક્રમાદિત્ય ત્રિભુવનમલ્લને વિક્રમાદિત્ય. ૨ હું ...શ અને એ મુજબ ચલાવીશ.

૫ જ. રો. એ. સો, વા ૪ પૃ. ૪.

સમય સુધી તેણે રાજ્ય કર્યું એમ દેખાય છે. તેની પછી તેનો ભાઇ જયસિંહ અથવા જગદેકમલ્લ ગાદીએ આવ્યો. આને વિશે શકે ૯૪૧ એટલે ઇ. સ. ૧૦૧૯ ના એક શિલાલેખમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે માલવાના સંયુક્ત રાજાઓને તેણે નસાડયા અથવા તેમનું મૈત્રીચક્ર તોડયું, અને તેથી તેનું નામ "રાજા ભોજરૂપી કમળનો ચંદ્ર" એવું પડયું, એટલે તેણે તેને હરાવ્યો. [1]વળી તેણે ચોલ લોકો અને ચેરા લોકોને પણ હરાવ્યા હતા તેમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. મીરજનું દાનપત્ર તેણે પાંચ વર્ષ પછી એટલે શકે ૯૪૬ માં કોતરાવ્યું, જ્યારે "દ્રમિલ [2] દેશના રાજા બળવાન્ ચોલને તાબે કરીને તથા સાત કોંકણના રાજાનું સર્વસ્વ હરીલઇને પોતાનીજયવાન્ સેના સાથે ઉત્તર તરફના દેશોમાં ત્યાંના રાજાઓને જીતવા માટે જતાં જતાં માર્ગમાં કોલ્હાપુર આગળ છાવણી નાંખીને તે રહ્યો હતો."

જયસિંહ.

શકે ૯૬૨ એટલે ઇ. સ. ૧૦૪૦ માંજયસિંહનું રાજ્ય બંધ થયું, અને તેની પાછળ તેનો પુત્ર સોમેશ્વર ૧ ગાદીએ આવ્યો જેણે આહવમલ્લ તથા ત્રૈલોક્યમલ્લ એ પદો ધારણ કર્યાં. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓની પેઠે, જે રાજા સામે તેને પહેલું થવું પડયું તે ચોલ [3] દેશનો રાજા હતો.

સોમેશ્વર અથવા આહવમલ્લ.

---

૧ ઈ. એ. વા. ૫. પૃ. ૧૭

૨ દ્રમિલ એ દ્રવિડનું બીજું નામ છે. મૂલમાં અત્રે કાંઇ ભૂલ છે. અસલ શબ્દો "यंचंद्रमिलाधिपतिं" આવા છે. આમાંથી "यं" એક શબ્દ અને "चंद्रमिलाधिपतिं" એ બીજો શબ્દ એમ મી. ફ્લીટ સમજે છે પણ "यं" નો અર્થ થતો નથી અને "ચંદ્રમિલ" નો અર્થ જાણવામાં નથી. માટે પેહેલો શબ્દ यंचं હોવાં જોઇએ અને "न्यंचं" "નીચ" ને બદલે ભૂલથી લખાએલો હશે અને બીજો સબ્દ "દ્રમિલાધિપતિમ્" હશે.

૩ બિલ્હણકૃત વિક્રમાંકચરિત--૬૦. જ. રો. એ. સો. વા. ૪ પૃ. ૧૩૧.

બિલ્હણે તેને વિશે એમ કહ્યું કે પછી ભોજરાજાની રાજ્યધાની ધારાનગરી તરફ તે લશ્કર લઈને ગયો અને તેને પકડ્યું. પોતાનું નગર છોડી જવાની ભોજને ફરજ પડી. તૈલપ રાજા જેણે મુંજને મારી નંખાવ્યો હતો તેની પામેથી, આ રાજાને તથા તેના પૂર્વના રાજાને માળવાના રાજા સાથેનું વૈર વારસામાં મળ્યું હતું એમ લાગેછે. આ વૃત્તાંત થયો ત્યારે રાજા ભોજ માત્ર એક છોકરો હતો. ભોજચરિત્રમાં એમ લખેલું છે કે તે ઉમરનો થયો અને પોતાના રાજ્યનું કામ હાથમાં લીધું, ત્યારે એક પ્રસંગે મુંજ રાજાના વૃત્તાંતનું નાટક તેના આગળ ભજવી બતાવવામાં આવતું હતું, ત્યારે તે ઉપરથી તેણે પોતાના કાકાના મરણનું વૈર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એથી તેણે મોટી સેના સાથે દક્ષિણ ઉપર ચઢાઈ કરી, તૈલપને પકડ્યો, અને મુંજની સાથે જેવી અપમાન ભરેલી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવી હતી તેવીજ રીતે તેની સાથે ચલાવવામાં આવી અને અંતે તેને મારી [1] નાખ્યો. ભોજ જેણે માળવામાં ૫૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું તે, જ્યારે મુંજ મરી ગયો ત્યારે, માત્ર બાળક હતો. મુંજ ઈ. સ. ૯૯૪ [2] મા ગાદીએ હતો, અને તૈલપ ઈ. સ. ૯૯૭ મા મરી ગયો અથવા રાજ્ય કરતો બંધ પડ્યો. માટે ઈ. સ. ૯૯૪ અને ૯૯૭ ની વચ્ચેના વર્ષોમાં તેને ભોજે મારી નાખ્યો હશે. પણ ભોજ મોટી ઉમ્મરનો થાય અને તેની સાથે લડી શકે એટલા બધા લાંબા સમય સુધી મુંજના મરણ પછી તૈલપ જીવ્યો નહોતો. માટે તૈલપ ઉપર ભોજે વૈર લીધું નહીં હોવું જોઈએ. પણ તેની સાથે જયસિંહ અને સોમેશ્વર ની લડાઈઓથી એમ દેખાય છે કે ભોજચરિત્રમાં લખેલી દંતકથાઓ એટલે અંશે સત્ય હોય, કે પોતાના કાકાના મરણનું વેર લેવાને માળવાના રાજાએ પાસેના બીજા

[1] ભોજચરિત્ર ૧, શ્લોક ૫૦-૫૬.
[2] સને ૧૮૮૨-૮૩ માં જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શોધ બાબતના મારા રીપોર્ટનું પૃ ૪૫ મુ જોવું.

રાજાઓ સાથે સંધિચક્ર કર્યું અને ચાલુક્યોના રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરી. કદાપિ વિક્રમાદિત્ય ૧ જેને વિશે આપણે ઘણું થોડું જાણીયે છીયે તે રાજાને તેણે પકડયો હોય અને તેને મારી નાખ્યો હોય માટે શકે ૯૪૧ ના શિલાલેખમા લખ્યા પ્રમાણે તેની સામે જયસિંહે સેના મોકલી અને તે સંધિચક્ર તોડી નાખ્યું તેનું કારણ આ હોવું જોઇએ એમ સંભવિત લાગે છે

દાહલ અને દક્ષિણ તરફના દેશો ઉપર હુમલો.

થોડા સમય પછી સોમેશ્વરે ચેદી અથવા દાહલ દેશ જેની રાજ્યધાની તેવુર અથવા ત્રિપુર હતુ તેના ઉપર ચઢાઇ કરી અને રાજા કર્ણને [1] રાજભ્રષ્ટ કર્યો અથવા મારી નાખ્યો આ બનાવ બન્યા પૂર્વે રાજા ભોજ મરી ગયેલો હોવો જોઇએ, કારણકે તેના મરણ સમયના વખતમા જ કર્ણે ગુજરાતના ભીમદેવ ૧ સાથે બંને બાજુએથી માળવા ઉપર હુમલો લઇ જવાના હેતુથી સંધિચક્ર કર્યું હતુ, અને તેના મરણ પછી ધારાનગરી [2] લુટી બિલ્હણ તે પછી એમ લખે છે કે ચાલુક્ય રાજા સમુદ્ર કિનારાના દેશો એટલે ઘણુ કરીને પશ્ચિમ તરફના દેશો સામે લશ્કર લઇને ગયો હતો આ દેશો તેણે જીતી લીધા, અને ત્યા જયસ્તંભ બંધાવી તે દ્વિપકલ્પના છેડા તરફ કિનારે ગયો. દેશના તે ભાગમા તે કુચ કરતો હતો, તે સમયે દ્રવિડ અથવા ચોલ દેશના રાજાએ તેના ઉપર હુમલો કર્યો પણ તે હાર્યો આથી સોમેશ્વર તેની રાજધાની કાચીમા ગયો જે તેણે પકડી, અને ચોલ દેશના રાજાને પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા નાસી જવુ પડયુ રાજા ભોજ તથા ચોલ દેશના રાજા સામેના આહવમલ્લના કાર્યોની નોંધ એક શિલાલેખમા છે,

---

૧ બિલ્હણ કૃત વિક્રમાંકદેવચરિત શ્લોક ૧૦૨ ૧૦૩.

૨ મેરૂતુંગકૃત ભોજપ્રબંધ, રાસમાલા ૬ પૃ. ૬૯ નવી આવૃત્તિ

૩ વિક્રમાંકદેવચરિત. ૧ શ્લો. ૧૦૨ ૧૦૩

વળી કાન્યકુબ્જ અથવા કનોજના ગજા સાથે તે લડયો હતો અને તેને હરાવીને આશ્રય [1]માટે પર્વતની ગુફાઓમા નાસી જવાની ફરજ પડી હતી એમ પણ તેમા લખેલું છે

આહવમલ્લના પુત્રો.

આહવમલ્લ ઉર્ફે સોમેશ્વરે કલ્યાણ નગર સ્થાપ્યુ, અને તેને પોતાની રાજ્યધાની કરી બિલ્હણ આ [2]વાત કહે છે, અને શકે ૯૭૫ મા જ્યારે સોમેશ્વર રાજા રાજ્ય [3]કરતો હતો તે પૂર્વેના કોઈ પણ શિલાલેખમા આ નગરનુ નામ આવતું નથી સમય જતા આહવમલ્લને ત્રણ પુત્રો થયા હતા, તેમાના જ્યેષ્ઠ પુત્રનુ નામ સોમેશ્વર, બીજાનુ નામ વિક્રમાદિત્ય અને ત્રીજાનું નામ જયસિંહ [4]હતું આ સર્વમાથી શક્તિમાન્ વિક્રમાદિત્ય હતો, અને જ્યેષ્ઠ પુત્રને મુકીને આને યુવરાજની પદ્વિ આપવાનો આહવમલ્લનો વિચાર [5]હતો માટે સોમેશ્વરને યુવરાજ તરી સ્થાપ્યો, પરંતુ ખરૂ કામ તો વિક્રમાદિત્યજ કરતો હતો અને સઘળા યુધ્ધોમા તેને જ લડવા મોકલવામા આવતો હતો પ્રથમ

---

૧ ઇ એ વા. ૮ પૃ ૧૯

૨ બિલ્હણકૃત વિક્રમાંકદેવચરિત અ ૨ ૧ સ્વાભાવિક રીતિ પ્રમાણે 'વરાર્ઘ' એટલે 'બહુજ ઉત્તમ' ને ગુણ રૂપ વિશેષણ લેવુ જોઇએ, પણ ક્રિયારૂપ નહીં અને ચકાર ને ક્રિયાપદ લેવુ જોઇએ એ પ્રમાણે અર્થ આવો થશે=' કલ્યાણ નામનુ બહુજ ઉત્તમ નગર તેણે કર્યુ (સ્થાપ્યુ)

૩ આ બાબત ઉપર મી ફ્લીટની ટીકા જેવી ઇ એ વા ૮ પૃ ૧૦૫ સાલોટગીના લેખમા (ઇ એ વા ૧ પૃ ૨૧૦) આવતા "કલ્યાણ" શબ્દનો અર્થ કીર્તિવર્માના દાનપત્ર મુજબ, " સારૂ અથવા ફાયદાકારક " એવો કરવો જોઇએ અને ડૉ બ્યુલરે તથા મી૦ પંડિતે કર્યું છે તે મુજબ તે શેહેરનુ નામ નથી

૪ બિલ્હણકૃત વિક્રમાંકદેવચરિત્ર અ ૨ શ્લો. ૫૭—૫૯ અને ૮૫ અ ૩૧ શ્લો ૧ અને ૨૫

૫ એજ પુસ્તકનો અ ૩, શ્લો ૨૬—૩૨, ૩૬—૪૧ અને ૪૮—૫૪

વિક્રમાદિત્યનાં યુધ્ધો. કાર્ય તેણે કર્યું તે એ હતું કે હમેશની માફક ચોલ દેશના રાજા સામે તે સેના લઈને ગયો, તેને હરાવી તેનુ રાજ્ય લઇ લીધુ માળવાનો રાજા જેને પોતાના દેશમાથી કોઇ અન્યરાજા જેનુ નામ માલુમ નથી તેણે કાઢી મુકયો હતો તેણે વિક્રમાદિત્યની સહાય માગી તે રાજાએ તેના શત્રુઓને હરાવ્યા અને તેને ગાદીએ[1] બેસાડયો વિક્રમાદિત્યે વળી ગૌડ દેશ એટલે બંગાળા અને કામરૂપ એટલે અસામ[2] ઉપર પણ ચઢાઇઓ કરી હતી તેમ કહેવામા આવ્યુ છે તેના જય કાર્યોનુ વધારે વિગતવાર વર્ણન આપતા બિલ્હણ કવિ એમ લખે છે કે પ્રથમ તે કેરલ દેશ સામે ગયો તે તેણે[3] જીતી લીધો, સિંહલનો[4] રાજા તેને આવતો જોઈને તેને તાબે થયો. પછી તેણે ગાગકુંડ નામનુ નગર સર કર્યું અને ચોલ દેશ તરફ ગયો પછી વિક્રમાદિત્ય કાંચી નગરમા પેઠો અને તેને લૂટયુ, અને ત્યાથી તે સેના લઇને વેન્ગી તરફ ગયો, અને ત્યાથી ચક્રકોટ ગયો.[5]

આહવમલ્લનું મૃત્યુ. વિક્રમાદિત્ય ઉપર લખેલા કાર્યોમા વ્યાપૃત થએલો હતો, તેવામા આહવમલ્લને સખ્ત તાવ આવ્યો જ્યારે પોતાનો અંત પાસે આવતો તેણે જોયો, ત્યારે તુંગભદ્રા નદીને તટે પોતાને લઇ જવાને હુકમ કર્યો, ત્યા જઇ તે નદીના જલમા તેણે સ્નાન કર્યું અને દાનમા ઘણુ સુવર્ણ આપ્યુ, પછી ફરીથી નદીમા પેસીને પાણી તેના ગળા સુધી આવ્યુ ત્યાં સુધી અંદર ચાલ્યો ગયો અને તેના ભોજાના તથા વાદિત્રોના થતા ઘોષા

---

૧ તેજ પુસ્તકનો અ ૩, શ્લો ૫૨—૬૯

૨ તેજ પુસ્તકનો અ ૩ શ્લો ૭૪

૩ બિલ્હણકૃત વિક્રમાંકદેવ ચરિત અ ૪ શ્લો. ૨, ૧૮

૪ એજ પુસ્તકનો અ ૪ શ્લો ૨૦

૫ એજ અ ૪ શ્લો ૨૧—૩૦ વેંગીના સ્થાન માટે ઉપર પૃ ૪૧ જુઓ

હલ વચ્ચે[1] કુળી મુઓ. આ વૃત્તાંત શકે ૯૯૧ એટલે ઈ. સ. [2]૧૦૬૯ માં થએલો હોવો જોઇએ. બિલ્હણના લખવા પ્રમાણે આહવમલ્લે ઘણા યજ્ઞો કર્યા હતા અને વિદ્વાન્ લોકો તરફ પણો ઉદાર[3] હતો. તેના સદ્‌ગુણોને લીધે કવિઓએ પોતે રચેલી વાર્તાઓ, કાવ્યો અને નાટકોમાં તેને નાયક બનાવ્યો હતો.[4]

સોમેશ્વર રાજા તરીકે જાહેર થયો.

આહવમલ્લનો જ્યેષ્ટ પુત્ર સોમેશ્વર યુવરાજ હતો તેથી સ્વાભાવિક રીતે ગાદીએ આવ્યો અને ભુવનૈકમલ્લનું નામ ધારણ કર્યું. વિક્રમાદિત્ય જ્યારે વેન્ગીમાથી પાછો આવતો હતો ત્યારે તેને પોતાના પિતાના મરણના સમાચાર મળ્યા. તે એકદમ રાજ્યધાનીમાં આવ્યો, અને તેના ભાઇએ તેનો આદસત્કાર કર્યો. પોતાની જયયાત્રામાં જે જે લૂંટ તેણે મેળવી હતી તે સર્વ તેણે તેને આપી દીધી અને થોડા સમય સુધી તો બંને ભાઇઓ વચ્ચે મેળ રહ્યો. પણ સોમેશ્વર નિર્બળ અને જૂલમી રાજા હતો તેણે પોતાની પ્રજા ઉપર જુલમ ગુજાર્યો, તેથી પ્રજાની પ્રીતિ ગઇ. ડાહ્યા અને સારા મનુષ્યોની સલાહ પ્રમાણે તે વર્ત્તતો નહોતો. અને કુંતલના રાજ્યની પ્રસિદ્ધતા અને

ભાઇઓ વચ્ચે ટંટો.

સત્તા ઘણી જતી રહી. વિક્રમાદિત્ય પોતાના ભાઈનાં કૃત્યો અટકાવવાને અશક્ત હતો અને પોતાના તરફ તેના વિચારો બાબતમાં પોતાને શંકા આવી તેથી, તેણે પોતાના ભાઈ જયસિંહને તથા એક મોટી સેનાનો લઈ રાજ્યધાની.[5] છોડી સોમેશ્વર ૨ એ તેના સામે પોતાની સેના મોકલી પણ તેને

---

૧. એજ. અ. ૪ શ્લો. ૪૬—૪૮.
૨. જ. રો. એ. સો વા ૪ પૃ. ૪.
૩. એજ. અ. ૧ શ્લો. ૯૭—૯૯ તા. ૫૨.
૪. એજ. અ. ૧ શ્લો. ૮૮.
૫ બિલ્હણકૃત વિક્રમાંકદેવચરિત, અ ૪ શ્લો, ૮૯-૧૦૯ અ ૫ શ્લો. ૧.

વિક્રમાદિત્યે પણી કતલ કરી હરાવી[1] દીધી પછી તે તુંગભદ્રા નદીને કીનારે ગયો અને થોડા સમય પછી ચોલ દેશ તરફ જ્યા નીકળ્યો રસ્તામાં બનવાસી આગળ તે અટકયો, ત્યા આગળ થોડો સમય મોજશોખમા ગાળી પછી મલય દેશ તરફ જવા નીકળ્યો. એમ લખેલુ છે કે જયકેશી વિક્રમાદિત્યને તાબે થયો અને તેની ઇચ્છા કરતા પણ વધાર દ્રવ્ય તેને આપ્યુ અને આ રીતે કાકણ ની સ્ત્રીઓના મુખ ઉપરનુ સ્મિત હમેશને માટે ચાલુ રાખ્યુ આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે જયકેશી કોકણનો રાજા હશે અને તે નામનો

ગોઆના જયકેશીનુ વિક્રમાદિત્યને તાબે થવું.

પહેલો રાજા હોવો જોઇએ, જેના વિશે, મી ફ્લીટે પ્રગટ કરેલા ગોઆ કદમ્બના તામ્રપત્રોમા એમ કહેવામાં આવ્યુ છે, કે તેણે ચાલુકય અને ચોલ રાજાના રાજાઓ સાથે મૈત્રીચક્ર બાંધ્યુ હતુ અને ગોક પટ્ટણ એટલે ગોઆને પોતાની રાજ્યધાની કરી હતી વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠે ત્રિભુવનમલ્લે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામા પોતાની પુત્રી મહલા લમહાદેવીને આ રાજાના પૌત્ર સાથે પરણાવી હતી જેનું નામ પણ જય શી હતુ આ વાત ત્રણે દાનપત્રોમા લખવામા આવી છે કારણકે દક્ષિણના સર્વભૌમ રાજા સાથેના સબધથી તેના કુળની [3]પ્રતિષ્ઠા વધી હતી [4]અલુપ દેશના રાજાએ પણ ચાલુક્ય રાજાને નમન કર્યુ અને તેથી તેને તે રાજાએ પોતાની પ્રીતિ દેખાડી પછી તેણે કેરલ એટલે મલબાર ના લોકોને વશ કર્યા, અને દ્રવિડ અથવા ચોલ દેશ તરફ ગયો આની ખબર મળવાથી ચોલ દેશના રાજાએ સુનેહનુ કહેણ લઇને એક પ્રતિ

---

૧ એજ અ ૫ શ્લો ૫—૮
૨ બિલ્હણનુ વિક્રમાંકદેવચરિત અ ૫ શ્લો ૧૦, ૧૮ ૨૪
૩ જ બો બ્રે રો એ સો વા ૯, પૃ ૨૪૨, ૨૬૮, ૨૮૯
૪ ઉપર પૃ ૩૯, ૪ ૨૭ જુઓ

નિધિ મોકલ્યો અને પોતાની પુત્રી વિક્રમાદિત્યને લગ્નમાં આપવાની માગણી કહાવી, આ માગણીઓ વિક્રમાદિત્યે સ્વીકારી અને તે ચોલ રાજાની વિનંતિ ઉપરથી તુંગભદ્રાને કિનારે તે પાછો આવ્યો, જ્યા આગળ તે રાજા પોતાની પુત્રીને લઇને આવ્યો અને મૈત્રી[1] કરી.

ચોલ દેશના રાજા સાથે મૈત્રી.

થોડા સમય પછી ચોલનો રાજા મરી ગયો અને તેના રાજ્યમા બળવો થયો ત્યારે ચાલુકય રાજાએ આ સાભળ્યું, ત્યારે તે તુરત કાન્ચીમાં ગયો અને પોતાના સાળાને ગાદી ઉપર બેસાડીને તેના શત્રુઓને દાબી દેની સ્થિતિ નિર્ભય કરવા સારૂ એક માસ પર્યંત ત્યાં રહ્યો, તોપણ તુંગભદ્રા નદી ઉપર તે આવ્યો ત્યાર પછી થોડાજ સમયમા વેન્ગીના રાજા રાજીગે જોયુ, કે ચોલ રાજાના સરદારો નાખુશ થએલા છે તેથી તેણે આ પ્રસગનો લાભ લઇ તેને રાજ્યભ્રષ્ટ કરી તે દેશનું રાજ્ય પોતે તરત લઇ લીધુ વિક્રમાદિત્યને ગભરાવવાને માટે અને કાંચી ઉપર ચઢી આવતો અટકાવવાને માટે તેના ભાઇ સોમેશ્વરને પાછળથી તેના ઉપર હુમલો કરવાને ઉશ્કેર્યો, પણ વિક્રમાદિત્ય ચાલ્યો આવ્યો અને દ્રવિડ સેના દક્ષિણે આવી તેટલામા સોમેશ્વરે તેને પુઠેથી પકડયો. તેની પાસે સારી હથીયારબંધ ઘણી મોટી સેના હતી બિલ્હણ જે પોતાના આશ્રયદાતા રાજાની આ ભાઇઓ વચ્ચેની લડાઈમાં નિર્દોષતા બતાવવાને આતુર છે તે તેના વિશે એમ લખે છે કે જ્યારે તેણે પોતાના ભાઇને શત્રુ સાથે મળી ગએલો જોયો ત્યારે તેણે જે માર્ગ લીધો હતો તેમાથી તેને સમજાવી પાછો વાળવા પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના ભાઇની વિનંતીઓ માનતો હોય તેવો ડોળ સોમેશ્વરે કર્યો, પણ તે સ-

ચોલ રાજ્યમાં બળવો.

વિક્રમાદિત્ય સામે રાજીગ અને સોમેશ્વર વચ્ચે મૈત્રી

---

૧ બિલ્હણકૃત વિક્રમાકદેવચરિત અ ૬ શ્લોક ૨૫

મય જતા ખરેખર મોટી હાર તેને ખવડાવવાને માટે સારી તક[1] શોધવા લાગ્યો પરતુ તે બનેની સેના સામે લઢવાનો વિક્રમાદિત્યે છેવટ નિશ્ચય કર્યો પછી એક મોટી ખુનખાર લઢાઇ થઇ તેમા

શાર્ઙ્ગ તથા પોતાના ભાઇ સાથે વિક્રમાદિત્યની લડાઈ

વિક્રમાદિત્ય જય પામ્યો, દ્રવિડ દેશનો નવો રાજા નાસી ગયો, અને સોમેશ્વર કેદ પકડાયો પછી ચાલુક્ય રાજા તુગભદ્રા ઉપર પાછો આવ્યો અને અલ્પ સમય પછી સોમેશ્વરને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને પોતે રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. પોતાના નાના ભાઇ જયસિંહને તેણે બનવાસીનો પ્રદેશ આપ્યો.[2]

વિક્રમાદિત્યનો રાજ્યાભિષેક.

આ વૃત્તાંત નળ નામ સવત્સરમા શક ૯૯૮ ના વર્ષમા એટલે ઇ સ ૧૦૭૬ મા થયો

પછી વિક્રમાદિત્ય ૨ એ કલ્યાણમા પ્રવેશ કર્યો અને પચાસ વર્ષનુ એક લાબુ અને સઘળી વાત ધ્યાનમા લેતા

વિક્રમાદિત્ય ૨ નુ શાતિ ભરેલુ રાજ્ય ભોગવ્યુ[3] તેણે ત્રિભુવનમલ્લ

---

૧ બિલ્હણકૃત વિક્રમાંકદેવચરિત સ ૬ શ્લો ૫૬–૬૧

૨ એજ સ ૬ શ્લો ૯૦–૯૩ અને ૯૮ ૯૯

૩ જ રો એ સો વા ૪, પૃ ૪ ઇ એ વ ૮ પૃ ૧૯ તે સમયે ચાલુ શક વર્ષ ૯૯૯ હતુ મી ફ્લીટ એમ ધારે છે કે વગેરીના લેખમા લખેલા નળ સવત્સરના ફાલ્ગુન શુદી પચમીને દીવસે કરેલા દાનો જેના સબધમા કરવામા આવ્યા હતા તે પટ્ટબધ અથવા રાજ્યાભિષેકનો ઉત્સવ વાર્ષિક હતો. પણ આ ધારણા ફક્ત અનુમાન છે, જો તેમ હોય તો " વાર્ષિકોત્સવ ' એ શબ્દો ત્યા હોય, માટે ત્યા જે ઉત્સવના સબધમા લખવામા આવ્યુ છે તે તો તે રાજ્યાભિષેકના ઉત્સવનુ લખેલુ હોવુ જોઇએ આ દાનપત્રમા જે તારીખ લખી છે તે તે દાનની છે અને રાજ્યાભિષેક થયાની તારીખ નથી એમ મારો મત છે આ લેખ તથા અરલેશ્વરના લેખ ઉપરથી જે આપણે સમજીએ છીએ તે એજ કે નલસવત્સર તે તેના રાજ્યનુ પેહેલુ વર્ષ હતુ

૧ જ રો. એ. સો. વા ૪ પૃ ૧૪

રાજ્ય. એ પદ ધારણ કર્યું અને કલિવિક્રમ તથા પર્માદિરાયના નામોથી પણ તે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે શક સંવત્સર કાઢી નાંખ્યો અને પોતાનો સંવત્સર સ્થાપ્યો, પણ તે તેના મરણ પછી થોડા સમયમાં બંધ પડ્યો. ગાદીએ આવ્યા પછી કેટલાએક સમય પછી તે કર્હાટક અથવા કર્હાડમાં ગયો અને ત્યાં રાજ્ય કરતા શિલિહાર રાજાની પુત્રીને પરણ્યો. તેનું નામ ચંદ્રલેખા હતું અને તેનું સાૈંદર્ય અલાૈકિક હતું. બિલ્હણ કવિ તેના વિશે એમ લખે છે કે તેણે સ્વયંવર કર્યો હતો ત્યાં ઘણા રાજાઓ એકત્ર થયા હતા. તેમાંથી તે-પુત્રીએ ચાલુક્ય રાજાને પસંદ કર્યો અને તેને વરમાળા પેહેરાવી. આ સ્વયંવરની વાત સત્ય હતી કિંવા કવિએ પોતાની કાવ્યશક્તિ તથા વર્ણન-શક્તિ દર્શાવવાનો પ્રસંગ લેવા માટે ફક્ત કાલ્પનિક કરી હતી એ નિ-શ્ચિત કરવું શક્ય નથી. તે વર્ણનમાં ચંદ્રલેખાને ચાંગલદેવી કહેવામાં આવી છે. અને તેના વિના ત્રિભુવનમલ્લની બીજી બહુ રાણીઓનાં વર્ણન આવે છે તેઓના ખાનગી ખર્ચને માટે અમુક ગામોની ઉપજની મને નીમનોક કરી આપવામાં આવી[1] હતી.

વિક્રમના ભાઈ જ-સિંહનો બળવો. થોડા વર્ષ પછી વિક્રમનો ભાઇ જયસિંહ જેને બનવાસીમાં રાજ્ય-પ્રતિનિધિ તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો તેણે રાજા સામે દ્રોહ કરવાનો વિચાર કરવા માં-ડ્યો. તેણે પોતાની પ્રજા પાસેથી બહુ દ્રવ્ય જોર-જુલમથી કઢાવ્યું, દ્રવિડના રાજા અને અન્ય રાજાઓ સાથે મૈત્રીચક્ર બાંધ્યું, અને વિક્રમાદિત્યની સેનામાં રાજ્યદ્રોહ અને કપટ ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. જ્યારે રાજાએ આ વાત સાંભળી ત્યારે આ દુષ્ટ માર્ગમાંથી તેને સમજાવીને પાછો વાળવાના ઘણા યત્ન કર્યા, પરંતુ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયા; અને થોડા સમયમાં જયસિંહ

---

[1] એજ. પૃ ૧૫ તા. બિલ્હણકૃત વિક્રમાંકદેવચરિત, સ ૮-૧૧.

પોતાના[1] અસંખ્ય સહાયક રાજાઓને તથા એક મોટું લશ્કર લઇને આવ્યો અને કૃષ્ણા નદીને કિનારે મુકામ નાંખ્યો. આજુબાજુનાં ગામો તેણે લૂટયાં અને બાળ્યાં અને ઘણા બંધીવાનો પકડી લીધા અને પોતાના જયને એટલો બધો નિશ્ચિત ગણવા લાગ્યો કે વિક્રમને અપમાન ભરેલા સંદેશા[1] તેણે મોકલ્યા. ત્યારે રાજા પોતાની સેના લઇને તેની સામે ગયો. ને નદીની પાસે આવ્યો ત્યારે શત્રુના અગાઉ આવેલા લશ્કરી સિપાઇઓએ તેને હેરાન કર્યો, પણ તેમને કાઢી મુકીને તે તે નદીને કિનારે છાવણી નાંખી[2] પડયો. તેણે પોતાના ભાઇની સેના તરફ દૃષ્ટિ નાંખી તો તે સેના ઘણી મોટી તથા બળવાન માલુમ પડી. પછી યુદ્ધ થયું. શરૂઆતમાં શત્રુના હાથીઓએ ધસી આવીને વિક્રમની સેનામા ઘણો ગભરાટ મચાવ્યો. તેથી તેના સર્વ હાથીઓ, ઘોડા અને માણસો પાછા ફર્યા; પરંતુ વખાણવા લાયક શૂરવીરતા બતાવીને ને રાજા પોતાના ગાંડા થએલા હાથી ઉપર બેસીને જમણી તથા ડાબી બને બાજુ તરફ ઘણા સખત ઘા કરતો આગળ ધસી આવ્યો. આથી શત્રુના હાથીઓ પાછા-હઠાવી કાઢયા અને રાજાએ તેના ઘણા દળનો સંહાર કર્યો, તે સૈન્ય હાર્યું અને જયસિંહ તથા તેના અનુયાયીઓ નાસી ગયા. વિક્રમ શત્રુની પાછળ પડયો નહીં પણ રણસગ્રામના સ્થાન ઉપર રહેલા હાથી, ઘોડા, સ્ત્રીઓ અને સામાન લઇને પોતાની રાજ્યધાનીમાં પાછો આવ્યો. થોડા સમય પછી જયસિંહને એક વનમા ભટકતો પકડવામાં આવ્યો. અને વિક્રમાદિત્ય આગળ લાવતાં તેણે તેને ક્ષમા આપી એમ[3] લખેલું છે.

વિક્રમાદિત્યના રાજ્યે

વિક્રમના રાજ્યના ઉત્તર ભાગમાં, દ્વારસમુદ્ર એટલે મૈસુરમાં આવેલા આ સમયના હાલેબાડમા રાજ્ય કરતા યાદવ વંશની હયશલ નામની એક શાખાના રાજાએ

---

૧ બિલ્હણકૃત વિક્રમાંકદેવચરિત સ ૧૪ શ્લો. ૧-૧૩. ૧૯, ૪૯-૫૬.
૨ એજ સ. ૧૪ શ્લો. ૫૭ ૭૦ ૭૧.
૩ એજ સ. ૧૫ શ્લો. ૨૩, ૪૧-૪૨, ૫૫-૭૧, ૮૫-૮૭.

દેદિપ્યમાન થાય છે; ”

જોકે સંસ્કૃત પુસ્તકકર્તાઓ ઘણી વાર પૂરતાં કારણો વિના પણ બહુ અતિશયોક્તિ ભરેલાં વચનો ફક્ત માનની ખાતર પણ વાપરે છે, તોપણ આ શ્લોકોની ભાષા તથા રીતિથી એમ દેખાય છે કે તે લખનારના મનમાં તે નગર, તેના રાજ્યકર્તા, અને તે મહાન પંડિત માટે ખરેખરૂં ઉત્સાહપૂર્ણમાન હોવું જોઇએ; વળી તે પંડિતની ઉદારતા વિશેના લખાણ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના ઉપર રાજાની પ્રીતિ હશે અને કદાચિત્ તેના રાજ્યમાં કોઇ મોહોટા હોદ્દા ઉપર પણ હશે. આ ઉપરથી, તેમ બિલ્હણે આપેલા વર્ણન ઉપરથી, તેમ વિક્રમાદિત્યના શિલાલેખો જે આશરે બસો સુધી આપણને મળી આવ્યા છે, તે સર્વ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ પછીના સમયના ચાલુક્ય વંશમાં તે રાજા મોટામાં મોટો હતો અને તેના રાજ્યમા દેશમાં સુખ તથા આબાદી હતી, એ વાત નિઃશંક છે.

સોમેશ્વર ૩ અથવા ભૂલોકમલ્લ-

વિક્રમાદિત્ય ૨ ની પછી તેનો પુત્ર સોમેશ્વર ૩ શકે ૧૦૪૮ પરાભવ નામના સંવત્સરના વર્ષમાં ગાદીએ આવ્યો. તેણે [1]ભૂલોકમલ્લ નામ ધારણ કર્યું. તેણે આશરે ૧૧ વર્ષનું ટુંક રાજ્ય કર્યું. તેના વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેણે આંધ્ર, દ્રવિલ, મગધ, અને નેપાલના રાજાઓના મસ્તક ઉપર પોતાના પગ મુક્યા હતા, અને તેની સર્વ વિદ્વાનો [1]પ્રસંશા કરતા હતા. આ પ્રશંસાનો તે ખરેખર પાત્ર હતો કારણકે સોમેશ્વરે સંસ્કૃતમાં લખેલું એક પુસ્તક

સોમેશ્વરકૃત અભિલષિતાર્થ-

નામે માનસોલ્લાસ અથવા અભિલષિતાર્થચિંતામણિ વિદ્યમાન છે, જેમાં જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર ઘણું

---

૧. જ. રો. એ. સો. વા. ૪ પૃ. ૧૫. પરાભવને મળતું આવતું શક વર્ષ ૧૦૪૯ નું છે.

ચિંતામણિ. બોધદાયક જ્ઞાન આપનામા આવ્યુ છે તે પુસ્તકના પાચ ભાગ કરેલા છે પેહેલા ભાગમા જે કારણો રાજ્ય-પ્રાપ્તિમા સહાયભૂત થાય છે તે આપવામા આવ્યા છે, બીજામા રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે સાચવવુ તે કારણો આપ્યા છે, ત્રીજામા એક રાજાએ પોતાની સત્તા સુદૃઢ કર્યા પછી જે જે જૂદી જૂદી જાતના ભોગો રાજાએ ભોગવવાને યોગ્ય છે તે આપનામા આવ્યા છે, ચોથામા રમતગમતોની રીતો જેથી માનસિક પ્રસન્નતા મળે છે તે આપવામા આવી છે, અને પાચમામા રમતો તથા વિનોદક્રીડાઓ આપવામા આવી છે. આ દરેક વીસ જાતની હોય છે પેહેલામા અસત્યને તજવુ, અન્યને પીડા કરવામાથી વિરમવુ, જીતેંદ્રિયત્વ, ઔદાર્ય, સૌજન્ય, દેવોમા શ્રદ્ધા, નિર્ધન તથા અનાથોને, મિત્રો તથા આશ્રયીઓને આહાર તથા આશ્રય આપવા, ઇત્યાદિ સદ્ગુણો લેવામા આવ્યા છે બીજા વિષયમા જે સાત અંગો કહેવાય છે તે, એટલે સર્વ યોગ્યતાયુક્ત રાજા, રાજ્યગુરૂ તથા જ્યોતિષી સહિત મંત્રીઓ, કોષ, તથા તે સંપૂર્ણ રાખવાના સાધનો, સેના, ઇત્યાદિનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે ઉપભોગોમા સુદર રાજ્યગૃહ, સ્નાન, લેપન, મૂલ્યવાન્ વસ્ત્રો, આભૂષણો ઇત્યાદિ આવે છે રમતોમા શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ, અશ્વારોહણ, હસ્તિપાલન, મલ્લયુદ્ધ, કુક્કુટ-યુદ્ધ, શ્વાનપાલન, કાવ્યો, સંગીત નૃત્ય ઇત્યાદિ આવે છે વિનોદનક્રીડા ઓમા ઉપવનો તથા ક્ષેત્રો, અને પર્વતો તથા રેતીવાળા સ્થાનોમાની ક્રીડાઓ, ખેલવાની રમતો, ઓસંગનો ઉપભોગ ઇત્યાદિ આવે છે આ વિષયોના સંબંધમા વિદ્યા અથવા કલાની એવી કોઇ પણ શાખા નથી કે જેના મુખ્ય તત્ત્વો કહેવામા આવ્યા ન હોય એ વિષયોમાં રાજ્ય-નીતિવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, અલંકારશાસ્ત્ર, કાવ્ય, સંગીતવિદ્યા, ચિત્રવિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા, ઔષધિવિદ્યા, હસ્તિ અશ્વ તથા શ્વાનપા-

---

૧ જ બો બ્રો રો, એ, સો વા ૧૧ પૃ ૩૬૮

વામાં આવ્યો નથી, અને અધિક શું કહેવું ! પંડિત વિજ્ઞાનેશ્વર સાથે કોઇની ઉપમા થઈ [1]શકતી નથી. આ ત્રિમૂર્તિ કલ્પ સુધી [2]કલ્પલતાની પેઠે સ્થાયી રહો."

"[3]વિજ્ઞાનનાથ સૂર્ય અને ચંદ્રમાં રહે ત્યાંસુધી જીવો–જે શબ્દો-

---

૧. છેલ્લી બે લીટીનો પાઠ ડૉ. બ્યુલર પ્રમાણે આવો છે:—

विज्ञानेश्वरपंडितो न भजते किंचान्दस्येपमां। कल्पस्थं स्थिर मस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेवत्रयम् ॥ ડોક્ટર બ્યુલર कल्पस्थं આ શબ્દ किंचान्यत् ની સાથે લે છે અને આ પ્રમાણે તરજુમો કરે છે:— આ કલ્પમાં જે બીજું કાંઈ છે તેની તુલના પંડિત વિજ્ઞાનેશ્વર સાથે થઇ શકતી નથી" પણ "બીજું કાંઈ" એ માટે किंचान्यत् ને સ્થાને किमप्य न्यत् જોઇએ. વળી આમ અર્થ કરીએ તો "पंडितो" એ શબ્દ પ્રથમામાં હોઇ તેને ક્રિયાપદ નથી કારણ કે भजते નો કર્તા अन्यत् શબ્દ લેવાય છે. વળી તેનો અર્થ આવો પણ ન થઇ શકે કે:—"આકલ્પમાં જે કોઇ છે તેની તુલના ઈત્યાદિ;" કારણકે આ કલ્પમાં અર્ધ ભાગ હજુ ગયો છે, અને બીજો અર્ધ ભાગ હજુ બાકી છે અને તેમાં જે કાંઇ ઉત્પન્ન થશે પણ હજુ થયું નથી તે આ કલ્પમાંનું એમ કહેવાય નહી. માટે જરાક ફેરફાર કરીએ તો ખરેખરો જે પાઠ આવે તે માત્ર મુંબાઈમાં પ્રસિદ્ધ થએલી શિલા છાપની આવૃત્તિમાં આપવામાં આવ્યો છે અને તે ત્યાં ફુટનોટમાં આપવામાં આવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણેઃ– "किंवान्यद न्योपमामाकल्पं" આ પાઠમાં "वा" ને બદલે"चा" શબ્દ જોઇએ. અને મેં આ વર્ષે મુંબાઇ સરકાર માટે જે હસ્તલિખિત પ્રત મિતાક્ષરાની સંવત ૧૫૩૫ અથવા શાકે ૧૪૦૧ની ખરીદ કરી છે તેમાં પણ આ પાઠ છે. તેનો તરજુમો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે થાય છે.

૨. કલ્પલતાની ઉપમા એ માટે આપી છે કે તે ત્રણે સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી પાડે છે.

૩. ડૉ. બ્યુલરનો પાઠ આ પ્રમાણે છે — "तत्र विज्ञाननाथ" અને છેલ્લા શબ્દને સંબોધનમાં લે છે. પણ અહીંયાં સંબોધન સ્વાભાવિક ગણાય

માંથી મધ ઝરે છે તેવા શબ્દો જે લખે છે, અને જેના કરતાં વિદ્વાનોને બીજું કાંઇ વધારે આશ્ચર્યોત્પાદક નથી. [2]માગનારાના વૃન્દને તેઓની ઇચ્છાથી પણ અધિકદ્રવ્ય જે આપેછે, મુરને મારનારના રૂપનું જે ધ્યાન ધરે છે, અને શરીરની સાથે જ ઉત્પન્ન થએલા શત્રુઓને જેણે જીત્યાછે."

" રાજા વિક્રમાદિત્ય આ સમસ્ત પૃથ્વીનું સૂર્ય ચંદ્રમા અને તારાઓ ટકે ત્યાંસુધી રક્ષણ કરો. રઘુકુલના ઉત્તમોત્તમ નરની કીર્તિના સમૂહરૂપ સેતુથી પર્વતરાજ સુધીના તથા માછલીઓના ઢગલાથી જે સમુદ્રનાં મોજાં અતિ ભારથી અથડાય છે તે પશ્ચિમ સમુદ્રથી પૂર્વ સમુદ્ર સુધીના, સર્વ નમન કરતા રાજાઓના [3]મુકુટ રત્નોથી જેના પાદ

નહી. મુંબાઇની શિલાછાપની આવૃત્તિમા તથા મારી પાસેની હસ્તલિખિત પ્રતમાં **विज्ञाननाथः** (પ્રથમામાં) છે. **तत्र** ને સ્થાને શિલા છાપની આવૃત્તિમાં **तज्ञ** છે, અને મારાવાળી પ્રતમાં **तत्त्व** છે. આ છેલ્લો પાઠ મેં લીધો છે. પુસ્તક કર્તાએ અહીંયાં વિજ્ઞાનેશ્વર શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેનો અર્થ કર્યો છે અને વિજ્ઞાનની સાથે **तत्त्व** મુકયું છે. તત્વ એટલે સત્ય અને તે આખા વાકયનો અર્થ આવો થાય છેઃ—" સત્યના જ્ઞાનનો નાથ "

૨ આ બાબતમાં ડૉ. બ્યુલરનો પાઠ આ પ્રમાણે છેઃ—**दातार्थानामतिशयजाममार्थिसार्थार्थतायाः** ॥ આમાં **अर्थतायाः** નો અર્થ કાંઇ થતો નથી. માટે તે " **अर्थितायाः** " હોવું જોઇએ આ પાઠ શિલાછાપની આવૃત્તિમાં તથા મારી પ્રતમાં છે. મારી પ્રતમાં આખો પાઠ નીચે પ્રમાણે છેઃ—**दातार्थानामतिशयजुपामार्थिसार्थार्थिना (ता) या** [:] આની પછી વળી બીજો **या** શબ્દ છે પણ તે વધારેનો છે.

૩. પશ્ચિમ સમુદ્રનાં વિશેષણો ત્રણે પ્રતોમાં દૂષિત થએલાં છે. શિલાછાપની આવૃત્તિમાં <u>चटुलातिमिकुलोत्तुंगरिंगतरंगात्</u> છે. તેને બદલે <u>चटुलतिमिकुलोत्तुंगरिंगत्तरंगात्</u> કરવું જોઇએ. અને મારી પ્રતના પાઠને બદલે <u>संगनृत्यत्तरंगात्</u> કરવું જોઇએ. એ ધાતુ મોજાંની સાથે વપરાય છે (બી. અને બારનો કોષ જોવો.)

રાજ્ય. એ પદ ધારણ કર્યું અને કલિવિક્રમ તથા પર્માદિ-રાયના નામામોથી પણ તે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે શક સં-વત્સર કાઢી નાખ્યો અને પોતાનો સંવત્સર સ્થાપ્યો, પણ તે તેના મરણ પછી થોડા સમયમાં બંધ પડયો. ગાદીએ આવ્યા પછી કેટલાએક સમય પછી તે કર્હાટક અથવા કર્હાડમાં ગયો અને ત્યાં રાજ્ય કરતા શિલિહાર રાજાની પુત્રીને પરણ્યો. તેનું નામ ચંદ્રલેખા હતું અને તેનું સાૈંદર્ય અલાૈકિક હતું. બિલ્હણ કવિ તેના વિશે એમ લખે છે કે તેણે સ્વયંવર કર્યો હતો ત્યાં ઘણા રાજાઓ એકત્ર થયા હતા. તેમાંથી તે-ણીએ ચાલુક્ય રાજાને પસંદ કર્યો અને તેને વરમાળા પેહેરાવી આ સ્વયંવરની વાત સત્ય હતી કિંવા કવિએ પોતાની કાવ્યશક્તિ તથા વર્ણન-શક્તિ દર્શાવવાનો પ્રસંગ લેવા માટે ફક્ત કાલ્પનિક કરી હતી એ નિ-શ્ચિત કરવું શક્ય નથી તે વર્ણનમાં ચંદ્રલેખાને ચાડાલદેવી કહેવામાં આવી છે અને તેના વિના ત્રિભુવનમલ્લની બીજી બહુ રાણીઓના વર્ણન આવે છે તેઓના ખાનગી ખર્ચને માટે અમુક ગામોની ઉપજોની તેમને નીમનોક કરી આપવામાં આવી[1] હતી.

થોડા વર્ષ પછી વિક્રમનો ભાઇ જયસિંહ જેને બનવાસીમાં રાજ્ય-પ્રતિનિધિ તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો

વિક્રમના ભાઈ જ-યસિંહનો બળવો. તેણે રાજા સામે દ્રોહ કરવાનો વિચાર કરવા મા ડયો. તેણે પોતાની પ્રજા પાસેથી બહુ દ્રવ્ય જોર-જૂલમથી કઢાવ્યુ, દ્રવિડના રાજા અને અન્ય રા-જાઓ સાથે મૈત્રીચક્ર બાધ્યુ, અને વિક્રમાદિત્યની સેનામાં રાજ્યદ્રોહ અને કપટ ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. જ્યારે રાજાએ આ વાત સાંભળી ત્યારે આ દુષ્ટ માર્ગમાંથી તેને સમજાવીને પાછો વાળવાના ઘણા યત્ન કર્યા, પરંતુ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયા, અને થોડા સમયમાં જયસિંહ

૧ એજ. પૃ ૧૫ તા બિલ્હણકૃત વિક્રમાંકદેવચરિત, સ ૮-૧૧

પોતાના અસખ્ય સહાયક રાજાઓને તથા એક મોટુ લશ્કર લઇને આવ્યો અને કૃષ્ણા નદીને કિનારે મુકામ નાખ્યો આજુબાજુના ગામો તેણે લૂટયા અને બાળ્યાં અને ઘણા બધીવાનો પકડી લીધા અને પોતાના જયને એટલો બધો નિશ્ચિત ગણવા લાગ્યો વિક્રમને અપમાન ભરેલા સદેશા[1] તેણે મોકલ્યા ત્યારે રાજા પોતાની સેના લઇને તેની સામે ગયો તે નદીની પાસે આવ્યો ત્યારે શત્રુના અગાઉ આવેલા લશ્કરી સિપાઇઓએ તેને હેરાન કર્યો, પણ તેમને કાઢી મુકીને તે તે નદીને કિનારે છાવણી નાખીને[2] પડયો તેણે પોતાના ભાઇની સેના તરફ દૃષ્ટિ નાખી તો તે સેના ઘણી મોટી તથા બળવાન માલુમ પડી પછી યુદ્ધ થયુ શરૂઆતમા શત્રુના હાથીઓએ ધસી આવીને વિક્રમની સેનામા ઘણો ગભરાટ મચાવ્યો તેથી તેના સર્વ હાથીઓ, ઘોડા અને માણસો પાછા ફર્યા, પરતુ વખાણવા લાયક શૂરવીરતા બતાવીને તે રાજા પોતાના ગાડા થએના હાથી ઉપર બેસીને જમણી તથા ડાબી બને બાજુ તરફ ઘણા સખત ઘા કરતો આગળ ધસી આવ્યો આથી શત્રુના હાથીઓ પાછા હઠાવી કાઢયા અને રાજાએ તેના ઘણા દળનો સહાર કર્યો, તે સૈન્ય હાર્યુ અને જયસિહ તથા તેના અનુયાયીઓ નાસી ગયા વિક્રમ શત્રુની પાછળ પડયો નહીં પણ રણસગ્રામના સ્થાન ઉપર રહેલા હાથી, ઘોડા, સ્ત્રીઓ અને સામાન લઇને પોતાની રાજધાનીમા પાછો આવ્યો થોડા સમય પછી જયસિહને એક વનમા ભટકતો પકડવામા આવ્યો અને વિક્રમાદિત્ય આગળ લાવતા તેણે તેને ક્ષમા આપી એમ[3] લખેલુ છે

વિક્રમના રાજ્યના ઉત્તર ભાગમા, દ્વારસમુદ્ર એટલે મૈસુરમા આવેલા આ સમયના હાનેગાડમા રાજ્ય કરતા યાદવ

વિક્રમાદિત્યનારાજ્ય વશની હયશળ નામની એક શાખાના રાજાએ

---

૧ બિલ્હણકૃત વિક્રમાકદેવચરિત સ ૧૪ શ્લો ૧-૧૩ ૧૮, ૪ -૫૬
૨ એજ સ ૧૪ શ્લો ૫૭ ૭૦ ૭૧
૩ એજ સ ૧૫ શ્લો ૨૩ ૪૧-૪૨, ૫૫ ૭૧, ૮૫-૮૭

ઉપર વિષ્ણુવર્ધનની ચઢાઈ. તેના રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરી; અને તેની સાથે પાંડ્યદેશ, ગોવા અને કોંકણના રાજાઓ આવ્યા હતા. આ હયશલ રાજા વિષ્ણુવર્ધન હોવો જોઇએ, જે બલ્લાલનો નાનોભાઇ અને તે વંશને પ્રથમ પ્રસિદ્ધતામાં લાવનાર વિનયાદિત્યનો પૌત્ર થતો હતો. કારણકે ગડકમાંથી મળી આવેલા, વિષ્ણુવર્ધનના પૌત્ર બલ્લાલના એક શિલાલેખમાં વિષ્ણુવર્ધન વિશે એમ લખવામાં આવ્યું છે, કે તેણે પોતાની રાજ્યધાની અને બેલવોલા વચ્ચેનો સઘળો મુલક તાબે કર્યો હતો અને કૃષ્ણાવેણા નદીમાં પોતાના અશ્વોને નવરાવ્યા હતા. એમ પણ લખવામાં આવ્યું છે કે રાજા પરમાદિવે (વિક્રમદિત્યે) “સર્વ રાજાઓમાં હયસલ એકલોજ અજય્ય[1] છે” એમ કહીને તેને જે માન આપ્યું હતું તે વાત તેના નોકરોએ તેને પુનઃ પુનઃ યાદ દેવડાવી. વિક્રમાદિત્યે આ શત્રુઓ સામે દક્ષિણ તરફના પ્રદેશના આચ અથવા આચગી નામના એક ખંડણીયા રાજાને મોકલ્યો. આચ જે યુદ્ધમાં સિંહ હતો અને પ્રચંડ સૂર્ય જેવો જાજ્વલ્યમન હતો તે પોતાનો યુદ્ધનાદ કરીને હોયસલ સામે થયો અને જીત્યો, ગોવા લીધું, યુદ્ધમાં લક્ષ્મણને નસાડ્યો, પાંડ્યની પાછળ શૌર્યથી પડ્યો, માલપ લોકોને સર્વ વીખેરી નાખ્યા, અને કોંકણ લીધું.[2] આ આચે પોતાના ઉપરી રાજા તરફથી ઘણાં યુધ્ધો કર્યાં હોવાં જોઇએ; કારણકે એમ લખવામાં આવ્યુ છે કે તેણે “કલિંગ, બંગ, મરૂ, ગુર્જર, માલવ, ચેર અને ચોલ એ સર્વ દેશોના[3] રાજાઓને પોતાના ઉપરી રાજાને તાબે કર્યા

---

૧ ઈ. એ. વા. ૨ પૃ. ૩૦૦. આ શ્લોકનું મી ફ્લીટે કરેલું ભાષાંતર ખોટું છે. તેમાંના શબ્દો આ પ્રમાણે ગોઠવવાના છેઃ–नृपेषु असाध्यतया होप्यसळमवधार्य इति परमादिदेवनृपतेः प्रत्युपचारं यः नियुक्तैः मुहुः स्मर्यते. ॥

૨ જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. વા. ૧૧ પૃ. ૨૪૪ પોયસલ અને હોયસળ એકજ શબ્દ છે.

૩ એજ પૃ. ૨૬૯.

હતા. ચોલરાજા જે તેની આજ્ઞા માનતો નહોતો તેની સામે વિક્રમાદિત્યને જાતે યુદ્ધ કરવા જવું પડ્યું, તેને હરાવ્યો અને તે નાસી ગયો. પછી તે રાજા પાછો પોતાની રાજ્યધાનીમાં[1] આવ્યો. વિક્રમાદિત્યે વિષ્ણુનું એક મોટું મંદીર બંધાવ્યું, અને તેની સામે એક તળાવ ખોદાવ્યું. અને તેની પડોશમાં વિક્રમપુર નામનું એક ગામ વસાવ્યું. તેણે પોતાની પ્રજા ઉપર સારી રીતે રાજ્ય કર્યું અને પ્રજા તેના અમલમાં સુખી હતી. તેના રાજ્યમાં જે નિર્ભયતા હતી તે એટલી બધી હતી કે બિલ્હણના લખવા પ્રમાણે "તેઓ રાત્રે પોતાના ઘરનાં બારણાં બંધ કરવાની દરકાર કરતા નહીં, અને તે બારીબારણાંઓમાં થઇને ચોરને બદલે ચંદ્રનાં કિરણો અંદર પેસતાં." તે ગરીબ તરફ ઘણો ઉદાર અને છુટા હાથનો હતો અને દરેક પવિત્ર પર્વમાં[3] સોળ મહાદાન આપતો. તે વિદ્યાનો ઉત્તેજક હતો એ વાત એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે બિલ્હણ જેવો કાસ્મિરી પંડિત જે આખા હિંદુસ્થાનમાં આશ્રયની શોધમાં ફર્યો હતો તેને વિદ્યાપતિ એટલે મુખ્ય પંડિતની પદ્વિએ ચઢાવ્યો હતો. હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગમાં અને મુખ્યત્વે કરીને મરાઠા દેશમાં કાયદા અને ધર્મની બાબતમાં મુખ્ય આધાર તરીકે હાલના સમયમાં સ્વીકારવામાં આવી છે તે મિતાક્ષરાનો કર્ત્તા વિજ્ઞાનેશ્વર વિક્રમાદિત્યના સમયમાં થઇ ગયો હતો અને કલ્યાણમાં રહેતો હતો. તે પુસ્તકની ઘણી હસ્તલિખિત પ્રતોને અંતે ત્રણ શ્લોકો આવે છે જેનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે થાય[4] છેઃ—

"આ પૃથ્વી ઉપર કલ્યાણ જેવું નગર થયુ નથી, છે નહીં, તેમ જ થવાનું નથી; શ્રીમાન્ વિક્રમાર્ક જેવો રાજા જોયો અથવા સાંભળ-

---

૧ બિલ્હણનું વિક્રમાંકદેવચરિત સ. ૧૭ શ્લો. ૪૩–૬૮.

૨ એજ સ. ૧૭ શ્લો. ૧૫, ૨૨, ૨૯ તથા જ. રૈ. એ. સો. વા. ૪ પૃ ૧૫.

૩ એજ સ. ૧૭ શ્લોક, ૩૬–૩૭.

૪. જ. બો. બ્રે. રૈ. એ. સો. વા. ૯ પૃ. ૧૩૪ માં તે વિષય ઉપર બ્યૂલરનો નિબંધ જુઓ.

ઉપર વિષ્ણુવર્ધનની ચઢાઈ. તેના રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરી; અને તેની સાથે પાંડ્યદેશ, ગોવા અને કોંકણના રાજાઓ આવ્યા હતા. આ હયશલ રાજા વિષ્ણુવર્ધન હોવો જોઇએ, જે બલ્લાલનો નાનોભાઇ અને તે વંશને પ્રથમ પ્રસિદ્ધતામાં લાવનાર વિનયાદિત્યનો પૌત્ર થતો હતો. કારણકે ગડકમાંથી મળી આવેલા, વિષ્ણુવર્ધનના પૌત્ર બલ્લાલના એક શિલાલેખમાં વિષ્ણુવર્ધન વિશે એમ લખવામાં આવ્યું છે, કે તેણે પોતાની રાજ્યધાની અને બેલવોલા વચ્ચેનો ચઘળો મુલક તાબે કર્યો હતો અને કૃષ્ણાવેણા નદીમાં પોતાના અશ્વોને નવરાવ્યા હતા. એમ પણ લખવામાં આવ્યું છે કે રાજા પરમાર્દિદેવે (વિક્રમદિત્યે) " સર્વ રાજાઓમાં હયસલ એકલોજ અજય્ય[1] છે " એમ કહીને તેને જે માન આપ્યું હતું તે વાત તેના નોકરોએ તેને પુનઃ પુનઃ યાદ દેવડાવી. વિક્રમાદિત્યે આ શત્રુઓ સામે દક્ષિણ તરફના પ્રદેશના આચ અથવા આચગી નામના એક ખંડણીયા રાજાને મોકલ્યો. આચ જે યુદ્ધમાં સિંહ હતો અને પ્રચંડ સૂર્ય જેવો જાજવલ્યમન હતો તે પોતાનો યુદ્ધનાદ કરીને હોયસલ સામે થયો અને જીત્યો, ગોવા લીધું, યુદ્ધમાં લક્ષ્મણને નસાડ્યો, પાંડ્યની પાછળ શૌર્યથી પડ્યો, માલપ લોકોને સર્વ વીખેરી નાંખ્યા, અને કોંકણ લીધું.[2] આ આચે પોતાના ઉપરી રાજા તરફથી ઘણાં યુધ્ધો કર્યાં હોવાં જોઇએ; કારણકે એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેણે " કલિંગ, બંગ, મરૂ, ગુર્જર, માલવ, ચેર અને ચોલ એ સર્વ દેશોના[3] રાજાઓને પોતાના ઉપરીરાજાને તાબેકર્યા

---

૧ ઈં એ. વા. ૨ પૃ.૩૦૦. આ શ્લોકનું મી ફ્લીટ કરેલું ભાષાંતર ખોટું છે. તેમાંના શબ્દો આ પ્રમાણે ગોઠવવાના છેઃ-नृपेषु असाध्यतया होय्यसळमवधार्य इति परमादिदेवनृपतेः प्रत्युपचारं यः नियुक्तैः मुहुः स्मर्यते. ॥

૨ જ. બો, બ્રે. રો. એ. સો. વા. ૧૧ પૃ. ૨૪૪ પોયસલ અને હોયશળ એકજ શબ્દ છે.

૩ એજ પૃ. ૨૧૯.

માથી મધ ઝરે છે તેવા શબ્દો જે લખે છે, અને જેના કરતા વિદ્વાનોને બીજુ કાઇ વધારે આશ્ચર્યોત્પાદક નથી [2]માગનારાના વૃન્દને તેઓની ઇચ્છાથી પણ અધિક દ્રવ્ય જે આપેછે, મુરને મારનારના રૂપનુ જે ધ્યાન ધરે છે, અને શરીરની સાથે જ ઉત્પન્ન થએલા શત્રુઓને જેણે જીત્યાછે."

"રાજા વિક્રમાદિત્ય આ સમસ્ત પૃથ્વીનું સૂર્ય ચદ્રમા અને તારાઓ ટકે ત્યાસુધી રક્ષણ કરો રઘુકુલના ઉત્તમોત્તમ નરની કીર્તિના સમૂહરૂપ સેતુથી પર્વતરાજ સુધીના તથા માછલીઓના ટોળાથી જે સમુદ્રના મોજા અતિ ભારથી અથડાય છે તે પશ્ચિમ સમુદ્રથી પૂર્વ સમુદ્ર સુધીના, સર્વ નમન કરતા રાજાઓના [3]મુકુટ રત્નોથી જેના પાદ

નહી મુબાઇની શિલાછાપની આવૃત્તિમા તથા મારી પાસેની હસ્તલિખિત પ્રતમા विज्ञाननाथ (પ્રથમામા) છે तत्र ને સ્થાને શિલા છાપની આવૃત્તિમા तत्र છે અને મારાવાળી પ્રતમા तत्त्व છે આ છેલ્લો પાઠ મે લીધો છે પુસ્તક કર્તાએ અહી યા વિજ્ઞાનેશ્વર શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેનો અર્થ કર્યો છે અને વિજ્ઞાનની સાથે तत्त्व મુક્યુ છે તત્વ એટલે સત્ય અને તે આખા વાન્યનો અર્થ આવો થાય છે —'સત્યના જ્ઞાનનો નાથ'

2 આ બાબતમા ડૉ બ્યુલરનો પાઠ આ પ્રમાણે છે —दातार्थानामतिशयजाममर्थिसार्थार्थिताया ॥ આમા अर्थताया નો અર્થ કાઇ થતો નથી માટે તે "अर्थिताया" હોવુ જોઇએ આ પાઠ શિલાછાપની આવૃત્તિમા તથા મારી પ્રતમા છે મારી પ્રતમા આખો પાઠ નીચે પ્રમાણે છે —दातार्थानामातिशयजुपामर्थिसार्थार्थिना (ता) या [ ] આની પછી વળી બીજો या શબ્દ છે પણ તે વધારેનો છે

3 પશ્ચિમ સમુદ્રના વિશેષણો ત્રણે પ્રતોમા દૂષિત થએલા છે શિલા છાપની આવૃત્તિમા चटुलातिमिकुलोतुगरिगतरंगात् છે તેને બદલે चटुलतिमिकुलोतुगरिगत्तरगात् કરવુ જોઇએ અને મારી પ્રતના પાઠને બદલે त्तगनृत्यत्तरगात् કરવુ જોઇએ એ ધાતુ મેળની સાથે વપરાય છે (બી. અને આરનો દોષ જોવો)

વામા આવ્યો નથી, અને અધિક શુ કહેવુ ! પંડિત વિજ્ઞાનેશ્વર સાથે કોઇની ઉપમા થઈ [1]શકતી નથી આ ત્રિમૂર્તિ કલ્પ સુધી [2]કલ્પલતાની પેઠે સ્થાયી રહો "

" [3]વિજ્ઞાનનાથ સૂર્ય અને ચદ્રમા રહે ત્યાસુધી જીવો—જે શબ્દો

---

૧ છેલ્લી બે લીટીનો પાઠ ડૉ બ્યુલર પ્રમાણે આવો છે —
विज्ञानेश्वरपण्डितो न भजते किंचान्यदस्योपमां। कल्पस्थ स्थिर मस्तु कल्पलतिकाकल्प तदेवत्रयम् ॥ ડૉક્ટર બ્યુલર कल्पस्थ આ શબ્દ किंचान्यत् ની સાથે લે છે અને આ પ્રમાણે તરજુમો કરે છે — આ કલ્પમા જે બીજુ કાંઈ છે તેની તુલના પંડિત વિજ્ઞાનેશ્વર સાથે થઇ શકતી નથી પણ " બીજુ કાંઈ ' એ માટે किंचान्यत् ને સ્થાને किमप्यन्यत् જોઇએ વળી આમ અર્થ કરીએ તો " पण्डितो " એ શબ્દ પ્રથમામા હોઇ તેને ક્રિયાપદ નથી કારણ કે भजते નો કર્તા अन्यत् શબ્દ લેવાય છે વળી તેનો અર્થ આવો પણ ન થઇ શકે કે — ' આકલ્પમા જે કોઇ છે તેની તુલના ઈત્યાદિ ' કારણકે આ કલ્પમા અર્ધ ભાગ હજુ ગયો છે, અને બીજો અર્ધ ભાગ હજુ બાકી છે અને તેમા જે કાંઇ ઉત્પન્ન થશે પણ હજુ થયુ નથી તે આ કલ્પમાનુ એમ કહેવાય નહી માટે જરાક ફેરફાર કરીએ તો ખરેખરો જે પાઠ આવે તે માત્ર મુબાઈમા પ્રસિદ્ધ થએલી શિલા છાપની આવૃત્તિમા આપવામા આવ્યો છે અને તે ત્યા ફુટનોટમા આપવામા આવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે – " किंचान्यद न्योपमामाकल्पं ' આ પાઠમા " चा " ને બદલે "चा ' શબ્દ જોઇએ અને મ આ વર્ષે મુબાઇ સરકાર માટે જે હસ્તલિખિત પ્રત મિતાક્ષરાની સવત ૧૫૩૧ અથવા શાકે ૧૪૦૧ની ખરીદ કરી છે તેમા પણ આ પાઠ છે તેનો તરજુમો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે થાય છે

૨ કલ્પવૃતાની ઉપમા એ માટે આપી છે કે તે ત્રણે સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી પાડે છે

૩. ડૉ બ્યુલરનો પાઠ આ પ્રમાણે છે — " तत्र विज्ञाननाथ " અને ઉભરા શબ્દને સબોધનમા લે છે પણ અહીયાં સબોધન સ્વાભાવિક ગણાય

ચિંતામણિ. બોધદાયક જ્ઞાન આપનામા આવ્યુ છે તે પુસ્તકના પાચ ભાગ કરેલા છે પેહેલા ભાગમા જે કારણો રાજ્ય પ્રાપ્તિમા સહાયભૂત થાય છે તે આપવામા આવ્યા છે, બીજામા રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે સાચવવુ તે કારણો આપ્યા છે, ત્રીજામા એક રાજાએ પોતાની સત્તા સુદૃઢ કર્યા પછી જે જે જુદી જુદી જાતના ભોગો રાજાએ ભોગવવાને યોગ્ય છે તે આપવામા આવ્યા છે, ચોથામા રમતગમતોની રીતો જેથી માનસિક પ્રસન્નતા મળે છે તે આપવામા આવી છે, અને પાચમામા રમતો તથા વિનોદક્રીડાઓ આપવામા આવી છે આ દરેક વીસ જાતની હોય છે પેહેલામા અસત્યને ત્યજવુ, અન્યને પીડા કરવામાથી વિરમવુ, જીતેદ્રિયત્વ, ઔદાર્ય, સૌજન્ય, દેવોમા શ્રદ્ધા, નિર્ધન તથા અનાથોને, મિત્રો તથા આશ્રયીઓને આહાર તથા આશ્રય આપવા, ઇત્યાદિ સદ્ગુણો લેવામા આવ્યા છે બીજા વિષયમા જે સાત અંગો કહેવાય છે તે, એટલે સર્વ યોગ્યતાયુક્ત રાજા, રાજ્યગુરૂ તથા જ્યોતિષી સહિત મંત્રીઓ, કોષ, તથા તે સંપૂર્ણ રાખવાના સાધનો, સેના, ઇત્યાદિનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે ઉપભોગોમા સુદર રાજ્યગૃહ, સ્નાન, લેપન, મૂલ્યવાન્ વસ્ત્રો, આભૂષણો ઇત્યાદિ આવે છે રમતોમા શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ, અશ્વારોહણ, હસ્તિપાલન, મલ્લયુદ્ધ, કુક્કુટ-યુદ્ધ, શ્વાનપાલન, કાવ્યો, સંગીત નૃત્ય ઇત્યાદિ આવે છે વિનોદનક્રીડા ઓમા ઉપવનો તથા ક્ષેત્રો, અને પર્વતો તથા રેતીવાળાં સ્થાનોમાની ક્રીડાઓ, ખેલવાની રમતો, સ્ત્રીસંગનો ઉપભોગ ઇત્યાદિ આવે છે આ વિષયોના સંબંધમા વિદ્યા અથવા કળાની એવી કોઇ પણ શાખા નથી કે જેનાં મુખ્ય તત્વો કહેવામા આવ્યા ન હોય એ વિષયોમાં રાજ્ય-નીતિવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, અલંકારશાસ્ત્ર, કાવ્ય, સંગીતવિદ્યા, ચિત્રવિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા, ઔષધિવિદ્યા, હસ્તિ અશ્વ તથા શ્વાનપા-

---

૧ જ બો બ્રો રો, એ, સો વા ૧૧ પૃ ૩૬૮

દેદિપ્યમાન થાય છે; "

જોકે સંસ્કૃત પુસ્તકકર્તાઓ ઘણી વાર પૂરતાં કારણો વિના પણ બહુ અતિશયોક્તિ ભરેલાં વચનો ફકત માનની ખાતર પણ વાપરે છે, તોપણ આ શ્લોકોની ભાષા તથા રીતિથી એમ દેખાય છે કે તે લખનારના મનમાં તે નગર, તેના રાજ્યકર્ત્તા, અને તે મહાન પંડિત માટે ખરેખરૂ ઉત્સાહપૂર્ણમાન હોવું જોઇએ; વળી તે પંડિતની ઉદારતા વિષેના વખાણ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેના ઉપર રાજાની પ્રીતિ હશે અને કદાચિત્ તેના રાજ્યમાં કોઇ મોહોટા હોદ્દા ઉપર પણ હશે. આ ઉપરથી, તેમ બિલ્હણે આપેલા વર્ણન ઉપરથી, તેમ વિક્રમાદિત્યના શિલાલેખો જે આશરે બસો સુધી આપણને મળી આવ્યા છે, તે સર્વ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ પછીના સમયના ચાલુક્ય વંશમા તે રાજા મોટામાં મોટો હતો અને તેના રાજ્યમા દેશમા સુખ તથા આબાદી હતી, એ વાત નિઃશંક છે.

સોમેશ્વર ૩ અથવા ભૂલોકમલ્લ- વિક્રમાદિત્ય ૨ ની પછી તેનો પુત્ર સોમેશ્વર ૩ શકે ૧૦૪૮ પરાભવ નામના સંવત્સરના વર્ષમાં ગાદીએ આવ્યો. તેણે [1]ભૂલોકમલ્લ નામ ધારણ કર્યું. તેણે આશરે ૧૧ વર્ષનું ટુંક રાજ્ય કર્યું. તેના વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેણે આંધ્ર, દ્રવિડ, મગધ, અને નેપાલના રાજાઓના મસ્તક ઉપર પોતાના પગ મુકયા હતા, અને તેની સર્વ વિદ્વાનો [1]પ્રસંશા કરતા હતા. આ પ્રસંશાનો તે ખરેખર પાત્ર હતો કારણકે સોમેશ્વરે સંસ્કૃતમાં લખેલું એક પુસ્તક

સોમેશ્વરકૃત અભિલષિતાર્થ- નામે માનસોલ્લાસ અથવા અભિલષિતાર્થચિંતામણિ વિદ્યમાન છે, જેમાં જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર ઘણું

---

૧. જ. રો. એ. સો. વા. ૪ પૃ. ૧૫. "પરાભવને મળતું ચાલુ શક વર્ષ ૧૦૪૯ નું હતું."

જગદેકમલ્લ. તૈલપ ૨. ૧૧૩૮ માં ગાદીએ આવ્યો. તેના વિશે કંઇ પણ ખાસ વૃત્તાંતની નોંધ નથી. તેણે બાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તેની પછી તેનો ભાઇ તૈલપ ૨., નર્મદીતૈલ અથવા ત્રૈલોક્યમલ્લ શકે ૧૦૭૨ પ્રમોદ[3] નામના સંવત્સરમાં ગાદીએ આવ્યો. આ બે રાજ્યના સમયમાં ચાલુક્ય વંશની સત્તા જલદી ઓછી થતી ગઈ, અને કેટલાએક ખંડણીઆ રાજા બળવાન અને ઉદ્ધત થયા. આ પ્રસંગનો લાભ કલચુરી જાતિનો એક ખંડણીઓ રાજા વિજ્જલ અથવા વિજ્જણ જે તૈલપના હાથ નીચે દંડનાયક એટલે યુદ્ધસેનાપતિના પદ ઉપર હતો તેણે લીધો. તેણે પોતાના સ્વામિ રાજા તૈલપનું રાજ્ય બળથી લઈ લેવાનો વિચાર કર્યો, અને કેટલાએક બળવાન અને અર્ધ–સ્વતંત્ર રાજાઓની તેમાં સહાય[1] મેળવવાની યુક્તિ કરી. તેને સહાય કરવામાં એક કોલ્હાપુરનો મહામંડલેશ્વર વિજયાર્ક હતો અને તૈલંગણના કૈકેય વંશનો પ્રોલરાજ જેણે તૈલપ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું એમ કહેવામાં આવ્યું છે તેણે પણ તે કામમાં[2] ઘણું કરીને મદદ કરી હતી.

કે ફક્ત તેમાં સંવત્સરનું નામ આપ્યું છે. કેટલીક વખતે રાજ્યનું વર્ષ પણ આપ્યું છે પણ તે પણ રાજા કીયો તે નક્કી કરવામાં કામ આવતું નથી. કારણ કે જયસિંહે શક ૯૪૦ માં એટલે જગદેકમલ્લ ર. પેહેલાં ૧૨૦ વર્ષ પૂર્વે એટલે ૬૦ વર્ષનાં બે સંવત્સર યુગો પૂર્વે રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું હતું. આથી કરીને સંવત્સર વર્ષોનાં નામો તથા રાજ્યનાં વર્ષો પણ તે બનેના રાજ્યનાં એકજ હોય છે.

૩ કારણ કે તેના રાજ્યનું છઠ્ઠું વર્ષ યુવ સંવત્સરનું હતું અને તે શકે ૧૦૭૭ પછીજ આવે છે. પ્રમોદ સંવત્સરમાં ૧૦૭૩ વર્ષ ચાલુ હતું અને ૧૦૭૨ વર્ષ પૂર્ણ થયાં હતાં. પાલી, સંસ્કૃત અને જુના કાનડી શિલાલેખોમાંનો નં. ૧૮૧ જુઓ.

૧ કોલ્હાપુરના ભોજ ૨ નું દાન પત્ર, ટ્રાન્ઝે. બો. ડી. સો. વા ૮ માં સે. ૧૫ લેવો.

૨ એમ કહેવાય છે કે તેણે તૈલપને પકડયો હતો અને પોતાના ઉપર તેની ભક્તિ જોઇને તેને છોડી મુક્યો હતો. તે ચાલુક્ય વંશના રાજાનો આશ્રયી હતો. રૂદ્રદેવનો શિલાલેખ-જોવો ઇ. એ. વા. ૧૧ પૃ. ૧૨—૧૩ લી. ૨૭-૩૦.

લનવિદ્યા ઇત્યાદિ આવે છે. તે રાજા વિદ્વાન્ પુરૂષ હતો તેમ દેખાય અને તેથી કરીને જ તેને "સર્વજ્ઞ[1]ભૂપ" એટલે બધુ જાણનાર રાએ પદ તેને મળ્યુ હતું. માનમોલ્લાસમાં પંચાંગ તૈયાર કરવાના સંબંધમાં અમુક ગ્રહોની સ્થિતિની ગણતરી કરવામાં જે દીવસને નિર્ણીતકાલ તરીકે લેવામાં આવેલ છે, તે દીવસ "શકે ૧૦૫૧ સૌમ્ય નામના સંવત્સર વર્ષના ચૈત્રનો પેહેલો દીવસ શુક્રવાર, જ્યારે ચાલુક્ય વંશભૂષણ રાજા સોમ, જે શાસ્ત્રોરૂપી સમુદ્રનો અગસ્ત્ય ઋષિ હતો, જેના શત્રુઓ નાશ પામ્યા હતા, તે રાજા સમુદ્રરૂપી મેખલાવાળી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરતો હતો,[2] માટે આ પુસ્તક તે રાજાના ગાદીએ આવ્યાને ચોથે વર્ષે લખાયુ હતું.

અભિલષિતાર્થ-ચિંતામણિમાં આપેલી તારીખ.

સોમેશ્વર ઉર્ફે ભૂલોકમલની પછી તેનો પુત્ર જગદેકમલ શકે ૧૦૬૦ કાલ[2]યુક્તિ નામના સંવત્સર વર્ષમાં એટલે ઇ. સ.

---

૧ એજ પુસ્તક પૃ. ૨૫૯ અને ૨૬૮

૨ જેમ અગસ્ત્ય ૠષિએ સર્વ સમુદ્રનું પાન કર્યું હતું તેવીજ રીતે આ રાજાએ સર્વ શાસ્ત્રોના તત્ત્વનું પાન કર્યું હતુ.

१ एकपंचाशदधिके सहस्रे शरदांगते ।
शाकस्य सोमभूपाले सति चालुक्यमंडने ॥
समुद्ररसनामुर्वी शासति क्षतविद्विषि ।
सर्वशास्त्रार्थसर्वस्वपाथोधिकलशोद्भवे ॥
सौम्यसंवत्सरे चैत्रमासादौ शुक्रवासरे ।
परिशोधितसिद्धांतलब्धा स्युर्ध्रुवकाइमे ॥

૨ તેના રાજ્યનું સિદ્ધાર્થી સંવત્સર બીજુ વર્ષ હતુ એમ લખેલુ છે માટે તે પેહેલાનું કાલયુક્તિ ૧૦૬૦ તે પેહેલું હોવું જોઈએ. તે સમયે ચાલુ શકે વર્ષ ૧૦૬૧ હતું ઇ એ, વા ૬ પૃ ૧૪૧. જગદેકમલ્લ આવે છે એવા ઘણા શિલાલેખો છે. પણ તે આ રાજાના છે કે જયસિંહ જગદેકમલ્લના છે તે નક્કી કરવું અઘરૂ છે કારણ

મેળવવામા વિજયી થયો અને અજીગીરીમાં પોતે રાજ્ય ચલાવ્યુ. પોતાના વશનો એક ખડણીઓ રાજા નામે બ્રહ્મ અથવા બોમ્મના શૌર્ય તથા દઢ સ્વામિભક્તિને લીધેજ આ રાજાને પોતાની સત્તા પાછી મળી. એ પોતાના રાજાના શત્રુઓ સાથે ઘણી લડાઇઓ લઢયો હતો અને એમ કહેવાય છે કે પોતાના એકજ હસ્તિ વડેજ શત્રુના સાઠ હાથીઓને જીત્યા હતા[1] શકે ૧૧૦૬ ના અજિગેરી આગળના એક શિલાલેખમા એમ લખેલુ છે કે તેણે કલચુરીનો નાશ કર્યો અને ચાલુક્યોને પાછી ગાદી[2] અપાવી હતી, પરતુ થોડા સમય પછી દક્ષિણના યાદવો વીર બલ્લાળની સરદારી નીચે, અને ઉત્તરના ભિલ્લમ નીચે ઉઠયા. તે બન્નેએ બોમ્મ સાથે યુદ્ધ કર્યાં પણ પ્રથમ તો વીરબલ્લાળ વિજયી થયો, તેણે ચાલુકય રાજાના આ સરદારને તાબે કર્યો અને તે વશની સત્તાનો અત આણ્યો.[3] વીરસોમ ઉર્ફે સોમેશ્વર ૪ ની કાઇ પણ ખબર શકે ૧૧૧૧ પછી આપણને બીનકુલ મળતી નથી.

ચાલુકય વંશની સત્તાનુ નિર્મૂલ થવુ

ચાલુક્ય વશમાથી નાના રાજાઓની ઘણી શાખાઓ નીકળી હોવી જોઈએ. રત્નાગિરિ જીલ્લાના[4] રાજાપુર તાલુકામાના તેરવણ નામના એક ગામના ખોટ પાસે એક તામ્રપટ્ટનો લેખ રૂદ્ર સવત્સર શકે ૧૧૮૨ ની તારીખનો છે, તે ઉપરથી આવી એક શાખા પ્રકાશમા આવી છે કામદેવ નામના સરદાર અથવા મહામડલેશ્વરનો પ્રધાન કેશવ મહાજની હતો તેણે એ ઇનામ આપ્યુ હતુ, આ સરદારના પદોમા એક

---

૧ જ રો એ સો વા ૪ પૃ ૧૬ ઇ એ વા ૨, પૃ ૩૦૦ લી ૨૬.

૨ જ રો એ. સો વા ૪ પૃ ૧૬

૩ ઇ એ વા ૨, પૃ ૩૦૦ લી ૨૬–૩૦,

૪ જ રો. એ સો વા પ મા તા જ બો. બે રો. એ. સો. વા ૪ પૃ. ૧૦૫મા પ્રગટ થયેલુ. તથા મે. સાવતવાડી સ્ટેટ ગવર્મેન્ટ રેકર્ડ ન ૧૦ જુઓ.

તેણે પોતાના સ્વામિ તૈલપ રાજાને શકે ૧૦૭૯ એટલે ઈ. સ. ૧૧૫૭ સુધી પૂર્ણ વશ રાખ્યો, જે વર્ષમા તૈલપ કલ્યાણનગર છોડીને ધારવાડ જીલ્લામા આવેલા અન્નીગીરીમા નાસી ગયો અને ત્યા પોતાની રાજધાની કરી આ સમયે તેનુ રાજ્ય વિસ્તારમાં ઘણુ ધટી ગયુ હતુ વિજ્જલના નામનો એક શિલાલેખ છે, જેમા શકે ૧૦૭૯ ની તારીખ છે અને ઇશ્વર નામનો સવત્સર છે અને તે પછીના બીજા સવત્સર નામે બહુધાન્યને તેના રાજ્યનુ બીજુ વર્ષ કહેવામા આવ્યુ[3] છે તો પણ શકે ૧૦૮૪ સુધી તેણે સર્વોપરિરાજાનુ પદ ધારણ કર્યું નહોતુ એમ દેખાય છે, પણ તે વર્ષમા તે અન્નીગીરીમા તૈલપ ર ની સામે સેના લઈને ગયો અને પોતાને સ્વતત્ર રાજા તરીકે જાહેર કર્યો તે સમયે તૈલપ તેથી પણ વધારે દક્ષિણમા ગયો હતો અને બનવાસીમાં પણ પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી એમ પણ દેખાય છે[1] શિલાલેખમા લખેલુ તેના રાજ્યનુ છેલ્લામા છેલ્લું વર્ષ ૧૫ મુ છે તેનો સવત્સર પાર્થિવ નામનો છે અને શકે ૧૦૮૭[2] પછી આવ્યુ હતુ

વિજ્જલે સર્વોપરિ રાજ્યત્વ ધારણ કરવુ.

ચાલુક્ય વશની સત્તામા થોડો સમય સુધી ભગ પડયો, અને તે વશના તાબાના સર્વ પ્રદેશો કબજો કલચુરી વશના હાથમા ગયો એમ દેખાય છે પરતુ લિગાયત સંપ્રદાયના અભ્યુદયથી થએલો અદર અદરનો કુસંપ તથા વિજ્જલનો ઘાત થયો તેથી કલચુરી વશની સત્તા ધણીજ નરમ પડી ગઇ અને આશરે શકે ૧૧૦૪ ના વર્ષમા તુર્મદીતૈલપનો પુત્ર સોમેશ્વર પોતાના વશપરપરાગત રાજ્યનો મોટો ભાગ જબરાઈથી પાછો

સોમેશ્વર. ૪.

---

૩ પી એસ તથા ઓ સી શિલાલેખો ન ૨૧૯ અને ૧૮૨

૧ જ રો એ સો વા ૪ પૃ. ૧૬

૨ પ

વા હૈહય વંશનું મૂલસ્થાન. હૈહય[1] જાતના લોકોને વશ કર્યા હતા. આ નામનું એક કુટુંબ જેની સાથે પછીના સમયના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ લગ્ન સંબંધથી જોડાયા હતા. (એ વાત ઉપર આવી ગઇ છે.) તેનું રાજ્ય ચેદી દેશ એટલે જબલપુરની આસપાસના પ્રદેશમાં હતું. તે હૈહય લોકોને કલચુરી અથવા કુલચુરી[2] પણ કહેવામાં આવતા હતા. કલ્યાણનાં કલચુરીઓ પણ આજ કુટુંબની એક શાખા હોવી જોઇએ. વિજ્જલના અનેક પદોમાંનું એક " કલંજરપુરવરાધીશ્વર " એ હતું; તેના અર્થ " કલંજર[3] નામના ઉત્તમ શેહેરનો મહારાજા" એમ થાય છે. કલંજર એ કિલ્લો ચેદીના[4] રાજ્યકર્તાઓનો હતો, અને ઘણું કરીને તે તેઓની રાજ્યધાની હતી, જો કે ત્રીપુર એટલે હાલનું તેવુર પણ એ વંશના રાજાઓનું મુખ્ય સ્થાન હતું એમ પ્રસિદ્ધ છે. વિજ્જલે પોતે રાજ્ય જબરાઇ લઈ લીધું. તે પૂર્વે પોતાને ફકત મહામંડલેશ્વર એટલે નાનો રાજા કહેતો હતો. અને તેનું નામ પેહેલ વેહેલું સોમેશ્વર[1] ૩ ની પછી ગાદીએ આવનાર જગદેકમલના ખંડણીઆ રાજા તરીકે આવે છે. જે

કલ્યાણમાં ધર્મ સંબંધી બળવો. રીતે તેણે તૈલપ ૩ ને કલ્યાણમાંથી કાઢી મુકયો તથા તે રાજ્યમાં સર્વોપરિ સત્તા મેળવીને સર્વોપરિ રાજાનું પદ ધીમે ધીમે તેણે ધારણ કર્યું તે વાત આગળ આવી ગઇ છે. પણ થોડા સમય પછી એક ધર્મનો બળવો કલ્યાણમાં થયો અને વિજ્જલનો વંશ તેથી નાશ પામ્યો.

---

૧. ઉપર પ્રકરણ ૧૦ પૃ. ૪૩ જોવું.

૨. આ સ. વે. ઇ. નં. ૧૦ માં પ્રગટ થએલું દાન પત્ર જુઓ,

૩. જ. બો બ્રે. રો. એ. સો. વા. ૯, પૃ. ૩૩૦, નં. ૫૦.

૪. બિલ્હણકૃત વિક્રમાંક દેવચરિત્ર સ. ૧૮ પૃ. ૬૩ દર્શું કાલંજર જીત્યો હતો એવું આમાં લખેલું છે.

૧. પી. એસ. એન્ડ ઓ. સી. શિલાલેખમાંનો નં, ૧૧૯ નો લેખ.

પદ આ પ્રમાણેનું છે.—" ચાલુક્ય વંશરૂપી કમલની કળીને વિકાસ પમાડનાર સૂર્ય. " તેનું બીજું પદ " કલ્યાણપુરવરાધીશ્વર " એટલે " ઉત્તમ જે કલ્યાણનગર તેનો અધીશ્વર. " આ પદ બીજાં પદોની પેઠે ફક્ત એટલુંજ બતાવે છે, કે જે વંશનું એક સમયે સમૃદ્ધિથી અથવા મહાન્ કીર્તિથી કલ્યાણમાં[1] રાજ્ય હતું તે વંશનો આ રાજા હતો. જે ગામ ઇનામમાં આપ્યું હતું તે તેરવાટક હતું અને તેજ હાલનુ તેરવાણ છે,જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે કોંકણના તે ભાગનો રાજા કામદેવ હોવો જોઇએ. કોલ્હાપુરમાં અંબાબાઇના મંદીરમાં એક લેખ છે, જેમાં ચાલુક્ય વંશનો રાજા સોમદેવ જે સંગમેશ્વરમા રાજ્ય કરતો હતો તેણે રત્નાગિરિથી ઇશાનમાં બાર કોસ ઉપર આવેલા એક ગામને ઇનામમાં આપ્યાની નોંધ છે. સોમદેવ તે વેટુંગી દેવનો પુત્ર હતો. અને વેટુંગીદેવનો પિતા કર્ણદેવ[2] હતો. તેરવણના દાનપત્રમાંનો કર્ણદેવ આ વંશની આ શાખાનો પણ કરીને હતો. સંગમેશ્વર તાલુકામાં અથવા તેની પડોશમાં ચાલકે નામનાં મરાઠા કુટુંબો નિર્ધન સ્થિતિમાં આવેલાં હજુ પણ છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

કલચુરી વંશના રાજાઓ.

આ નામના વંશ બાબતનું પ્રથમમાં પ્રથમ લખાણ પ્રથમના ચાલુક્ય વંશના મંગલીશ રાજાના સબંધમાં આવે છે. **કલચુરી અથ-** વિનયાદિત્યના એક લેખમાં એવી હકીકત છે કે તેણે

---

1. નીચે પ્રકરણ ૧૬ જુઓ.
2. જ. બો. બ્રે. રો. એ, સો. વ. ૨ પૃ. ૨૬૭ જોવું.

હતી તેન મનાય તે માટે તેના સામી ઉભી કરેલી હોય એમ લાગે છે. બ-સાવાને બીજી એક બહેન હતી જેનું નામ નાગલામ્બિકા હતું અને તેને ચેન્નાબસાવા એટલે નાનો બસાવા નામનો એક પુત્ર હતો. તેની સાથે મળીને બસાવાએ એક નવો મત પ્રસારવા માંડયો, એટલે કે શિવને પુ-જવાની એક નવી રીત જેમાં લિંગ અને નંદી પ્રધાનપણે આવે છેતે. તેના અનુયાયીઓ જલદીથી વધ્યા, અને જંગમ નામના સાધુઓ તેણે કર્યા. રાજાની ત્રીજોરીનો અખ્ત્યાર બસાવા પાસે હતો, અને તેમાંથી ઘણી મો-ટી રકમો તેણે આ જંગમોને આશ્રય આપવામાં તેમ મીજબાનીઓ આ પવામા ખરચી હતી. આ સાધુઓ દુરાચારી જીંદગીઓ ગાળતા હતા. વિજ્જલને મંચન્ના નામનો બીજો પ્રધાન હતો તે બસાવાનો શત્રુ હતો, અને પૈસા ખાઇ ગયાની તેની વાત રાજાને તેણે[1] કહી. સમય જતાં રાજા વિજ્જલને બસાવાની સાથેની મૈત્રી પુરેપુરી ભાગી, અને તેને પકડ-વાનો પ્રયત્ન રાજાએ કર્યો. પણ તે પોતાના ઘણા અનુયાયીઓ સાથે નાશી ગયો, જે ઉપરથી તેની પાછળ કેટલાએક માણસો રા-

બસાવાનો બળવો.

જાએ મોકલ્યા. આ લોકોને બસાવાએ સેહેલાઇથી વિ-ખેરી નાંખ્યા, અને પછી રાજા વિજ્જલ જાતે તેની સામે ગયો. પણ ઘણા અનુયાયીઓ બસાવાને મળી ગયા અને રાજાની હાર થઈ અને પોતાના પ્રધાનને તાબે થવું પડયું. બસાવાને કલ્યાણમાં પાછો આવવા દીધો અને તેની જગ્યાએ પાછો મુ-કરર કરવામાં[2] આવ્યો, તો પણ તે બન્ને વચ્ચે પૂર્ણ અનુરાગ તો થવાની શકયતાજ નહોતી, અને થોડા સમય પછી તે નવા મતના સ્થાપનારે તે રાજાને મા

રાજાને મારી નાંખવાની યુ-

---

૧. તેજ પુસ્તકનાં પૃ. ૭૮ અને ૮૯.

૨. જ રો. એ. સો. વા. ૬, પૃ ૨૧. જ બો બ્રે રો. એ સો. વા. ૮, પૃ ૮૯.

તેનો અગ્રણી. તે બળવાનો અગ્રણી બસાવા નામનો એક સખસ હતો. બસાવા-પુરાણ નામના કાનડી ભાષામા લખેલા પુસ્તકમાં તેનું વૃત્તાંત આપેલું છે. પણ તેમા ઘણી આશ્ચર્યકારક વાતો છે અને તેણે કરેલા આશ્ચર્યકારક ચમત્કારોનું વર્ણન છે. તો પણ મુખ્ય બનાવો ઐતિહાસિક છે, એમ વિશ્વાસ રાખી શકાય. તેથી ઉલટુ એક જૈને લખેલુ વિજ્જલરાયચરિત નામનુ બીજુ પુસ્તક છે, જેમા તેની સામેની બાજુના વૃત્તાંતો આપેલાં છે, કારણકે લિંગાયતોની લડાઇ તો ઘણુ કરીને જૈનો સામેજ હતી કારણકે તેઓ તેમના શત્રુઓ હતા

બસાવા. કલાદગી જીલ્લામા આવેલા બાગેવાડીના રહેનાર માદીરાજ નામના એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર બસાવા હતો વિજ્જલનો મુખ્ય પ્રધાન બલદેવ તેનો મામો થતો હતો, અને પોતાની પુત્રી તેને પરણાવીર[2] હતી બલદેવના મરણ પછી ગ જાએ બસાવાને તેનો નજીકનો સગો હોવાથી મુખ્ય[1] પ્રધાન નીમ્યો. જૈન કોમનું એમ કહેવુ છે કે બસાવાને પદ્માવતી નામની એક સુંદર બેહુન હતી તેના ઉપર રાજા મોહિત થયો અને તેને તે પરણ્યો કે રાખ તરીકે રાખીર[2] હતી અને આટના જ કારણથી બસાવાને તે પદવીએ ચ ઢાવ્યો હતો અને રાજ્યનો વગવાળો માણસ તે બન્યો હતો આવી વાત છે કે રાજાએ પોતાની નાની બેન નામે નીલલોચનાને બસાનાને પરણાવી હતી આ વાત બસાના સબધીની જે વાત[3] તેના માનને હાનિકારક

૨. બસાવા પુરાણ જ બો બે રો એ સો વા ૮ પૃ. ૬૭

૧ તેજ પુસ્તકનુ પૃ. ૬૯

૨. તેજ પુસ્તકનું પૃ ૬૭ સર વી ઇલીયટનો નિબંધ, જ રો. એ સો વા, ૪ પૃ ૨૦

૩ જ બો બે. રો એ સો વા ૮ પૃ ૭૦

જૈનોએ આપેલી હકીકત જૂદી છે. શિલીહાર રાજા ભોજ. ૨. ને તાબે કરવાને વિજ્જલ ચઢાઈ લઈને કોરહાપુર ગયો

જૈનોની હકીકત હતો. ત્યાથી પોતાની રાજ્યધાનીમા પાછા આવતા ભીમા નદીના તટે એક અમુક સ્થાને તેણે છાવણી નાખી હતી ત્યા પોતાના તબુમા વિશ્રામ લેતો હતો તેવામા ઝેર ભેળેલુ એક ફળ લઈને એક જગમને જૈનના વેશમા બસાવાએ રાજા પાસે મોકલ્યો. વિજ્જલ જે પોતે જૈન હતો એમ કહેવાય છે તેણે તે દેખીતા જૈન સાધુના હાથમાથી તે ફળ વગરશકાએ લીધુ, અને જેવુ તેણે સુધ્યુ કે તુરતજ તે બેભાન થયો તેનો પુત્ર ઇન્માદીવિજ્જલ અને બીજાઓ ત્યા ઉતાવળથી આવ્યા પણ તે નિષ્ફળ ગયુ. તો પણ વિજ્જલને થોડો સમય જરા ભાન આવ્યુ, અને આ ઝેરવાળુ ફળ મોકલનાર કોણ છે તે જાણીને, બસાવાને મારી નાખવાની પોતાના પુત્રને આજ્ઞા કરી. ઇન્માદીવિજ્જલે એવો હુકમ કર્યો કે બસાવાને કેદ કરવો અને સર્વ જગમોને જ્યા જ્યા મળે ત્યા ત્યા મારી[1] નાખવા. આ સાભળીને બસાવા નાસી ગયો, અને તેની પાછળ માણસો મોકલ્યા હતા તેથી તે મલબાર કિનારા ઉપર ગયો અને ઉલવી[2] નામના સ્થાનમા આશ્રય લીધો. એ ગામ ઉપર સખ્ત ઘેરો ઘાલ્યો અને બસાવાએ નિરાશામા એક કુવામા પડતુ મુકયુ અને મરી ગયો અને તેની સ્ત્રી નીલામ્માએ ઝેર પીને પોતાનો અત આણ્યો. જ્યારે વિજ્જલનો પુત્ર શાત થયો, ત્યારે ચેન્નાબસવાએ પોતાના કાકાની સર્વ મીલકત

ચેન્ના બસાવાનુ તેને આપી અને તે રાજાનો પ્રીતિપાત્ર[3] થયો. તે

આગેવાનપણુ. હવે લીગાયતોનો એકલોજ આગેવાન થયો. પણ તે

---

૧ વીલસનની મેકેન્ઝી હસ્ત લખિત પ્રતો પૃ. ૩૨૦

૨ જ. રો એ. સો વા ૪ પૃ. ૨૨.

૩ વીલસનના મેકેન્ઝી હસ્ત લિખિત પ્રતો પૃ. ૩૨૦

કિત બસાવા ચેવ છે. રી નાંખવાની યુકિત રચી. આ કૃત્ય કરવાને જે તુરતનું કારણ બન્યું તે અને જે રીતે તે કૃત્ય કરવામાં આવ્યું તેનું વર્ણન બસાવાપુરાણમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે.

બસાવાપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે તે બનાવનો વૃત્તાંત. કલ્યાણમાં હાલેયગ અને મધુવેય્ય નામના બે પવિત્ર લિંગાયતો હતા; આ બંને તેમના ગુરૂ બસાવાના ચુસ્ત અનુયાયીઓ હતો. તેમના શત્રુઓએ મુકેલાં નિંદાયુકત દૂષણો સાંભળીને રાજા વિજ્જલે તેઓની આંખો ફોડી નંખાવી. આ પવિત્ર માણસો ઉપર આવો નિર્દય જૂલમ ગુજરવાથી બસાવાના સર્વ શિષ્યો ઘણાજ ક્રોધાયમાન થયા અને તેમના ગુરૂના પદમાં એકઠા મળ્યા. બસાવાએ જગદ્દેવને તે રાજાને મારી નાંખવાનો હુકમ કર્યો, કલ્યાણનગરને શાપ આપ્યો અને તે છોડીને ચાલ્યો ગયો. જગદ્દેવે થોડા સમય આનાકાની કરી પરતુ તેની માતાએ તેને ઉશ્કેર્યો, અને મલ્લય તથા બોમય નામના બે સોબતીઓને લઇને સીધોજ રાજાના મહેલમાં ગયો. અને દરબારીઓ, મંત્રીઓ, અને શાહજાદાઓના ટોળા વચ્ચે થઇને ઘુસીને તેઓએ પોતાની કટારો કાઢી અને રાજાને મારી નાંખ્યો. ત્યાંથી તેઓ શેહેરના મહોલ્લાઓમાં ગયા અને પોતાનાં હથીયારો ફેરવીને આ કૃત્ય કરવાનું કારણ જાહેર કર્યું. પછી શેહેરમાં ફાટફુટ થઇ, માણસો માણસો સાથે, ઘોડાઓ ઘોડાઓ સાથે અને હાથીઓ હાથીઓ સાથે લડયા. વિજ્જલનો વંશ નિર્મૂલ થયો, કલ્યાણ ખંડીયેરનો ઢગલો થઈ ગયું અને બસાવાએ દીધેલો શ્રાપ ખરો પડયો. કૃષ્ણાનદી સાથે મલપ્રભાના સંગમ ઉપર આવેલા સંગમેશ્વર નામના પોતાના ઇષ્ટના મંદીરમાં બસાવા ઉતાવળથી ગયો અને ત્યાં સ્તુતિ કરતો કરતો દેવે તેને પોતાના શરીરમાં ખેંચી લીધો.[1]

---

૧. જ. બો, બ્રે, રો એ. સો. વા, ૮ પૃ. ૬૬; વીલ્સનનાં મેકેનઝી, હસ્ત લિખત પુસ્તકો પૃ ૩૦૯—૩૧૦.

રાજ્યનાં ત્રીજા વર્ષ તરીકે ગણવામાં આવ્યાં છે. આ શક્ય છે. અને શુભકૃત (શાકે ૧૧૦૪) ને આઠમું વર્ષ ગણવામાં આવ્યું છે. આશરે શાકે ૧૧૦૪ માં ચાલુક્ય રાજા સોમેશ્વરે કલચુરી રાજાઓ પાસેથી પોતાના વંશપરંપરાના રાજ્યના કેટલાએક મુલકો પાછા મેળવ્યા, અને બાકીના પ્રદેશો ઉત્તરના યાદવો એ જીતી લીધેલા હોવા જોઈએ, એટલે આ સમયમાં કલચુરી વંશ નષ્ટ થયો.

કલચુરી વંશનો નાશ.

પાછળના ચાલુક્ય વંશના સમયમાં લોકોની ધાર્મિક તથા સામાજીક સ્થિતિ.

પાછળના સમયના ચાલુક્ય વંશના તથા કલચુરી વંશના સમયમાં (એટલે શાકે ૮૯૫ થી ૧૧૧૦ સુધી અથવા ઇ. સ. ૯૭૩ થી ૧૧૮૮ સુધી) દેશની ધાર્મિક અને સામાજીક સ્થિતિના સંબંધમાં જૂની સ્થિતિ તદન પુરેપુરી નાશ પામી તથા નવી સ્થિતિ શરૂ થઇ હતી એમ કલ્પી શકાય. પ્રથમ તો આ સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મનાં છેલ્લાં ચિન્હો જેને આપણે ગણીએ તે થયાં.

બૌદ્ધ ધર્મ.

ત્રિભુવનમલ્લ અથવા અથવા વિક્રમાદિત્ય ૨ ના રાજ્યમાં સંવત્સર વર્ષ યુવા અને તેના સંવતના ૧૯ મા વર્ષમાં (એટલે શાકે ૧૦૧૭ માં) વૈશ્ય જાતિના સોળ વ્યાપારીઓએ ધર્મવોળલ એટલે ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા હાલના દમ્બાલ નામના સ્થાનમાં બૌદ્ધવિહાર અથવા મઠ અને મંદીર બંધાવ્યું, અને તેના તથા લોક્કીગુન્ડી એટલે હાલના લક્કૂનડીમાંના બીજા વિહારના નિભાવ માટે એક ખેતર તથા સ્વેચ્છાથી[૧] આપવાના કરથી ઉત્પન્ન કરેલી પૈસાની એક અમુક રકમ આપી હતી. શાકે ૧૦૩૨ માં કોલ્હાપુરના

૨. તેજ નં. ૧૯૦, ૧૯૨ અને ૧૯૩.

૧ ઈ. એ. વો. ૧૦ પૃ. ૧૮૫.

પૂર્વે પણ બસાવા કરતાં તેની પદ્ધિ ચઢીયાતી હતી. તે સંપ્રદાયનો ધાર્મિક ભાગ તેના એકલાના જ અધ્યક્ષપણા નીચે હતો, અને તે સંપ્રદાયના મતને તેણેજ રૂપ આપ્યું હતું. બસાવાને વીરશૈવ ધર્મના મતો શિખવવાને માટે પ્રણવ એટલે પવિત્ર મંત્ર ૐએ તેનામાં અવતાર લીધો હતો;[2] અને ચેન્નાબસાવાપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે તો ચેન્નાબસાવા શિવ હતો; બસાવા વૃષભ (એટલે શિવનો નંદી અગર પોઠીયો) હતો; બિજ્જલ દ્વારપાલ હતો; કલ્યાણનગર કૈલાસ હતું, અને શિવના ભકતો (એટલે લિંગાયતો) શિવના ગણ હતા.

વિજ્જલનું મરણ શાકે ૧૦૮૯ (ચાલુ વર્ષ ૧૦૯૦) માં એટલે ઇ. સ. ૧૧૬૭ માં થયું તેના પછી તેનો પુત્ર ગાદી-

સોવી દેવ. એ આવ્યો, જેનું નામ શિલાલેખોમાં સોવીદેવ અથવા સોમેશ્વર છે. તેણે શાકે ૧૧૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું અને

સંકમ. તેની પછી તેનો ભાઇ સંકમ ગાદીએ આવ્યો. આ રાજાના શિલાલેખો શુભકૃત્ નામના સંવત્સર વર્ષ સુધી આવે છે. બાળગામના એક શિલાલેખમાં વિકારિ નામનું સંવત્સર વર્ષ (શાકે ૧૧૦૧) તેના રાજ્યનું ત્રીજું વર્ષ હતું એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તેજ સ્થાનના બિજા શિલાલેખમાં એજ વર્ષ પાંચમું હતું તેમ[4] લખેલું છે. અન્ય શિલાલેખોમાં બે નામો એટલે સંકમ અને આહવમલ્લ છે તથા બે સંવત્સર વર્ષો નામે શાર્વરી (શાકે ૧૧૦૨) અને પ્લવ (શાકે ૧૧૦૩) તેના અથવા તેઓના

---

૨ એજ પૃ ૩૧૧.

૩ જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. વા. ૮ પૃ. ૨૨૭.

૪ પી. એસ. અને ઓ. સી. શિલાલેખ નં. ૧૮૩.

૫ પી. એસ. અને ઓ. સી. શિલાલેખો નં. ૧૮૯.

જે આ સમયના પ્રથમના ભાગનો છે, તેણે આ વિષય ઉપર એક પુસ્તક લખેલું હોવું જોઇએ, કારણકે વિજ્ઞાનેશ્વરે પોતાના પુસ્તકમા તેને ધારેશ્વરને નામે ઓળખાવેલો છે. તેની પછી વિજ્ઞાનેશ્વર થયો જે, આપણે ઉપર જોયું છે તે પ્રમાણે, કલ્યાણમાં વિક્રમાદિત્ય ૨ ના રાજ્યમાં થઇ ગયો. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ઉપરની બીજી ટીકા કરનાર અપરાર્ક જે પોતાના પુસ્તકને "યાજ્ઞવલ્ક્ય કૃત ધર્મ શાસ્ત્ર ઉપરનો નિબંધ" એવું નામ આપે છે, તે ઉત્તર કોકણના શિલિહાર વંશનો રાજા હતો, અને તે શાકે ૧૧૦૯ (એટલે ઇ. સ. ૧૧૮૭)મા પરાભવ[1] નામના સંવત્સર વર્ષમાં રાજ્ય ગાદી ઉપર હતો. અથવા તેજ નામનો અગાઉના સમયમાં થઇ ગએલો રાજા તે હોય, તો તે ૫૦ વર્ષ પેહેલા થઇ ગએલો હોવો જોઇએ. આ રીત તે પછીના એટલે તેરમા શતકમા હેમાદ્રિએ ચાલુ રાખી અને ચૌદમા શતકમા આપણે ચાલુ રાખી.

શાકે ૯૪૬ ના જયસિંહના મીરજના દાનપત્રમાં આપ્યા પ્રમાણે વિજયાદિત્ય અને તૈલપ વચ્ચેની ચાલુક્ય વંશની વંશાવલિ.

વિજયાદિત્ય.
- વિક્રમાદિત્ય–૨.
  - કીર્તિવર્મા–૨.
- બીજો પુત્ર.
  - કીર્તિવર્મા.

---

૧. જ. બો. બ્રે. રૉ. એ. સો. વોલ્યુ ૧૨ પૃ. ૨૨૪ ૩૩૫

ચિલિહાર રાજાએ એક મોહોટું તળાવ બંધાવ્યું અને તેના તટ ઉપર શિવ અને અર્હતની જોડે બુદ્ધની મૂર્તિ પધરાવી અને તેઓના નિભાવ માટે જમીન [1] બક્ષીસ આપી. જૈનધર્મ જે એક સમયે જયવાળો ધર્મ હતો તે આ સમયમાં તેમ ગણાતો બંધ પડ્યો અને તે વંશના અંતના સમયમાં લિંગાયત સંપ્રદાયના ઉદ્‌ભવથી તેના ઉપર સારો અંકુશ મુકાયો. આ નવો સંપ્રદાય વ્યાપારી વર્ગોમાં ઘણોજ વિસ્તાર પામ્યો, જે લોકો અગાઉ જૈનધર્મના મુખ્ય આશ્રયદાતા હતા. દેશના કેટલાએક ભાગમાં એવી દંતકથા ચાલે છે કે હાલ વિદ્યમાન મંદિરોનાં કેટલાંએકમાં એક સમયે જૈન મૂર્તિઓ હતી તે પાછળથી તેમાથી કાઢી નાખી તેને સ્થાને બ્રાહ્મણ ધર્મની મૂર્તિઓ મુકવામા આવી હતી આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે જૈન ધર્મના ઉપરની લાગણી બદલાઇ ગઇ હતી જેની શરૂઆત આ સમયમા થએલી ગણવી જોઇએ.

જૈનધર્મ.

પૌરાણિક ધર્મ. દીવાની તથા ધાર્મિક કાયદાનું એક પુસ્તક રૂપે મુકરર થવું.

પુરાણમાના દેવોની પૂજા બહુ વધી, અને આ સમયમા બ્રાહ્મણોએ તથા તેમના આશ્રિતોએ દીવાની તથા ધાર્મિક કાયદાને એક શાસ્ત્ર રૂપે કરવા તરફ અથવા સામાન્ય ભાષામા કહીએ તો તેને એક પુસ્તક રૂપે નિશ્ચિત કરવા તરફ પહેલીજ વખતે પ્રયત્ન કરવા માંડયા. તે વિષયના લેખો અથવા વચનો ઘણી સ્મૃતિઓ અને પુરાણોમા છુટા છુટાં પડેલા હતાં, અને ઘણીવાર દેખીતો ફેર પણ તેમાં હતો અને કાયદો શંકા પુર્ણ હતો. નિબંધો જેમાંના હાલ ઘણા વિદ્યમાન છે તે તે સમયમાં લખાવા માંડયા, પરંતુ જે રૂપ તેને પ્રથમ આપવામાં આવ્યું તથા હજુ પણ જે રૂપ સ્વીકૃત થએલું છે તે રૂપ સ્મૃતિઓ ઉપરની ટીકાનું છે. ધારાનગરીનો રાજા ભોજ

[1] જ. બો. બ્રે. રો એ. સો. વા. ૧૩, પૃ. ૪ અને નીચેનું પ્રકરણ૧૬ મું જોવું.

(શાકે ૯૪૦-૯૬૨
ઇ.સ.૧૦૧૮-
૧૦૪૦)

(૫) સોમેશ્વર. ૧.
આહવમલ્લ અથવા
ત્રૈલોક્યમલ્લ, ૧.
(શાકે ૯૬૨-૯૯૧
ઇ.સ.૧૦૪૦-
૧૦૬૯)

(૬) સોમેશ્વર. ૨.
ભુવનૈકમલ્લ
(શાકે ૯૯૧-૯૯૮
ઇ.સ.૧૦૬૯-૧૦૭૬)

(૭) વિક્રમાદિત્ય ૨.
ત્રિભુવનમલ્લ
(શાકે ૯૯૮ ૧૦૪૮
ઇ.સ.૧૦૭૬-૧૧૨૬)

જયસિંહ

(૮) સોમેશ્વર. ૩ ભૂલોકમલ્લ
(શાકે ૧૦૪૮-૧૦૬૦-ઇ.સ.
૧૧૨૬-૧૧૩૮)

(૯) જગદેકમલ. ૨.
(શાકે ૧૦૬૦-૧૦૭૨
ઇ.સ. ૧૧૩૮-૧૧૫૦)

(૧૦) તૈલપ ૨.
નુર્મદીનૈલ
ત્રૈલોક્યમલ્લ ૨
(શકે ૧૦૭૨-૧૦૮૭
ઇ.સ.૧૧૫૦-૧૧૬૫)

(૧૧) સોમેશ્વર ૪.
(શાકે ૧૧૦૪-૧૧૧૧
ઇ. સ. ૧૧૮૨-૧૧૮૯)

તૈલપ.
|
વિક્રમાદિત્ય.
|
અય્યન
(જે કૃષ્ણની પુત્રીને
પરણ્યો)
|
વિક્રમાદિત્ય
(જે ચેદીના રાજા
લક્ષ્મણની પુત્રી
બોમથાદેવીને પરણ્યો)
|
તૈલપ.

પાછળના સમયના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓની વંશાવલિ.

(૧) તૈલપ. ૧. (શાકે ૮૯૫–૯૧૯
ઈ. સ. ૯૭૩ ૯૯૭)

- (૨) સત્યાશ્રય
  ઇરીવી ભુજંગ.
  (શાકે ૯૧૯–૯૩૦
  ઇસ. ૯૯૭-૧૦૦૮)
- દશવર્મા
  - (૩) વિક્રમાદિત્ય
    (શાકે ૯૩૦-૯૪૦
    ઇ.સ. ૧૦૦૮-૧૦૧૮)
  - (૪) જયસિંહ
    અથવા
    જગદેકમલ્લ.૧.

વવ'શ " એવુ નામ આપ્યુ હતુ. પણ હાલ જે વૃત્તાંત હુ પ્રગટ કરૂછુ તે તેમને માહીત નહોતો તેથી તેમ કરવામા તે વ્યાજબી હતા. પરંતુ એ વાત હાલ પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ છે કે તે દાનપત્રમા લખેલા રાજાઓ દેવગિરિના યાદવોના પૂર્વજો હતા. તે વંશના નીચે આપેલા અસલના ઇતિહાસનો આધાર [1]વ્રતખંડમા આપેલા વૃત્તાંત ઉપર તથા સદરહુ મી.

---

૧ બીબ્લીઓથીકા ઈન્ડીકામાની વ્રતખંડની આવૃત્તિમા આ ઘણી મૂલ્યવાન અને ઉપયોગી બને પ્રશસ્તિઓમાથી એકે નથી. માટે મારે હસ્તલિખિત પ્રતોમાં જોવું પડયુ છે. ડેકન કોલેજની લાયબ્રેરીમા મુકેલા સરકારી સંગ્રહમા ફક્ત એક જ હસ્ત લિખિત પ્રત છે, અને આ પ્રત સને ૧૮૮૧—૮૨ મા સંગ્રહ (એ) નં ૨૩૪ની છે. આ સંગ્રહ મે કર્યો હતો તેમા ભીલમના રાજ્યથી શરૂ થતી ટુંકી પ્રશસ્તિ છે. વળી પૂનાની જુની સંસ્કૃત કોલેજના સંગ્રહમા એક બીજી પ્રત છે, તેમા લાંબી પ્રશસ્તિ છે કમનસીબે તેમાથી ત્રીજુ અને ચોથુ પૃષ્ટ ખોવાયું છે અને બીજુ પાનું સેઉણચંદ્ર ૨. ના પછી ગાદીએ આવનાર પરમદેવ આગળ અટકે છે, અને પાચમુ પાનુ હેમાદ્રિ અને તેના પુસ્તકો સંબંધી પ્રસ્તાવનાના કેટલાએક છેલ્લા શ્લોકોથી શરૂ થાય છે માટે ઘણો કીમતી ભાગ પાના ૩ અને ૪ મા હતો. પણ તે તો ખોવાઇ ગયો છે અને હાથ લાગે તેમ નથી માટે પુના શેહેરમા ખાનગી સંગ્રહમાથી પ્રતો મેળવેવાનો મે પ્રયત્ન કર્યો, અને ખાસ ગીવાલેના પુસ્તકસંગ્રહમાથી એક પ્રત મને મળી. તેમા ફક્ત ટુંકી પ્રશસ્તિ છે. મારા વિદ્વાન મિત્ર ગંગાધર શાસ્ત્રી દાતારે બીજી પ્રત મેળવી તેમા ટુંકી અને લાંબી એ બંને પ્રશાસ્તિઓ એકઠી કરી દીધી છે શરૂઆતમા ટુંકી પ્રશસ્તિના પેહેલા સત્તર શ્લોકો છે અને તે પછી લાંબી પ્રશસ્તિ શરૂ થાય છે, અને તે પુરી થયા પછી પાછી ટુંકી પ્રશસ્તિના બાકીના શ્લોકો આવે છે જે ચાર હસ્તલિખિત પ્રતો મારી પાસે છે તેમાથી આજ એક પ્રતમા આખી લાંબી પ્રશસ્તિ લખેલી છે, અને શિલાલેખોમાથી જાણવામા આવેલા તે વંશના પાછળના રાજાઓનુ વૃત્તાંત જે તેમાથી મળી આવે છે તે નવુ અને ઘણુ કીમતી છે પણ તે પ્રત બહુજ ભૂલ ભરેલી છે માટે મે પ્રતો માટે નાસીકમા તથા કોલ્હાપુર અને અમદાવાદમા તપાસ કરાવી પણ ત્યાથી કાંઇ પણ જડી નહીં. આ બંને પ્રશસ્તિઓ પરિશિષ્ટ (સી) મા મે આપી છે

પ્રકરણ ૧૪ મું.

દેવગિરિના યાદવો.

તે વંશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ.

આધારો. આ વંશના પાછળના સમયમાં થએલા એક રાજા નામે મહાદેવના પ્રધાન હેમાદ્રિએ રચેલા અથવા તેણે રચેલા કહેવાતા વ્રતખંડ નામના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં યાદવોની વંશાવલિ આપેલી છે. તો પણ તે ગ્રંથની કેટલીએક પ્રતોમાં તે છે નહીં, અને અન્ય પ્રતોમાં તે વંશાવલિ ભિલ્લમથી શરૂ થાય છે; કારણકે તે રાજાએ સર્વોપરિ સત્તા પ્રાપ્ત કરી અને તે વંશને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ ચઢાવ્યો. અન્ય પ્રતોમાં તે વંશનો વૃત્તાંત મૂલ આરંભથી જ છે. અને દુગ્ધ સમુદ્રમાંથી મંથન કરતાં ઉત્પન્ન થએલા ચંદ્રને મૂળ પુરૂષ તરીકે લખવામાં આવ્યો છે. ચંદ્રમાની પછી તે વંશાવલિમાં પુરાણમાંના અથવા દંતકથાના સર્વ પૂર્વજોનાં નામ વચમાં આવે છે અને છેવટે મહાદેવ આવે છે. પરંતુ તે સર્વ વૃત્તાંત ઉપરથીજ નિશ્ચિત કરવું અઘરૂ નથી કે દંતકથાનો ક્યાં આગળ અંત આવે છે અને ઇતિહાસનો ક્યાં આગળ આરંભ થાય છે. વળી ભીલ્લમની પૂર્વે જે ઐતિહાસિક પુરૂષો થઈ ગયા તેઓનાં નામો પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ ભાષાંતર કરેલા તામ્રપટ્ટના દાનપત્ર[1] સાથે મળતાં આવે છે. પોતાની પારોના દાનપત્રમાં લખેલો યાદવવંશ દેવગિરિના યાદવવંશ કરતાં જૂદો હતો તેમ એમનું માનવું હતું અને તે વંશને તેમણે " એક નવો યાદ-

૧. ઇ. એ. પા-૧૨ પૃ. ૧૧૯ અને તે પછીના પૃષ્ઠો.

સેઉણદેશ દંડકારણ્યની[1] સીમા ઉપર આવેલો છે. સેઉણચંદ્રની પછી તેનો પુત્ર ધાદીયપ્પા[2] રાજા થયો. અને તેની પછી તેનો પુત્ર

સેઉણચંદ્ર પછીના રાજાઓ.

ભીલ્લમ થયો. ભીલ્લમની પછી, તેનો પુત્ર દાનપત્ર પ્રમાણે શ્રીરાજ અને બીજા આધાર પ્રમાણે રાજગી ગાદીએ આવ્યો, અને તેની પછી વડડીગ અથવા વાડુગી ગાદીએ[3], આવ્યો જે તેના પહેલાંના રાજાનો ઘણુ કરીને બાપ હતો, પછી ધાદીયસ[4] થયો જે વ્રતખંડમાં લખ્યા પ્રમાણે વાડુગીનો પુત્ર હતો. દાનપત્રમાં આનું નામ નથી.

દાધીયસની પછી તેનો પુત્ર [5]ભિલ્લમ ગાદીએ આવ્યો. દાનપત્રમાં

---

૧ પરિશિષ્ઠ (સી) ૨ મા શ્લોક ૧૯ મો જુઓ.

૨ હસ્ત લિખિત પ્રતમા " ધાદીયસ " નામ આપેલુ છે. પરિશિષ્ઠ (સી) ૧ શ્લો. ૨૩.

૩ એજ જુઓ. પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી યાદવના દાનપત્રમાં આવતા " अर्वाक् तस्य " (નીચેની નોટ ७ જુઓ) નો અર્થ તેના પેહેલા એવો કરે છે અને શ્રી રાજ પેહેલા વડડીગને મુકીને એવુ અનુમાન કરે છે કે તે ભીલ્લમનો પુત્ર હતો અને તેના કાકા શ્રીરાજે તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો અને ગાદી પોતે પચાવી પડયો. (ઈ એ વા. ૧૨ પૃ. ૧૨૫ અ અને ૧૨૮ બ) પણ "अर्वाक् तस्य" નો અર્થ તેના પેહેલા એવો કદી પણ થાય નહીં પણ 'તેના પછી " એવો થવો જોઇએ. માટે કરેલા અનુમાનો પાયા વગરના છે " તેના પેહેલા અમુક નામનો રાજા થયો " એવા શબ્દોથી કોઇ પણ દાન પત્રમાં એક અમુક તેના પછી થયેલા રાજાના સંબધમા તેના પેહેલાં થયેલા રાજાનુ વર્ણન આવેલુ મેં કદીજોયુંનથી. પરિશિષ્ટ સી ૧ના શ્લોક ૨૭ની બીજી લીટીમાં अज्ञानिष्ट શબ્દ આવે છે તેથી એમ દેખાય છે કે રાજગી તે ભીલ્લમ ૧ નો પુત્ર હતો

૪ પરિશિષ્ઠ સી. ૧ શ્લોક ૨૪. જો દાનપત્રમાં તેનું નામ હોત, તો તે ઘણું કરીને દાધીયપ્પા કહેવામાં આવ્યુ હોત

૫. પંડિત ભગવાનલાલ આ રાજાનું નામ મુકી દે છે, જો કે તેમના દાન-

પંડિતે પ્રગટ કરેલા દાનપત્ર ઉપર રાખવામાં આવ્યો છે. દાનપત્રમાં તે તે વંશાવલિ ફક્ત સેઉણચંદ્ર ૨. સુધી આવે છે. આ રાજા શાકે ૯૯૧ એટલે ઈ. સ. ૧૦૬૯ માં ગાદી ઉપર હતો. અને વચમાંના કેટલાએક રાજાઓનાં નામો તે દાનપત્રમાં નથી.

તે વંશનો સ્થાપનાર દઢપ્રહાર.

યાદવવંશનો સુબાહુ રાજા સાર્વભૌમ રાજા હતો. તેને ચાર પુત્રો હતા જેઓને તણે પોતાના રાજ્ય નીચેની સઘળી પૃથ્વી વહેંચી આપી. બીજો પુત્ર દઢ[1]પ્રહાર દક્ષિણમાં એટલે દખણનો રાજા થયો. એમ કહેવામા આવ્યું છે કે પ્રથમ તો યાદવો મથુરાના રાજા હતા. પછી શ્રી કૃષ્ણના સમયથી તેઓ દ્વારામતી અથવા દ્વારકાના રાજા થયા, અને સુબાહુના પુત્ર દઢપ્રહારના સમયથી દક્ષિણના રાજ્યકર્ત્તા થયા. વ્રતખંડમાં લખ્યા પ્રમાણે તેઓની રાજ્યધાની શ્રીનગરમાં હતી, અને દાનપત્રમાંથી એમ દેખાય છે કે ચંદ્રાદિત્યપુર નામના શહેરમાં હતી. આ શહેર નાસીક જીલ્લામાં આવેલું હાલનું ચામડોર હોય. તેને સેઉણચંદ્ર નામનો પુત્ર હતો.

સેઉણચંદ્ર ૧.

તે ગાદીએ તેની પછી આવ્યો. તે દેશ ઉપર તે રાજ્ય કરતો હતો તે ઉપરથી[2] તેનું નામ સેઉણ દેશ પડ્યું, અને સેઉણપુર નામનુ નગર પણ તેણે વસાવ્યું હતું એમ દેખાય છે. નાસીકથી દેવગિરિ એટલે હાલના દોલતાબાદ સુધીના વિસ્તારવાળા દેશનું નામ સેઉણદેસ હતું, કારણકે પાછળના ભાગમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે દેવગિરિ સેઉણદેશમાં આવેલું છે અને

સેઉણદેશ.

---

૧ વળી તેને તે હસ્ત લિખિત પ્રતમાં "દઢ પ્રહારી" પણ કહેવામાં આવ્યો છે. શ્લો. ૨૦ પરિશિષ્ટ સી. ૧ જોવું

૨ પરિશિષ્ટ સી. ૧ માં શ્લોક. ૨૨ જોવો.

લટ્ટીયવ્વા તેની માતા તરફથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશની હતી અને પોતાના પુત્ર-દ્વારા "યદુવંશની[1] ઉદ્ધારક" થઈ. આ રીતે તે ત્રણ રાજ્યકર્તા

---

૧ અહીંયાં વળી દાનપત્રમાં એક ભુલ છે જેનો ખુલાસો પંડિત ભગવાનલાલ કરી શકયા નથી તેથી વળી બીજો ગોટાળો થયો છે. અને તે ભુલ ઉપરથી તે એવાં અનુમાનો કરે છે કે જે અનુમાનો ઘણુ અયોગ્ય છે (પૃ. ૧૨૫ અ ઈ, એ વા. ૧૨) તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

> भार्या यस्य च झंझराजतनया श्रीलस्थियव्वाह्वया
> धर्मत्यागविवेकबुद्धिसगुणा राष्ट्रकूटान्वया ।
> या जाता नवबालनाजसमये यदन्वयाधारिता
> ससांगोद्यतराज्यभारधरणाद्रायत्रयाध्यांतत ॥

આનો અર્થ મી પંડિત આ પ્રમાણે કરે છે—' જેની રાણી નામે લઠીયાવ્વા ઝંઝરાજાની પુત્રી હતી. જેનામા ધર્મ, ત્યાગ, વિવેક બુદ્ધિ એ ગુણો હતા અને જે રાષ્ટ્રકુટ વંશની હતી, જેને નવા બાલરાજાના સમયમા (તેની નાની ઉમરમા) જેના વંશમા દત્તક લીધેલી હતી, અને સાત અંગવાળા રાજ્યનો ભાર ધારણ કરવાથી જે ત્રણ રાજ્યોમા માન પામવા યોગ્ય હતી "

" राष्ट्रकूटान्वया ' ના પેહેલા શ્રી મુકવો તથા रायत्रयन બદલે रायत्रय વાચવુ એ બાબતોમા હું મી. પંડિતને મળતો આવુ છુ, અને પેહેલી બે તથા ચોથી લીટીનુ ભાષાંતર બરોબર છે એમ પણ હું માનુ છુ પણ ત્રીજી લીટીનો તરજુમો ઘણો વાધા ભરેલો છે नाजन બદલે મી પંડિત राज વાચે છે અને કહે છે કે यदन्वयामानो य તે છંદના ગણ પ્રમાણે દીર્ઘ જોઇએ પણ તેમ કરવાથી કાંઇ અર્થ થતો નથી માટે હવે એ બાબતનુ ખરૂ નિરાકરણ કરવામા આપણે એ ધ્યાનમા રાખવુ જોઈએ કે ચોથી લીટીમા તે રાણી વિશે " ત્રણ રાજ્યમા માનને લાયક " એવુ લખ્યુ છે તો તે ત્રણ રાજ્યો કીયા ? પેહેલુ તો ખુલી રીતે તેના બાપ ઝંઝનું, જેનુ નામ પેહેલી લીટીમા આવે છે; બીજુ રાષ્ટ્રકુટવંશના રાજાઓનું, કારણ કે બીજી લીટીમા લખ્યા પ્રમાણે તે વંશથી તે ઉતરી આવેલી હતી માટે ત્રીજી લીટીમા ત્રીજા રાજ્યનું સૂચન કાઇક છે એવી આપણે આશા રાખીએ, માટે ત્રીજુ રાજ્ય યાદવોનું હોવું જોઇએ, કે જેના વંશમા તે પરણી

લખ્યા પ્રમાણે ભિલ્લમ ઝંઝની પુત્રી [1] લક્ષ્મીયવ્વાને પરણ્યો હતો. આ ઝંઝરાજા ઘણું કરીને થાણાનો સિલિહાર વંશનો તે નામનો રાજા હતો.

પત્રમાં તેનું નામ આવે છે. આમાંના ચોથા શ્લોકની છેલ્લી બે લીંટીઓ નીચે પ્રમાણે છે—

अर्वाक्तस्य बभूव भूतलहरिः श्रीवद्दिगाख्यो नृपः ।
तस्मात् श्रीवरभिल्लम क्षितिपतेः प्रत्यक्ष धर्माभयत् ॥

આનો તરજુમો પંડિત આવો કરે છે:—" તેના પેહેલાં શ્રી વદ્દિગ નામનો રાજા, પૃથ્વી ઉપર હરિ જેવો થયો હતો. માટે તેનાં કાર્યોમાં તે બરોબર ઉત્તમ શ્રી ભિલ્લમ રાજાની બરોબરી કરનારો હતો." આમાં "તેના પહેલાં" ને બદલે "તેની પછી" એમ આપણે અર્થ કરવો જોઇએ. "तस्मात्"નો અર્થ તેટલા માટે કર્યો છે. પણ તેવો અર્થ કરવાનું શું કારણ? એમ હું પૂછું છું, કારણકે "તેની બરોબરી કરે એવો તે થયો" તેનું કંઈપણ કારણ આપવામાં આવ્યું નથી. માટે तस्माद् નો અર્થ તેટલામાટે કરવો જોઇએ નહી. વળી તે પંડિત प्रत्यक्षधर्मानो અર્થ કાર્યોમાં તેની બરોબર એવો કર્યો છે તે બંધબેસતો અને યોગ્ય નથી. વળી क्षितिपतेः એ શબ્દમાંની પંચમી અથવા ષષ્ઠી બીજા કોઇપણ શબ્દ સાથે બંધબેસાડી શકાતી નથી માટે તે તેમાંની અસંખ્ય ભુલોમાંની એક હોવી જોઇએ, અને તે પંડિતે પોતે તેમાં બહુ ભુલો બતાવી છે માટે क्षितिपतेः ને બદલે क्षितिपतिः પ્રથમા જોઇએ. આ રીતે સર્વ બરાબર સમજાય એવું થાય છે. અને तस्माद्નો અર્થ તેની પછી અથવા તેનામાથી એવો થશે તે બરાબરજ છે. માટે તેનો ખરો તરજુમો આ પ્રમાણે છે:—તેના પછી શ્રી વદ્દિગ નામનો રાજા થયો, જે પૃથ્વી ઉપર હરિ હતો. અને તેના પછી અથવા તેનામાંથી (એટલે વદ્દીગમાંથી) ઉત્તમરાજા શ્રી ભિલ્લમ થયો જે ધર્મનો પ્રત્યક્ષ અવતાર હતો. આ રીતે એક બીજો ભિલ્લમ રાજા આવે છે અને ઉપર લખેલા વાક્યસમૂહમાંથી મતખંડની પ્રશસ્તિમાં પણ તેમજ લખેલું છે.

[1] મારા ભાષાંતર પ્રમાણે આ રાણી ભિલ્લમ જેનું નામ તુરતજ પેહેલાં આવે છે તેની રાણી હોવી જોઇએ. અને મી. ફ્લિટના લખવા પ્રમાણે તેના દાદા વદ્દિગની નહી.

લક્ષ્મીયવ્વા તેની માના તરફથી રાષ્ટ્રકૂટ વંશની હતી અને પોતાના પુત્ર-દ્વારા " યદુવંશની[1] ઉદ્ધારક " થઇ. આ રીતે તે ત્રણ રાજ્યકર્તા

---

૧ અહીંયા વળી દાનપત્રમા એક ભુલ છે જેનો ખુલાસો પંડિત ભગવાન-લાલ કરી શકયા નથી તેથી વળી બીજો ગોટાળો થયો છે. અને તે ભુલ ઉપરથી તે એવાં અનુમાનો કરે છે કે જે અનુમાનો ઘણા અયોગ્ય છે (પૃ. ૧૨૫ અ ઈં, એ વા. ૧૨) તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.—

भार्या यस्य च झंझराजतनया श्रीलस्थियव्वाह्वया
धर्मत्यागविवेकबुद्धिसगुणा राष्ट्र कूटान्वया ।
या जाता नववालनाजसमये यदन्वयाधारिता
सप्तांगोद्यतराज्यभारधरणाद्रायत्रयाध्यांतत ॥

આનો અર્થ મી પંડિત આ પ્રમાણે કરે છે—' જેની રાણી નામે લહીયાવા ઝંઝરાજાની પુત્રી હતી, જેનામા ધર્મ, ત્યાગ, વિવેક બુદ્ધિ એ ગુણો હતા અને જે રાષ્ટ્રકુટ વંશની હતી, જેને નવા બાળરાજાના સમયમા (તેની નાની ઉમરમા) જેના વંશમા દત્તક લીધેલી હતી અને સાત અંગવાળા રાજ્યનો ભાર ધારણ કરવાથી જે ત્રણ રાજ્યોમા માન પામવા યોગ્ય હતી "

" राष्ट्रकूटान्वया ' ના પેહેલા શ્રી ભુકનો તથા रायत्रयने બદલે रा-ज्यत्रय વાચવુ એ બાબતોમા હું મી પંડિતને મળતો આવુ છુ, અને પેહેલી બે તથા ચોથી લીટીનુ ભાષાંતર બરોબર છે એમ પણ હું માનુ છું પણ ત્રીજી લીં-ટીનો તરજુમો ઘણો વાંધા ભરેલો છે नाजने બદલે મી પંડિત राज વાચે છે અને કહે છે કે यदन्वयामानो य તે છંદના ગણ પ્રમાણે દીર્ઘ જોઇએ પણ તેમ કરવાથી કોઇ અર્થ થતો નથી માટે હવે એ બાબતનુ ખરૂ નિરાકરણ કરવામા આપણે એ ધ્યાનમા રાખવુ જોઈએ કે ચોથી લીટીમા તે રાણી વિશે " ત્રણ રાજ્યમા માનને લાયક " એવુ લખ્યુ છે તો તે ત્રણ રાજ્યો કીયા ? પેહેલુ તો ખુલ્લી રીતે તેના બાપ ઝંઝનુ, જેનુ નામ પેહેલી લીટીમા આવે છે, બીજુ રાષ્ટ્રકુટવંશના રાજાઓનુ, કારણ કે બીજી લીટીમા લખ્યા પ્રમાણે તે વંશથી તે ઉતરી આવેલી હતી માટે ત્રીજી લીટીમા ત્રીજા રાજ્યનું સૂચન કાઇક છે એવી આપણે આશા રાખીએ, માટે ત્રીજુ રાજ્ય યાદવોનુ હોવુ જોઇએ, કે જેના વંશમા તે પરણી

વશો તથા ઉત્કૃષ્ટ રાજ્યો સાથે સબધ ધરાવતી હતી તેના પછી વેસુગી રાજા થયો, જેનુ નામ દાનપત્રમા તેસુગ લખવામા આવ્યુ છે, અને વેસુક[1] અથવા વેસુગને બદલે તે ભૂલ હશે તે સભવિત છે ગોગી જેને ચાલુક્ય[2] વશનો ખડણીયો કહેવામા આવ્યો છે તેની પુત્રી નાયલદેવીને તે પરણ્યો, અને થાણાના રાજા ઝાઝની પછીનો રાજા તેજ હતો તે સભવિત છે. ઝાઝના રાજ્યના અતના સમયમા રાષ્ટ્રકૂટ વશનો ચાલુક્યોએ પરાજય કર્યો હશે અને આ રીતે તેના પછીનો રાજા ચાલુક્યોનો ખડણીયો થયો

હની માટે यदन्वयाने બદલે હુ यद्धन्वया વાચુ છુ આ રીતે છંદના ગણની ભુલ પણ જતી રહે છે કારણ કે પદ્યના નિયમો પ્રમાણે द्ध જોડાક્ષર પુર્વે આવેલો य દીર્ઘ ગણાય એવીજ રીતે હું ધારૂ છુ કે वालनाज ભુલ છે અને તેને બદલે वालजान હોવુ જોઇએ હવે जान એ શબ્દ તે લખનારે દેશી ભાષામાથી લીધો હશે અને તેને સસ્કૃત તરીકે ગણ્યો હશે, અથવા બરાબર સસ્કૃત તેને નહી આવડતુ હોવાથી તેાે તે जान શબ્દ जन् ધાતુ ઉપરથી કર્યો હશે જેમકે नद् ઉપરથી नाद्, मद् ઉપરથી माद्द અને मन् ઉપરથી मान અથવા वालनाज તે वालजन्मने બદલે ભુલથી લખાયુ હશે અને તેના અર્થનો वालजान જેરાજ એટલે બાલકનો જન્મ यद्धन्वया धारिता એ સમાસ આ પ્રમાણે છોડવાનો કે आधारित यद्धन्वय यया ॥ आधारिताને પાણિની વ્યાકરણના પ્ર ૨ ૨ ૩૭ પ્રમાણે બીજો શબ્દ ગણવાનો માટે આ રીતે તે લીટીનો અર્થ એવો થાય છે કે—જે નવા બાલકના જન્મથી ચદ્રના વશની ઉદ્ધાર- થઈ એટલે કે તેના બાલક દ્વારા તેણે ચદ્રવશ ટકાવી રાખ્યો નાનારાજાની સગીર ઉમરમા તેને રાષ્ટ્રકુટવશમાં દત્તક લીધેલી એવુ અનુમાન આ મુજબ આધારવીનાનુ થાય છે તે તેની માના તરફથી રાષ્ટ્રકુટવશની હોવી જોઇએ

૧ શ્લોક ૨૪ પરિશિષ્ટ (સી) ૧ નો

૨ દાનપત્રમાના શબ્દ चालुक्यान्वय मडलीक નો અર્થ મે જેવો કર્યો છે તેવો થાય છે ગોગીરાજ ચાલુક્ય વશનો હતો એમ ભી પડિત સમજે છે પણ મારો અર્થ વધારે સભવિત મને લાગે છે

વંતખડમા વૈસુગી[1] પછી અર્જુન આવે છે, પરંતુ દાનપત્રમા તેનુ નામ નથી તે પછીનો ગજા ભિલ્લમ[2] હતો તે જયસિંહની પુત્રી અને ચાલુકયવંશના આહવમલ્લ ગજા (જેની સેનામા તે ઘણી[3] લડાઈઓ લડયો હતો તે) ની બેન હામ્માને પરણ્યો હતો ત્યાર પછી તે દાનપત્રમા તે દાન આપનાર રાજ્ય કરતા રાજા સેઉણનો વૃત્તાંત

જયસિંહનો જમાઇ ભિલ્લમ ૩

આવે છે, જેના વિશે સામાન્ય રીતે એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે પૂર્વે લખેના રાજાના વંશમાંથી તે જન્મ્યો હતો, તથા તેણે કેટલાએક રાજાઓને હરાવ્યા અને ભિલ્લમના મરણ પછી કેટલાએક શત્રુઓમાથી પોતાના દેશને મુક્ત કર્યો આ ભિલ્લમ તેના પૂર્વે તરતજ થઈ ગએલો રાજા હતો, પણ આહવમલ્લના બનેવીથી આ બીજો જ હતો કારણ કે સેઉણ આહવમલ્લનો પુત્ર અથવા એવો કોઇક નજીકનો સગો હતો તેમ કહેવામા આવ્યુ નથી, પણ માત્ર એટલુજ કહેવામા આવ્યુ છે કે તેના વંશમાથી તે જન્મ્યો હતો તે વંશના ગજાઓના નામ વંતખડમા આવે છે. મોટા ભિલ્લમની પછી તેનો પુત્ર વાડુગી[4] ગાદીએ આવ્યો ' જેના વખાણ કવિઓએ મધુર શબ્દોમા ગાયા છે " તેની પછી વૈસુગી[5] રાજા થયો, પણ વાડુગીનો તે શો સગો હતો તે કહેવામા આવ્યુ નથી, ઘણા તાબેદાર રાજાઓ જેઓ તોફાની થયા હતા તેમને તેણે નરમ પાડયા તેના

---

૧ પરિશિષ્ટ સી (૧) નો શ્લો ૨૪

૨ તેજ શ્લો ૨૬

૩ શ્લો ૮ નો સામાન્ય અર્થ છે એમ લાગે છે અને પડિત ભગવાનલાલના સમજવા મુજબ અહવમલ્લ સાથે તે લડાઇયો લડયો નથી તે બાબત અહીયા વિગતવાર ચર્ચા થવાની જરૂર નથી

૪ પરિશિષ્ટ સી, ૧ શ્લો ૨૬

૫ , એજ શ્લો ૨૭.

પછી ભિલ્લમ થયો અને તેના પછી સેઉણ[1] જેણે પંડિત ભગવનસાલે ભાષાંતર કરેલું દાનપત્ર પ્રગટ કર્યું હતું. આ છેલ્લા ત્રણ રાજાઓની અરસપરસ શો સગાઈ હતી તે કહેવામાં આવ્યું નથી. સેઉણના વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેણે પરમર્દિદેવ એટલે વિક્રમાદિત્ય ૨ જેને "ચાલુક્યવંશનો તારો" કહેવામાં આવ્યો હતો તેને તેના શત્રુઓના સમૂહચક્રમાંથી બચાવ્યો અને તેને કલ્યાણીની[2] ગાદીએ બેસાડયો. વેંગીના રાજા અને વિક્રમાદિત્યના ભાઇ સોમેશ્વર વચ્ચે જે મૈત્રીચક્ર બંધાયું હતું તેનાજ સંબંધમાં આ ઉપર લખેલી હકીકત છે એમ દેખાય છે. આ રીતે યાદવવંશનો રાજા સેઉણ ચાલુક્ય વંશના રાજાનો ગાઢો મિત્ર હતો અને તે બંને રાજાઓની તારીખો પણ આ વૃત્તાંતને મળતી આવે છે.

સેઉણચંદ્ર ૨. તે વિક્રમાદિત્ય ૨ નો મિત્ર.

સેઉણચંદ્રના દાનપત્રની તારીખ શાકે ૯૯૧ સૌમ્ય સંવત્સરની છે, અને વિક્રમાદિત્ય ૨ ને ચાલુક્યગાદી શાકે ૯૯૮ નલ સંવત્સરમાં મળી. કલ્યાણના ચાલુક્ય રાજાઓના પૂર્વના યાદવ વંશના રાજાઓની સાથેના સંબંધની વાત તે દાનપત્રમાં આવે છે, પણ સેઉણચંદ્રે વિક્રમાદિત્યને કરેલી અગત્યની સહાયની વાત તેમાં નોંધવામાં આવી નથી અને "સર્વ રાજાઓ"ને તેણે હરાવ્યા એમ સામાન્ય શબ્દોમાં તેના વિશે લખ્યું છે. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે સેઉણચંદ્રે તે રાજાને તેના શત્રુઓથી છોડવ્યો અને ગાદી ઉપર બેસાડયો. તે હતખંડમાં લખેલી વાત ઘણું કરીને શાકે ૯૯૧ પછી થઇ હોવી જોઈએ. અને આપણે ખરી રીતે જાણીએ છીએ કે શાકે ૯૯૮ માં વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો હતો.

સેઉણચંદ્રની પછી ગાદીએ પરમદેવ આવ્યો; આ રાજા ઘણું કરીને

---

[1] ,, એજ શ્લો. ૨૮.

[2] ,, એજ શ્લોક ૨૯.

સેઉણુચદ્ર પછી નાં રાજાઓ.

તેનો પુત્ર હતો, આની પછી સિંહીરાજ[1] આવ્યો સિંહીરાજ તે નામ ઘણુ કરીને સિંહરાજને ઠેકાણે દૂષિત લખાયુ હશે, અને તે રાજાનું પુરૂ નામ સિંહણ અથવા સિંઘણ હશે. સિંહને પરમરાજા સાથે શી સગાઇ થતી હતી તે આપણને ખબર નથી, પણ ઘણુ કરીને તે તેનો ભાઇ હતો. તેણે લ(ચ)જીપુરથી[2] કર્પૂરતિનક નામનો એક હાથી આણ્યો હતો એમ કહેવાય છે તેની પછી તેનો પુત્ર મલ્લુગી ગાદીએ આવ્યો, તેણે પોતાના શત્રુઓ પાસેથી પર્ણખેટ નામનુ ગામ લીધુ, અને જ્યારે તેનો મુકામ તે ગામમા હતો, ત્યારે ઉત્કલ એટલે ઓરીસ્સાના રાજાના હાથીઓનુ ટોળુ તે જબરાઇથી

મલ્લુગી.

લઇ ગયો હતો પછી તેનો પુત્ર અમરગાગેય[4] થયો જેનું નામ તે પછીના [5]એક રાજાના રાજ્યમા પ્રગટ કરવામા આવેલા તામ્રપટ્ટના દાનપત્રમા લખવામા આવ્યુ છે તેની પછી ગોવિંદરાજ થયો, તે ઘણુ કરીને તેનો પુત્ર હતો ગોવિંદરાજની પછી મલ્લુગીનો એક પુત્ર અમરમલ્લગી થયો, અને તેની પછી કાલીય બલ્લાળ થયો આ રાજા ઘણુ કરીને અમરમલ્લગીનો પુત્ર હતો પણ આ વાત સ્પષ્ટ રીતે કહેવામા આવી નથી બલ્લાળના

ભિલ્લમ તે યાદવ વંશનો સ્થાપનાર

પુત્રોને બાજુએ મુકવામા આવ્યા અને યાદવન વનુ સાર્વભૌમ રાજ્ય તેના કાકા ભિલ્લમના[6] હાથમા ગયું આ રાજા બહુ ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિનો

---

૧ એજ શ્લોક ૩૦-૩૧
૨ એજ શ્લોક ૩૨ લેજીપુર તે હાલનુ ગ જાવર હોય ?
૩ એજ શ્લો ૩૩ અને ૩૧
૪ એજ શ્લો ૩૫
૫ જ બો બ્રે રો એ. સો. વા ૧૫ પૃ ૩૮૬
૬ પરિશિષ્ટ (સી) ૧) ના શ્લો ૩૫-૩૭

હતો. ભિલ્લમને બલ્લાળનો કાકો કહેવામા આવ્યા છ. માટે તે મલ્લુગીનો બીજો પુત્ર હોવો જોઇએ, અને ઉપર લખેલા દાનપત્રમાં આવી વાત લખવામાં આવી છે. તેના બે ભાઇઓ અને તેમના પુત્રો પછી તેને ગાદી મળી હતી, માટે તે સમયે તે ઘણો વૃદ્ધ હોવો જોઇએ. માટેજ તેણે ઘણોજ ટુંકો સમય રાજ્ય કર્યું એટલે શાકે ૧૧૦૯ માં ગાદીએ આવ્યો અને શાકે ૧૧૧૩ માં મરણ પામ્યો. ચાલુક્ય રાજાઓ જે મોટા રાજ્ય ઉપર રાજ્ય કરતા હતા તે રાજ્ય પોતાના વશ માટે પ્રાપ્ત કરનાર આજ રાજા ભિલ્લમ હતો.

અંજનેરીનો સેઉણચંદ્ર. નાસીકની પાસે આવેલા અંજનેરીના એક પડી ગએલા મંદિરમાંનો એક શિલાલેખ[1] પંડિત ભગવાનલાલે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. જેમાં યાદવવંશના સેઉણદેવ નામના રાજા વિષે એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેણે એક જૈન મંદિરને શાકે ૧૦૬૩ ના વર્ષમાં કાંઇક દાન આપ્યું હતું. ઉપર આપેલા વૃતાંત ઉપરથી એમ દેખાશે કે યાદવવંશમાં સેઉણ નામના ફક્ત બે રાજાઓ હતા, અને તેમાંનો છેલ્લો સેઉણ રાજા વિક્રમાદિત્ય ૨. નો મિત્ર હતો. માટે શાકેસંવતના દશમા શતકના અંતમાં અને અગીયારમા શતકના આરંભમાં તેનું રાજ્ય ચાલ્યું હશે. માટે અંજનેરીના શિલાલેખમાંનો સેઉણદેવ આ રાજા હોઈ શકે નહીં. અને મતખંડમાં તે નામનો બીજો કોઇ રાજા કહેવામાં આવ્યો નથી. વળી સેઉણદેવ તો પોતાને મહાસામંત એટલે ખંડણીઓ રાજા માત્ર કહે છે. ત્યારે આશરે શાકે ૧૦૬૩ માં કે જ્યારે ચાલુક્ય રાજાઓની સત્તા નરમ પડવા માંડી હતી તે સમયે એ સંભવિત હોય એમ લાગતું નથી કે સેઉણ દેશના યાદવોએ આવું હલકું પદ પોતાને આપ્યું હોય. માટે મને એમ લાગે છે કે અંજનેરીવાળો સેઉણદેવ યાદવવંશની મુખ્ય શાખાની આશ્રયભૂત એક

૧ ઇ. એ વા. ૧૨ પૃ. ૧૨૬.

નાની શાખાનો હોવો જોઈએ અને તે શાખાનું રાજ્ય એક નાનો પ્રદેશ જેનું મુખ્ય શેહેર અંજનેરી હતું તે ઉપર હતું.

યાદવવંશ સ્થાપન થયાની તારીખ.

દઢપ્રહારથી ભિલ્લમ ૫ મા સુધી જે રાજાઓ થયા તેમની સંખ્યા ૨૩ થાય છે. તે યાદીમાં એવા ઘણા રાજાઓ છે કે જેઓનો તથા તેમની પૂર્વેના રાજાઓનો સમય એકજ હતો, માટે આ તેવીસ રાજાઓ એટલાજ જૂદા જૂદા સમયાંતરમાં થઇ ગયા તેમ લાગતું નથી. માટે આવી બાબતમાં જે સરાસરી ૧૯ વર્ષનો સામાન્ય સમય દરેક રાજ્યને આપવામાં આવે છે તે પ્રમાણે ગણતાં દઢપ્રહારના ગાદીએ આવવાનો સમય અને ભિલ્લમ ૫ માના મરણનો સમય તે વચ્ચેનો કાલ ૪૩૭ વર્ષનો થાય છે. માટે તે વંશ આશરે શાકે ૬૭૬ એટલે ઇ. સ. ૭૫૪ માં સ્થપાયો હતો, એટલે કે રાષ્ટ્રકૂટોએ પ્રથમના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓને હરાવ્યા તેજ સમયે આશરે.

પ્રથમના યાદવોની અથવા સેઉણ દેશના યાદવોની વંશાવલિ.

દઢપ્રહાર
|
સેઉણચંદ્ર ૧
|
ધાદીયપ્પા ૧
|
ભિલ્લમ ૧
|
રાજગી અથવા શ્રીરાજ
|
વાડુગી અથવા વાડીગ ૧

ધાદીયપ્પા ૨

ભિલ્લમ ૨

વેસુગી ૧

અર્જુન

ભિલ્લમ ૩

વાડુગી ૨

વેસુગી ૨

ભિલ્લમ ૪

*સેઉણચંદ ૨ શાકે ૯૯૧ એટલે ઈ. સ. ૧૦૬૯.

પરમ

*સિંહ

મલ્લુગી

અમરગાંગેય	અમરમલ્લગી	ભિલ્લમ ૫. અથવા ૧. શાકે ૧૧૧૩ એટલે ઈ. સ. ૧૧૯૧માં મરણ પામ્યો.
ગોવિંદરાજ	બલ્લાળ	

* આ નિશાનવાળા રાજાઓનો તેમની પહેલાંના રાજા સાથે શો સબંધ હતો તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલું નથી.

પ્રકરણ ૧૫.

દેવગિરિના યાદવો.
પછીના સમયનો ઈતિહાસ.

આપણે જોયું છે કે માઈસુરમાં હાલેબાડના હોયસલ યાદવો ત્રિભુવનમલ્લ અથવા વિક્રમાદિત્ય ૨ ના સમયમા સત્તાવાન થતા હતા, અને દખણનું સર્વોપરિ રાજ્ય મેળવવાની ઉમેદ રાખતા હતા. તે વંશના તે સમયના રાજ્યકર્ત્તા રાજા વિષ્ણુવર્ધને ચાલુક્ય રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ પણ કરી હતી અને કૃષ્ણાવેણા નદીના તટ ઉપર મુકામ નાખ્યો હતો.

હોયસલ યાદવોની રાજ્યલોભની યુક્તિઓ.

પણ પોતાની રાજ્યલોભની યુક્તિઓ માટે તે સમય અનુકૂળ હતો નહિ. ચાલુક્ય રાજા ઘણો બુદ્ધિશાળી પુરૂષ હતો, તે વંશની સત્તા તે દેશઉપર દૃઢ રીતે સ્થપાએલી હતી, તેના સાધનો ઘણાં હતાં, તથા આશ્રયી સરદારો અને ઉમરાવો આજ્ઞામા રહેતા હતા. પરંતુ હાલ આ સ્થિતિ બદલાઇ ગઇ હતી. નિર્બળ રાજાઓ ગાદી ઉપર આવ્યા હતા, ચાલુક્યોની સત્તા તેમના આશ્રયી કલચુરીઓએ ભાગી નાખી હતી, અને લિંગાયત સંપ્રદાયની ચઢતીને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ અંદર અંદરના તોફાન તથા ફાટફુટને લીધે કલચુરીઓ પણ નિર્બળ થઇ ગયા હતા. આ સમયે હોયસળની ગાદી ઉપર વીરબલ્લાળ જે વિષ્ણુવર્ધનનો પૌત્ર હતો તે હતો. છેલ્લા ચાલુક્ય રાજા સોમેશ્વર ૪ ના સરદાર બ્રહ્મ અથવા બોમની સાથે તેણે યુદ્ધ કર્યું અને પોતાના અશ્વો વડે તેના હાથીઓને હઠાવી તેને હરાવ્યો અને જે પ્રદેશો તે સરદારે વિજ્જલ પાસેથી પાછા મેળવ્યા હતા તે તેણે જીતી લીધા.

તે દેશની આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિનો લાભ લેઇને પોતાની સત્તા તથા રાજ્ય વધારવામાં ઉત્તરના યાદવોએ સમય ખોયો નહીં.

ભિલ્લમનો અભ્યુદય. તે સમયનો રાજ્ય કરતો રાજા અમર મલ્લગીનો પુત્ર બલ્લાળ હોવો જોઈએ. પરંતુ તેના કુળમાં સર્વથી વધારે સાહસવાન માણસ તેનો કાકો ભિલ્લમ હતો. અંતલ નામના રાજા પાસેથી શ્રીવર્ધન નામનું નગર તેણે પકડયું. અત્યંડકના રાજાનો યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો, મંગળવેષ્ટક (મંગળ વેઢમ)ના વજીરીન નામના રાજાને મારી નાખ્યો, અને કલ્યાણનું સર્વોપરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને, હોયસળ યાદવની[2] અવગણના કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણાની ઉત્તરના આખા પ્રદેશનો તે આ પ્રમાણે સ્વામિ થયો, ત્યારે તેણે દેવગિરિ [3]નગર સ્થાપ્યું, અને પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવી,

દેવગિરિની સ્થાપના. તે નગરને પોતાની રાજ્યધાની કરી. આ વૃત્તાંત શાકે ૧૧૦૯ માં થયો.

પછી ભિલ્લમે પોતાનું રાજ્ય વધારે દક્ષિણ તરફ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ત્યાં તેની સામે વીરબલ્લાળ થયો, આ

પ્રતિસ્પર્ધિઓ વચ્ચે વિગ્રહ. સખસ પોતાની જીતોને વધારીને ઉત્તર તરફ આવતો હતો. એક મોટા રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટેનો આ વિગ્રહ હતો, અને તેથી કરીને તે દુઃસાધ્ય અને દૃઢ હતો. તે બન્ને પ્રતિસ્પર્ધિઓ વચ્ચે ઘણાં યુદ્ધો થયાં; અને અંતે એક નિશ્ચયાત્મક યુદ્ધ લોકીગુંડી એટલે ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા હાલના લક્કુન્ડી આગળ

---

૧. ઈ. એ. વા. ૨. પૃ. ૩૦૦.

૨. પરિશિષ્ટ (સી) ૧. શ્લો. ૩૮. જે પ્રત ઉપરથી મેં આ લખ્યું છે તે દૂષિત છે, માટે ઉપર આપવામાં આવેલાં નામો સુધારવાને યોગ્ય છે. મંગળવેઢેમ પંઢરપુર પાસે છે. તે ઘણું કરીને એક નાના રાજાની રાજ્યધાની હતી.

૩. એજ શ્લો. ૩૯.

થયું હતું, જેમાં જેત્રસિંહ, જેને ભિલ્લમના જમણા હાથની ઉપમા આપવામાં આવી છે અને જે તેનો પુત્ર હોવો જોઈએ, તેનો પરાજય થયો, અને વીરબલ્લાળ કુંતલનો મહારાજા થયો. જે શિલાલેખમાં આ વાત નોંધવામાં આવેલી છે તેની તારીખ શાકે ૧૧૪ એટલે ઇ. સ. [1] ૧૧૯૨ ની છે; અને તેમાં લખેલી બક્ષીસ જેણે કરી હતી તે વીરબલ્લાળ પોતાની જયવાન સેના સાથે લોક્કીગુંડી આગળ છાવણી નાંખીને પડયો હતો;એ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે લઢાઇ માત્ર થોડાજ સમય ઉપર થઈ હતી. ઉત્તરના યાદવોને કુંતલ એટલે દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ જીતવાનું કામ ઘણી મુદત સુધી મુલ્તવી રાખવું પડયું હતું.

જૈત્રપાલ. ભિલ્લમની પછી શાકે ૧૧૧૩ માં તેનો પુત્ર જૈત્રપાલ અથવા જૈતુગી ગાદીએ આવ્યો. પોતાના પિતાનાં યુદ્ધોમાં તેણે મોટો ભાગ લીધો હતો. " રણક્ષેત્રની પવિત્ર ભૂમિ ઉપર તેણે યજ્ઞવ્રત લીધું હતું અને પોતાનાં શસ્ત્રરૂપી સુવાઓથી પોતાના પરાક્રમ રૂપી અગ્નિમાં ઘણા રાજાઓને હોમીને, તૈલંગણના ઉગ્ર રાજા રૂદ્રનું બલિદાન આપી નરયજ્ઞ કર્યો હતો અને ત્રણે લોકને જીત્યા હતા. [2]રણક્ષેત્રમાં જે રૂદ્રને મારવાનું લખવામાં આવ્યું છે તે રાજા ઘણું કરીને કાકતેય વંશનો રૂદ્રદેવ હતો જેનો શિલાલેખ વરંગળ પાસે અનામકુંડ આગળથી મળી આવેલો છે. બીજે સ્થાને પણ આંધ્ર અથવા તૈલંગણના લોકો સાથેનાં તેનાં[3] યુદ્ધની વાત નોંધેલી છે, અને

---

૧. ઇ. એ. વા. ૨. પૃ. ૩૦૦.

૨. પરિશિષ્ટ (સી) ૧. શ્લો. ૪૧. જેમ અશ્વમેધનું ફલ સમસ્ત પૃથ્વીનો જય છે, તેમ નરયજ્ઞનું ફલ અત્રે ત્રણે ભુવનનો જય છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. જૈત્રપાલે આવો યજ્ઞ કર્યો હતો તેની ઉપમા અત્રે છે. અને તેને સર્વત્ર જય મલ્યો તેનું કારણ તે છે એમ ગણવામાં આવ્યું છે. એટલે કે તેણે ત્રણે ભુવનોને જીત્યાં હતાં એમ અતિશયોક્તિથી કહેવામાં આવ્યું છે.

૩. જ. બો. બ્રે. રો. એ઼ો. વા. ૧૫ પૃ. ૩૮૬.

આંધ્રની સ્ત્રીઓનું સુખ તેણે હરી લીધું હતું એમ લખેલું છે.[1] પ્રસિદ્ધ ગણિત શાસ્ત્રી અને ખગોળવેત્તા ભાસ્કરાચાર્યનો પુત્ર લક્ષ્મીધર જૈત્રપાલની નોકરીમાં હતો, અને સર્વ વિદ્વાન પંડિતોને શિખરે તેને મુકવામાં આવ્યો હતો. તે વેદપારંગત હતો અને તર્કશાસ્ત્ર તથા મિમાંસામાં નિપુણ[2] હતો.

સિંઘણ.

જૈત્રપાલ પછી ગાદીએ આવનાર તેનો પુત્ર સિંઘણ હતો, જેના રાજ્યમાં તે વંશની સત્તા અને રાજ્યપ્રદેશ ઘણાં જ વધ્યાં. તે શાકે [3]૧૧૩૨ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે જજ્જલ નામના રાજાનો પરાજય કર્યો અને તેના હાથીઓ હરી આણ્યા હતા. તેણે કક્કુલ નામના રાજાનું રાજ્ય લઇ લીધું. અર્જુન જે ઘણું કરીને માળવાનો રાજા હતો તેનો નાશ કર્યો, અને ભોજને બંધીવાન કર્યો. "ભગીરાગના સિંહ રાજા લક્ષ્મીધરને તાબે કર્યો, ધારાના રાજાને અશ્વોની સેનાથી ઘેરો ઘાલ્યો, અને બલ્લાળના કમ્રજાસાનો સઘળો દેશ લેઇ લીધો. આ સર્વ રાજા સિંઘણને ફક્ત એક છોકરાની [4]રમત જેવું હતું." મથુરા અને કાશીના રાજાઓને તેણે લડાઇમાં માર્યા અને સિંઘણના ફક્ત એક છોકરા જેવા સરદારે હમીરને[5] હરાવ્યો. ધારવાડ જીલ્લામાં આવેલા તીળીવલ્લી આગળના એક શિલાલેખમાં પણ એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેણે જજ્જલદેવને હરાવ્યો, હોયસલ રાજા બલ્લાળને જીત્યો, પનહાલાના રાજા ભોજને તાબે કર્યો અને માળવાના મહારાજાને નમ્ર [6]કર્યો.

---

૧ જે. રો એ. સો, જ ૧. ન. સ, પૃ. ૪૧૪.
૨ જ. રો. એ. સો. વા ૧ એન. અસ. પૃ. ૪૧૫.
૩. જ. રો. એ. સો. વા ૪ પૃ. ૫
૪. પરિશિષ્ટ (સી) ૧ શ્લો ૪૪ અને ૪૪
૫. જ. હી એ સો. વા, ૧. એન. અસ. પૃ. ૪૧૪
૬. જ. બો. બ્રે રો. એ. સો વા. ૯. પૃ ૩૨૬.

વળી "ગુર્જર રાજા રૂપી [1]હાથીનું અંકુશ તે હતો" એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. શાકે ૧૧૩૫ નો એક તેનો શિલાલેખ ગક આગળનો આપણને મળી આવ્યો છે જે ઉપરથી જણાય છે કે તે સમય પહેલાં વીર બલ્લાળ પાસેથી તેનો મુલક જીતી લીધો હોવો [2]જોઇએ. અને સિંઘણ તેની રાજ્યધાની દેવાગિરિમાં રાજ્ય કરતો હતો તેમ પણ લખવામાં આવ્યું છે.[3]

પનહાલાના રાજા ભોજ જેના વિશે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તે સિલિહાર વંશનો હતો અને તેના પરાજય પછી કોલ્હાપુરનું રાજ્ય યાદવોએ પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધુ હતુ એમ દેખાય છે. તે કુટુંબની આ શાખાનો તેઓએ અંત આણ્યો, જેવી રીતે પાછળથી પણ તેઓએ ઉત્તર કોંકણ ઉપર રાજ્ય કરતા બીજા કુટુંબને પણ કર્યુ હતુ. આ સમય પછીથી કોલાપુરના સિક્કાઓમાં યાદવ રાજાઓનાં નામો તે પ્રદેશ ઉપર તેઓએ નીમેલા સુબાઓનાં નામ સાથે આવે છે. તે જીલ્લામાં આવેલા ખેડરાપુરમાંથી મળી આવેલા સિંઘણના એક લેખમાં શાકે ૧૧૩૬ મા કોપેશ્વરના મંદીરને એક ગામ ઇનામમાં આપ્યાની વાત લખેલી છે.

ગુજરાત ઉપર સિંઘણની ચઢાઇઓ.

સિંઘણે ગુજરાત ઉપર બહુવાર ચઢાઇઓ કરી હતી તેમ દેખાય છે. આંબીનના એક શિલાલેખમાં એમ લખવામા આવ્યું છે કે મુદ્ગલ ગોત્રનો ખોલેશ્વર નામનો, એક ઘણો શૂરો બ્રાહ્મણસરદાર યાદવરાજાની નોકરીમાં હતો. તેણે ગુર્જર રાજાનો મદ ઉતાર્યો, માલવરાજાને હરાવ્યો, આભીર લોકોના રાજાના વંશનો નાશ કર્યો

---

1. કોલાપુર વિશેના મેજર ગ્રેહામનો રીપોર્ટ શિલાલેખ ૧૩.
2. ઇ. એ. વા ૨. પૃ. ૨૯૭.
3. મેજર ગ્રેહામનો રિપોર્ટ. શિલાલેખ ૪૧૦.

અને પોતાના સ્વામિના " શત્રુઓને દાવાગ્નિ રૂપે " હોઈસિંધણ રાજા માટે કાંઈ પણ કરવાનું બાકી રાખ્યું નહોતું. તેની પછી તેનો પુત્ર રામ ગાદીએ આવ્યો, અને તેની સરદારી નીચે એક મોટી સેના ગુજરાત ઉપર ફરીથી મોકલવામાં આવી. રામ નર્મદા નદી સુધી આવ્યો, જ્યાં આગળ લડાઈ થઇ તેમાં ગુર્જર લડવૈયાઓની ઘણી સંખ્યા તેને હાથે મરાઇ પણ તેના પોતાના પ્રાણ પણ [1]ગયા. આ ઉપરથી એમ દેખાશે કે ગુજરાત ઉપર વધારે નહી તો ઓછામાં ઓછી બેવાર સિંઘણે ચઢાઇઓ કરી હતી. અને ગુજરાતના ઇતિહાસનાં આધારલાયક પુસ્તકોમાં પણ લખેલા વૃત્તાંત ઉપરથી આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. કીર્તિકૌમુદી નામનું પુસ્તક જેમાં પ્રધાન વસ્તુપાલનો તથા તેના રાજા જેઓ ચાલુક્ય વંશના વાઘેલાની શાખાના હતા તેઓનાં વૃત્તાંત આપેલાં છે તે પુસ્તકનો કર્તા સોમદેવ ગુજરાત ઉપર લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલના સમયમાં સિંઘણે કરેલી ચઢાઇનું વર્ણન આપે છે. જ્યારે

પહેલી ચઢાઇ. સિંઘણની સેના ચઢી આવ્યાની ખબર પડી ત્યારે ગુજરાતની રાજ્યધાની ભયથી થરથર કંપી. આ પરદેશની ચઢાઇથી ભય પામીને ગુર્જર રાજાની પ્રજામાંથી કોઈ પણ નવુ ઘર બાંધવા માંડતુ નહોતું તેમ ધાન્ય પણ સંગ્રહતું નહીં, અને સર્વનાં મનો ઉંચાં હતાં. પોતાનાં ખેતરોમાંનું ધાન્ય લઇ લેવાનુ ભુલી જઇને ગાડાં મેળવવાની ખાસ ઉત્સુકતા તેઓએ બતાવી, અને શત્રુની સેના જેમ જેમ વધારે પાસે આવતી ગઈ તેમ તેમ ઘણાજ ભયથી અસ્વસ્થ બની લોકો દૂરને દૂર જતા ગયા. યાદવ રાજાની અગણિત સેના જલદીથી આવે છે એવું જ્યારે લવણપ્રસાદે સાંભળ્યું ત્યારે ક્રોધથી પોતાની ભ્રૂકુટી ચઢાવી અને જો કે પોતાની પાસે એક નાનુ લશ્કર હતું, તો પણ શત્રુની સેના જે ઘણીજ મોટી હતી તેની

૧. આ. સર્વે. ઓફ. વે. ઇન્ડીયા, વા. ૩. પૃ. ૮૫.

સામે તે લઈને ગયો. તાપી નદીના કીનારા ઉપર જ્યારે સિંઘણની સેના આવી ત્યારે તે તુરત મહી ઉપર આવ્યો. એક બાજુએ શત્રુઓની મોટી સેના જોઈને, અને બીજી બાજુએ ચાલુકય સેનાનું અજીત શૌર્ય જોઈને, લોકોના મનમાં શંકા થઈ અને પરિણામ શું આવશે તે જાણી શકયા નહીં. શત્રુઓએ પોતાના માર્ગમાં આવતાં ગામો બાળી નાંખ્યાં, અને તેથી જે ધુમાડાના ગોટેગોટ ઉંચે ચડતા તેથી ભયત્રસ્ત લોકોને તે સેનાનું સ્થાન માલુમ પડતું અને તે મુજબ પોતે પોતાનું સ્થાન બદલી શકતા. ભરૂચ આગળના પ્રદેશ ઉપર યાદવો ફરીવળ્યા અને તે સમયે ખેતરોમાં ઘણો જ પાક હતો. પણ ગુજરાતના રાજાને તે સેના નહી જીતી શકાય એમ લાગ્યું [1]નહી. પરંતુ તે દરમ્યાનમા મારવાડના ચાર રાજાઓ લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવળની સામે બળવો કરી ઉઠયા, અને ગોધરા અને લાટના રાજાઓ જેઓએ પોતાનું લશ્કર મેળવી એકત્ર કર્યું હતું, તેઓ તેને મુકીને મારવાડના રાજાઓ સાથે મળી ગયા. આ હકીકત બનવાથી લવણપ્રસાદે પોતાનું આગળ વધવાનું એકદમ બંધ રાખ્યું અને [2]પાછો ફર્યો. સોમેશ્વરના લખ્યા પ્રમાણે યાદવની સેના આગળ આવી નહી. પણ તેનુ કાંઈપણ કારણ તે બતાવતો નથી, અને ફકત એમ જ લખે છે કે " સિંહ પોતાનો માર્ગ મુકીને જાય તોપણ હરણ તેની [3]પાછળ જતા નથી. " પરંતુ સોમેશ્વરે પોતે અગાઉ લખ્યું છે તે મુજબ તે દેશ ઉપર આટલો બધો ભય વર્ત્યો હોય અને સિંઘણની સેના એવડી બધી મોટી હોય, તો પછી જ્યારે ગુર્જર રાજા પાછો ફર્યો ત્યારે તે સેના આગળ જતી કેમ અટકી તે સમજવું અશકય છે; ફકત એકજ અનુમાન થઈ શકે છે તે એ કે ગુર્જર રાજાએ ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યું હોય અથવા બીજી કોઈ રીતે યાદવ સરદારનું મન મનાવ્યું હોય તે સીવાય આમ બની શકે નહી. પત્રો, દસ્તાવેજો, વિગ્રિહાધિકારપત્રો ઇત્યાદિ લખવાની પદ્ધતિ બ-

તાવનારા એક પુસ્તકની એક હસ્ત લિખિત પ્રત હમણાં જ હાથ આવી છે તેમાં એક સંધિપત્રનો નમુનો આપેલો છે જેમાં સિંઘણ અને લવણપ્રસાદના નામો બને પક્ષકારો તરીકેના આપેલા છે જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે જાતની એક સંધિ તેઓની વચ્ચે થએલી હોવી જોઈયે માટે તે ચઢાઈનું પરિણામ એ થયુ કે લવણપ્રસાદને નામે થવુ પડ્યું અને સિંઘણની સાથે મૈત્રી બાબતની સંધિ કરવી પડી

૧ આ પુસ્તકનું નામ "લેખપંચાશિકા" છે અને હસ્ત લિખિત પ્રત ગયે વર્ષ મેં સરકાર માટે ખરીદી છે તેનું પહેલુ પાનુ ખુટતું છે અને અંતે પુસ્તકકર્તાનું નામ આવતુ નથી તોપણ એ પ્રત ૪૦૦ વર્ષથી વધારે જુની છે એમ લાગે છે અને તે પ્રત વિક્રમ સંવત ૧૫૩૬ માં લખેલી છે પુસ્તકકર્તા પોતાની પદ્ધતિમા દ્રષ્ટાત આપે છે તેમા, "अमुक" શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ 'કોઇ એક" એવો થાય છે. તો પણ તારીખની જગાએ આ સામાન્ય શબ્દ આવતો નથી, અને સર્વ દ્રષ્ટાતોમા એકજ તારીખ એટલે વિક્રમ સંવત ૧૨૮૮ ના વૈશાખ સુદી ૧૫ ની આવે છે ફક્ત એકજ જગાએ તે નથી અને ત્યા સુદી ૩ છે માટે આ તારીખ પુસ્તકકર્તાઓએ પુસ્તક લખ્યાની ધર્યું કરીને હોવી જોઇયે તેવીજ રીતે તામ્રપટ્ટ ઉપર લખવાના દાનપત્રની પદ્ધતિ બતાવતા પુસ્તકકર્તા તે દ્રષ્ટાંત સ્પષ્ટ કરવા સારૂ ખરા અને વિશિષ્ટ નામો લખે છે અણહિલપટ્ટનના ચાલુક્ય રાજાઓની વંશાવલિ મુળરાજથી ભીમ ૨ સુધીની તે આપે છે, અને પછી લવણપ્રસાદનું નામ આવે છે, જેને તે લાવણ્યપ્રસાદ કહે છે અને તે મહામંડલેશ્વર છે એમ દાનપત્ર કરી આપનાર તરીકે તેનું નામ લખે છે તેવી જ રીતે મૈત્રીની સંધિ જે "यमलपत्र" કહેવાય છે તેની પદ્ધતિ બતાવતા, તેમા બને બાજુએ જે પક્ષકારો તરીકે નામો લખ્યા છે તે સિંઘણ અને લાવણ્યપ્રસાદના છે, અને તે દૃષ્ટાત નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"संवत् १२८८ वर्षे वैशाख शुदि १५ सोमेऽद्येह श्री मद्विजय कटके महाराजाधिराज श्रीमत् सिंहणदेवस्य महामंडलेश्वर राणक श्री लावण्यप्रसाद स्यच । संराजे (साम्राज्य અથવા सम्राट्) कुल थी श्रीमत् सिंहणदेवेन महामंडलेश्वरराण श्री

આ ગુજરાતની ચઢાઇ અમ્બીનના શિલાલેખમાં લખેલી પ્રથમના સમયની ચઢાઇઓમાંની એક હોવી જોઈએ, એને તે પ્રસંગે યાદવ સેનાનો સેનાની બોલેશ્વર પોતે હોવો જોઈએ. કારણકે, એમ લખવામાં આવ્યું છે કે અણહિલપાટણનો રાજા ભીમ ૨ જે લવણપ્રસાદનો મૂલનો સ્વામી હતો તેનાથી તે વિક્રમ સંવત ૧૨૭૬ એટલે શાકે ૧૧૪૧ માં સ્વતંત્ર થયો, જે વર્ષે સિંઘણના રાજ્યનું આશરે નવમુ કે દશમું વર્ષ હતું અને ઉપર લખેલી સંધિ જે પુસ્તકમાં આવે છે તે પુસ્તક વિક્રમ સંવત ૧૨૮૮

બીજી ચઢાઇ

लावण्यप्रसादेन पूर्वरूढयात्मीय २ (i. o. आत्मीय फरीथी) देशेषु रहणीयं । केनापि कस्यापि भूमी नाक्रमणीया.

ભાષાંતર —સંવત ૧૨૮૮ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૧૫ સોમવારેને દિને આ દિને શ્રી વિજયી સેનાની છાવણીમા (સંધિ) મહારાજાધિરાજ શ્રીમત સિંઘણુદેવ તથા મહામંડલેશ્વર રાણક શ્રી લાવણ્યપ્રસાદની વચ્ચે (થઇ) સામ્રાટ કુલ શ્રી સિંઘણુદેવે તથા મહામંડલેશ્વરરાણા શ્રી લાવણ્યપ્રસાદે પુર્વની રૂઢી મુજબ પોત પોતાના દેશોમા રહેવુ. કોઈ એ કોઇની ભૂમી ઉપર ચઢાઇ કરવી નહી." પછી આ સંધિમાં એવી શરત આવે છે કે જ્યારે તેઓ મધ્યેના કોઇ એક ઉપર શત્રુ ચઢી આવે ત્યારે તેની સાથે બનેની સેનાઓ એકઠી થઇને જવું, તેમાંના જો કોઈ એક દેશના રાજ તેમાંના બીજા દેશમાં કોઇ કીમતી વસ્તુ લઇને નાસી જાય, તો તેને આશ્રય આપવો નહી ઇત્યાદિ હવે આ પુસ્તકકર્તાએ આવી કોઈ સંધિ વાંચી અથવા સાંભળી હોય તે સીવાય આ પોતે પોતાના પુસ્તકમા દાખલ કરી શકે નહી સિંઘણ એ સિંઘણનું બીજુ રૂપ છે અને તેને મહારાજાધિરાજ કહેલો છે, વળી ઉપરથી જણાશે કે તે સંધિ શ્રી વિજયી સેનાની છાવણીમાં કરવામાં આવી છે માટે સોમેશ્વરે વર્ણવેલી ચઢાઇનું સુચન અમાં છે એ સ્પષ્ટ છે.

" रहणीयं " આ શબ્દમાં દેશી ધાતુ रह રહેવું આવ્યો છે એમ મને લાગે છે. વધારે વીગત માટે સને ૧૮૮૨—૮૩ માં હસ્ત લિખિત પ્રતો માટેની શો. ધનો મારો રિપોર્ટ પ્ર. ૩૯ અને ૨૨૫ મે જોવો.

એટલે શાક ૧૧૫૩ માં રચાએલું હતું. પરંતુ બોલેશ્વરના પુત્ર રામની સરદારી નીચેની ચઢાઇ તો અંબીનના શિલા લેખની તારીખ શાકે ૧૧૬૦ ની પૂર્વે થોડા સમય ઉપર મોકલવામાં આવેલી હોવી જોઇએ. કારણકે એમ લખવામાં આવ્યું છે કે રામનો પુત્ર નાની ઉમરનો હતો, અને તેની વાલી તે રામની બેન નામે લક્ષ્મી હતી જે તે સગીરપુત્રના નામથી રાજ્ય ચલાવતી હતી. માટે રામનું મૃત્યુ શાકે ૧૧૬૦ પૂર્વે એટલા બધા વર્ષ ઉપર થએલું હોવું જોઇએ નહી, કે જેથી તે સમયે તેનો પુત્ર મોટી ઉમરનો થાય. આ ચઢાઈને સમયે વીરધવલનો પુત્ર વિશલદેવ, ગુજરાતનો રાજા હતો. કારણ કે પોતાના એક શિલાલેખમાં તે એવું મગરૂરી ભરેલું વાક્ય લખે છે " તે ²સિંઘણની સેના રૂપી સમુદ્રને શોષણ કરી લેનાર વડવાનલ હતો. " અને તે પોતાના પિતા પછી વિક્રમ સંવત્ ૧૨૯૨ એટલે શાકે ૧૧૫૭ માં ગાદીએ આવેલો હોવો જોઈએ. તેના મગરૂરી ભરેલા વાક્યનું કારણ એ હોવું જોઈએ કે તે યુદ્ધમાં રામ ઘણું કરીને મરાયો હતો. તોપણ તેનું છેવટ પરિણામ શું થયું હતું તે બાબત શિલાલેખમાં મળતી નથી.

દક્ષિણમાંની જીતો. પોતાના દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોના સુબા અને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે સિંઘણે ચિકકના પુત્ર અને મલ્લના નાનાભાઇ બિચણ અથવા બિચને નીમ્યો. જેમ ખોલેશ્વર ઉત્તરમા લઢયો હતો, તેમ આ પોતાના સ્વામિના શત્રુઓ સાથે દક્ષિણમાં લઢયો હતો, અને તેમને દાબી રાખ્યા હતા. એમ લખવામા આવ્યું છે કે બિચણે રાટ્ટ લોકો જેઓ દક્ષિણ મરાઠા દેશમાં નાના ખંડણીયા હતા તેમને, કોંકણ એટલે ગોવાના કદ-

---

૧ ઇ. એ વા. ૬. પૃ. ૧૯૦

૨ ઇ. એ. વા. ૬ પ્ર. ૧૯૧ તા. ૨૧૨

મ્બ લોકોને, પ્રાચીન ગુપ્ત લોકોમાથી ઉતરી આવેલા નુદ્ર લોકો જેઓનુ દક્ષિણમા એક નાનુ રાજ્ય હતું તેઓને, પાડચ લોકોને, હોયસલ લોકોને તથા બીજા દક્ષિણના પ્રદેશોના સરદારોને હરાવ્યા હતા, અને કાવેરી[૨] નદીના કીનારા ઉપર એક જયસ્તભ બધાવ્યો હતો જે દાન પત્રમા આ સર્વ હકીકત નોંધેલી છે તેની તારીખ શાકે ૧૧૬૦ એટલે ઈ સ. ૧૨૩૮ ની છે

સિંધણની પદ્વિઓ.

આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે સિંધણના સમયમા યાદવોનુ રાજ્ય, તેના પૂર્વના વશોના મોટા બળવાન રાજાના જેટલુંજ વિસ્તારને પામ્યુ હતુ સિંધણના લેખોમા તેને સાર્વભૌમરાજાની પૂરેપૂરી સર્વ પદ્વિઓ આપવામા આવી છે, જેવી કે " સર્વ પૃથ્વીનો આશ્રય, પૃથ્વીવલ્લભ, રાજાધિરાજ વિષ્ણુના આઠમા અવતાર શ્રી કૃષ્ણ યાદવ વશના હતા એમ પુરાણોમા લખેલુ છે, તેથી દેવગિરિના રાજાઓ પોતાને " વિષ્ણુ[૩]વશોદ્દ્ભવ " કહેતા હતા, અને શ્રી કૃષ્ણ તથા પાસેના વશજોનુ રાજ્ય દ્વારકામા હતુ, તેથી તેમણે ' દ્વારાવતી પુરવરા[૪]ધીશ્વર " એ પદ ધારણ કર્યું ભારકરાચાર્યનો પૌત્ર અને લક્ષ્મીધરનો પુત્ર ચગદેવ તે સિંધણનો[૫] મુખ્ય જ્યોતિષી હતો

---

૧ એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે વીરધવલ વસ્તુપાલની પહેના થોડા સમય પૂર્વે ગુજરી ગયો હતો વસ્તુપાલનુ મૃત્યુ વિક્રમ સ ૧૨૯૭ મા થયુ વસ્તુપાલ થોડા સમય સુધી વિશલદેવનો પણ પ્રધાન હતો માટે વિશલદેવ વિ. સ ૧૨૯૨ મા ગાદીએ આવ્યો હોવો જોઇએ ઈ એ વા ૬૦ પૃ ૧૯૦

૨ જ બો બ્રે રો એ સો વા ૧૫ પૃ ૩૮૬–૭ અને વા ૧૨ પૃ ૪૩

૩ એટલે વિષ્ણુના વશમા ઉત્પન્ન થએલા

૪ બ્રેહામના રીપોર્ટ, શિલા લેખ ન ૧૦ તથા જ બો બ્રે રો, એ, સો વા ૧૨ પૃ, ૭

૫, જ રો, એ સો. વા ૧ એન, એસ પૃ ૪૬૫,

સિંઘણનો પુત્ર જૈતુગી અથવા જૈત્રપાળ હતો, જે સર્વ કલાનું નિધાન હતો, અને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવાને ઉતરી આવેલો સર્વકલાસંપન્ન પૂર્ણચંદ્ર હતો. તે શત્રુ રાજાઓનો યમ હતો અને વિષમ[1] યુદ્ધમાં દઢ હતો. પરંતુ પૃથ્વીનું પાલન તે કરતો હતો, તો પોતાના પિતાના સમયમાં યુવરાજ તરીકે તેણે કર્યું હોય, કારણ-કે સિંઘણની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ શાકે ૧૧૭૯

સિંઘણનો પુત્ર જૈત્રપાલ તેના પહેલાં ગુજરી ગયો હતો.

ની છે, અને તેના પૌત્ર એટલે જૈતુગીના પુત્ર કૃષ્ણના તામ્રપટના લેખમાં પ્રમાદિનામનો સંવત્સર શાકે ૧૧૭૫ ના વર્ષને તેના રાજ્યનું સાતમું વર્ષ કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી કૃષ્ણના રાજ્યનો આરંભ શાકે ૧૧૬૯ એટલે ઇ. સ. ૧૨૪૭[2] માં થયો હતો. અને વૃતખંડની બે ઐતિહાસિક પ્રસ્તાવનાઓમાંની લાંબી એકમાં જૈતુગીનું નામ બીલકુલ આવતું નથી. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, સિંઘણની પછી તેના પૌત્રો કૃષ્ણ અને [3] મહાદેવ ગાદીએ આવ્યા. કૃષ્ણનું પ્રાકૃત નામ કન્હાર, કન્હર અથવા કંધાર હતું. તેના વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે માલવા, ગુજરાત તથા કોંકણના રાજાઓને ત્રાસરૂપ હતો, તેણે " તેલુંગના રાજાને સ્થાપન કર્યો હતો " અને ચોલ રાજાના દેશનાં [4] સર્વેશ્વરિ રાજા હતો પણ વૃતખંડમાં તેના વિશે કાંઇ પણ ખાસ કહેવામાં આવ્યું નથી અને તેના વિષે સામાન્ય શબ્દોમાં એટલુંજ કહેવામાં આવ્યું છે, કે ઘણા હાથીઓ અને ઘોડાઓ જેમાં રોકાએલા હતા તેવાં ઘણાં દારૂણ યુદ્ધોમાં ઘણા શત્રુઓનો તેણે પરાજય કર્યો હતો, કેટલાએકને બંધીવાન કર્યાં હતા,

કૃષ્ણ.

---

૧. અરિશિષ્ટ (સી) ૨ શ્લો, ૭,
૨ જ બો, બે રો, એ, સો. વા, ૧૨ પૃ ૪૨.
૩ પરિશિષ્ટ. (સી) ૧ શ્લો. ૪૫.
૪ જ. બો બે. રો. એ. સો. વા ૧૨. પૃ. ૩૯

અને બીજાઓને કીલ્લાઓમા આશ્રય લેવાની ફરજ પાડી હતી, અને આ રીતે આ પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓનો પરાજય કરીને સ્વર્ગમા ઇંદ્રને જીતવાને[1] ગયો હતો રાજા કૃષ્ણે ઘણા યજ્ઞો કર્યા હતા, એ " વૈદિક યજ્ઞો કર્યા હતા અને વૈદિક વિધિ–ધર્મ જે સમય જતા લોકોમા અસ્ત પામ્યો હતો તેને આ રીતે પુન પુષ્ટિ આપી " બેલગામ તાલુકામાથી મળી આવેલા શાકે ૧૧૭૧ ના એક તામ્રપટ્ટના દાનપત્રમા એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે મલ્લ અથવા મલ્લી સેટ્ટી તે બિચ અથવા બિચણનો મોટો ભાઇ હતો બિચણ દક્ષિણમા સિંધણનો પ્રતિનિધિ હતો અને મલ્લ અથવા મલ્લી સેટ્ટી પો તે કુન્ડી નામના મુલકનો સુબો હતો તે મુદ્દગલ એટલે ઘણુ કરીને હાલના મુદ્દગલમા રહેતો હતો, અને પોતાના ઉપરી રાજા કૃષ્ણની સ - મતિથી જૂદા જૂદા ગોત્રોના[2] બત્રીસ બ્રાહ્મણોને બાગેવાડીના ગામમાની જમીનો આપી હતી ગોત્રોના નામોમા હાલના કેટલાએક મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મ-ણોના ગોત્રાના નામો પણ મળી આવે છે, જેવાકે ચિતપાવનોમા પ્રચ-લિત પટવર્ધન તથા પૈસાસ,દેશસ્થોમા પ્રચલિત ધળીસાસ, ધળીશ તથા પાઠક ત્રિવાડીએ નામ પણ આવે છે, પણ મરાઠા બ્રાહ્મણોમા એનુ કાંઇ પણ ચિહ્ન માલુમ પડતુ નથી પણ ગુજરાત તથા ઉત્તર હિંદુ સ્થાનના બ્રાહ્મણોમા એ પ્રચલિત છે બીજા દાનપત્રમા એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે બિચણનો પુત્ર ચૌન્દ જે તેના પિતા પછી તેની ગાદી તથા પદ્વિને પામ્યો હતો તેણે તેમા લખેલુ ગામ ઈનામમા આપવાને દેવગિ રિના રાજા કૃષ્ણને જાતે[3] વિનતી કરી હતી

---

૧ એટલે આ દુનીયાનો ત્યાગ કર્યો અથવા મરણ પામ્યો અપરિશિષ્ટ (સી) ૧ સો ૧૧

૨ જ બો બ્રે રો એ સો વા ૧૨ પૃ. ૨૭ ઇ એ વા ૭ પૃ ૩૦૪ કુહુડી એ પ્રદેશ હાલના બેલગામ જીલ્લાના કેટલાક ભાગને મળતો આવે છે

૩ જ બો બ્રે રો એ સો વા ૧૨ પૃ ૪૩.

કૃષ્ણની પછી તેનો ભાઇ મહાદેવ શાકે ૧૧૮૨ એટલે ઈ. સ. ૧૨૬૦ માં ગાદીએ આવ્યો. " તૈલંગ દેશના રાજારૂપી રૂના ઢગલાને ઉડાવી દેનાર તોફાની પવન રૂપે તે હતો, ગર્વિત ગુર્જર લોકોના મદરૂપી પર્વતને તોડનાર વજ્ર સમાન તેના બાહુનુ વીર્ય હતું, તેણે કોંકણના રાજાને સેહેલાઇથી જીતી લીધો, અને કર્ણાટ તથા લાટ દેશોના ગર્વિષ્ટ રાજાઓનું વિડંબન [1] કર્યું હતું " (એટલે તેમને હરાવીને હસવા જેવી સ્થિતિમાં આણ્યા હતા.) અત્રે લખવામાં આવેલો કર્ણાટનો રાજા ઘણું કરીને હાલેબાડનો હોયસળ યાદવ હશે. " સ્ત્રી, બાળક અથવા જે કોઈ તેને શરણે આવ્યો હતો તેને રાજા મહાદેવ કદીપણ મારતો નહીં; આ વાત જાણીને તથા તેનાથી ભય પામીને આંધ્ર લોકોએ ગાદી ઉપર એક સ્ત્રીને બેસાડી; અને તેજ કારણથી માલવાના રાજાએ પોતાને સ્થાને એક બાળકને રાજ્યગાદી ઉપર બેસાડયો, અને ત્યાર પછી પોતાનું સર્વસ્વ ત્યજીને લાંબા સમય સુધી ખોટું તપ આદર્યું [2] હતું. " " કોંકણનો રાજા સોમ જો કે સમુદ્રમાં તરવામાં હોંશીયાર હતો, તોપણ મહાદેવ રાજાના ઉદ્દામ હાથીઓના ગંડસ્થલમાંથી ઝરતા મદની નદીઓમાં તેની સેના સાથે ડુબ્યો હતો. " " મહાદેવે સોમેશ્વરનું રાજ્ય તેમજ તેના પ્રાણ લીધા.[3] " આપણે જોયું છે કે કૃષ્ણ કોંકણના રાજા સાથે લઢયો હતો, પણ એમ દેખાય છે કે તે દેશ તેણે પૂર્ણરીતે તાબે કર્યો નહતો, તોપણ તેના પછીના રાજા મહાદેવે તે દેશ ઉપર હાથીની અગણિત સંખ્યા સહીતની સેના વડે ફરીથી ચઢાઇ કરી. સોમ અથવા સોમેશ્વરની જમીન ઉપર પૂર્ણ હાર થઇ અને

મહાદેવ.

ઉત્તર કોંકણની જીત.

---

૧. પરિશિષ્ટ (સી) ૧ શ્લો. ૪૮ અને (૨) શ્લો ૧૩.

૨. એજ. ૨. શ્લો. ૧૪–૧૫

૩. એજ. ૧ શ્લો ૫૦ અને ૨ શ્લો ૧૭.

તેની સત્તા ભાગી, જે ઉપરથી તેણે પોતાનાં વહાણોમા આશ્રય લીધો એમ દેખાય છે ત્યા કોઇપણ કારણથી[1] તેનું મૃત્યુ થયું, ઘણું કરીને ડુબીને, કારણ કે એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે " સમુદ્રે પણ તેનું રક્ષણ કર્યું નહીં " અને મહાદેવના વીર્યરૂપી અગ્નિને વધારે દુ:સહ ધારીને તેણે સમુદ્રની અંદરના વડવાનળ અગ્નિનો[2] આશ્રય લીધો. " આથી કરીને કોકણને યાદવોના રાજ્ય સાથે જોડી દેવામા આવ્યું. મારેજ આ દેશ ઉપર મહાદેવની પછીના રાજાના સમયમા દેવગિરિના રાજાએ નીમેલો સુબો રાજ્ય ચલાવતો હતો, અને મી. વાથેને પ્રગટ કરેલા થાણાના લેખોમા પણ આ પ્રમાણે માલમ ૩પડે છે. જે સોમેશ્વરને મહાદેવે તાબે કર્યો હતો, તે ઘણુ કરીને થાણાના જે સિલિહાર વંશનું કોંકણના તે ભાગ ઉપર ઘણા સમય સુધી રાજ્ય ચાલ્યુ હતું તે વંશનો હતો. જો કે તે સબંધી આપણી હાલની માહીતી શાકે ૧૧૦૯ મા રાજ્ય કરતા અપરાદિત્ય પછી[4] છેજ નહીં. મહાદેવ પણ પોતાના પૂર્વેના રાજાઓની પેઠે દેવગિરિમા રાજ્ય કરતો હતો, તે દેવગિરિ તેના વંશની રાજ્યધાની હતી, અને દંડકારણ્યની સીમા ઉપર આવેલા સ્યુણ દેશમા આવેલી હતી એમ લખવામા આવ્યુ છે. " ત્રણે લોકના સૌંદર્યના સારનું તે સ્થાન હતુ અને તેમાના ઘરો દેવવસિત પર્વતોનાં

૧ એજ. ૧ શ્લો ૪૯

૨ એજ ૧ શ્લો ૫૧ અને ૨ શ્લો ૧૮

૩ જ રો એ સો (જુની ગ્રંથાવળી) વા ૫ પૃ ૧૭૭

૪ જ બો બ્રે રો એ. સો વા ૧૩ પૃ. ૧૩ ઉપરની હકીકત લખાયા પછી મુંબાઇના ગેઝીટીયરના થાણા જીલ્લાના ભાગો પ્રગટ થયા છે વો. ૧૩ ભા. ૨ પૃ ૪૨૨ મે થાણાના સિલિહાર રાજાઓની સુધારેલી વંશાવલી છે હાલમા જડી આવેલા લેખો જે હજુ પ્રગટ થયા નથી તે ઉપરથી તે લખેલી છે તેમા લખેલો છેલ્લો રાજા સોમેશ્વર છે. અને તેની તારીખો શાકે ૧૧૭૧ અને ૧૧૮૨ છે.

શિખરો સાથે સ્પર્ધા કરતા હતાં, અને જે સર્વ , મધુર અને ભૂષણ રૂપ અલંકારો તેને લગાડવામાં આવ્યા છે તે સર્વ તે સ્વર્ણ દેશને યોગ્ય રીતે [1]બરોબર લાગતા હતા. " પંઢરપુરમાં પ્રમાદિ નામ સંવત્સર શાકે ૧૧૯૨ નો એક શિલાલેખ છે, જેમા તે સમયે મહાદેવ રાજા રાજ્ય કરતો હતો એમ લખેલું છે. એમાં તેને "પ્રૌઢપ્રતાપ ચક્રવર્તિ" એ પદ લખેલું છે. કાશ્યપ ગૌત્રના કેશવ નામના એક બ્રાહ્મણસરદારે કરેલા આપ્તોર્યામ યજ્ઞની નોધ તે શિલાલેખમાં લખેલી છે.

મહાદેવની પછી શાકે ૧૧૯૩ એટલે ઇ. સ. ૧૨૭૧ માં તેનો ભત્રીજો એટલે કૃષ્ણનો પુત્ર રામચંદ્ર ગાદીએ આવ્યો.

રામચંદ્ર અથવા રામદેવ. તેને રામદેવ અથવા રામરાજ પણ કહેવામા આવતો હતો. થાણાના તામ્રપટ્ટના દાનપત્રોમાં તેને વિશે " માલવના રાજારૂપી ઉદ્દંત હાથીનો સિંહ " એમ લખવામા આવ્યું છે. જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તે દેશ સાથે તેને યુદ્ધ હતું. વળી તે દાનપત્રોમા બીજા ઘણા અલંકારો જેવા કે " તૈલંગ રાજા રૂપી વૃક્ષનો સમૂલ ઉચ્છેદ કરનાર હાથી " ઇ. આવે છે, પરંતુ તે સર્વ અલંકારો રામચંદ્રને તેના પૂર્વજો તરફથી બિરૂદ રૂપે માત્ર મળેલા હતા, અને તે ઉપરથી તેના રાજ્યના કોઇ પણ વિશેષ બનાવનું સૂચન થતું નથી. દક્ષિણમાં છેક મૈસુરની હદ સુધી તેના શિલાલેખો મળી આવે છે, માટે તેનું રાજ્ય સર્વથી વધારે વિસ્તારવાળું તે સમયે હતું. કલિયુગના ૪૩૯૮ માં વર્ષ એટલે શાકે ૧૨૧૯ અથવા ઇ. સ. ૧૨૯૭ મા તેના રાજ્યમાં તાલપત્રો ઉપર

૧. પરિશિષ્ટ (સી) ૨ શ્લો. ૧૯-૨૦ દેવ જેમાં રહેતા તે પર્વત હિમાલય કે, મેરૂ હોય. આ અલંકારમાં દેવગિરિ એટલે દેવનો પર્વત એ વ્યુત્પત્તિના અર્થનું સુચન છે.

૨ ઉપર લખ્યાં ગયા છીએ તે પ્રમાણે.

કોકણમાં લખેલી અમરકોષની એક હસ્તલિખિત પ્રત ડેક્કનકોલેજની પુસ્તકશાળામા છે કોકણમા શાકે ૧૨૧૦ મા તેનો સુબો ભારદ્વાજ ગોત્રનો કૃષ્ણ નામે એક બ્રાહ્મણ હતો જેના પિતામહ પદ્મનાભે પ્રથમ રાજાની મરજી સપાદન કરી હતી, અને સિઘણના રાજ્યમા પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો હતો થાણાના દાનપત્રોમાનું એક તેણે પ્રગટ કર્યું હતું અને બીજુ શાકે ૧૧૯૪ નું અચ્યુત નાયકે પ્રગટ કર્યું હતુ આ પણ એક બ્રાહ્મણ હતો, અને એક નાનો સરદાર હશે, અને કાઇક રાજ્યની નોકરીએ હશે (પણ જે લખવામા આવી નથી) એમ દેખાય છે વળી તે કયા રહેતો હતો તે પણ સ્પષ્ટ નથી

માહાદેવ તથા રામદેવનો પ્રધાન હેમાદ્રિ. પ્રખ્યાત ગ્રથકાર અને મુખ્યત્વે કરીને ધર્મશાસ્ત્રના પુસ્તકોનો કર્ત્તા હેમાદ્રિ માહાદેવ તથા રામચદ્ર એ બન્નેના રાજ્યમા થઈ ગયો અને તે બન્નેનો પ્રધાન હતો ધર્મશાસ્ત્રના તેના પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામા તેને માહાદેવનો " શ્રી કરણાધીપ " અથવા " શ્રી કરણપ્રભુ " કહેવામા આવ્યો છે વળી શાકે ૧૧૮૪ ના થાણાના તામ્રપટ્ટમા પણ તેણે સર્વ કરણોનુ આધિપત્ય લીધુ હતુ તેમ લખવામા આવ્યુ છે આ તેની જગા ઘણુ કરીને મુખ્ય સેક્રેટરી એટલે પોતાના રાજા તરફથી સર્વ હુકમો જે લખે અને પ્રગટ કરે અને રાજ્યનુ દફતર રાખે તેની હતી એમ દેખાય છે વળી હેમાદ્રિને સામાન્ય રીતે મત્રી અથવા રાજ્યસલાહકાર કહેવામા આવ્યો છે તેના બીજા પુસ્તકોમા અને થાણાના લેખમા માહાદેવને બદલે રામચદ્ર તેનો રાજા હતો એમ લખવામા આવ્યુ છે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપરના તેના પુસ્તકોના આરભમા રાજા મહાદેવની તેમજ તેની વશાવલિઓ આપવામા આવી છે. માહાદેવની વશાવલિ કોઇક વખતે સિઘણથી શરૂ થાય છે, અને કોઇક વખતે ભિલ્લમથી થાય છે. અને દાનખડમા તો ફક્ત એકલા માહાદેવ-

નાંજ પરાક્રમો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે; ઘણાએક રાજાઓનાં વર્ણન સામાન્ય શબ્દોમાં લખવામાં આવ્યાં છે, અને તેમાં વખાણ વિના બીજું કાંઈ નથી. પણ વ્રતખંડ જે હેમાદ્રિએ રચેલું પ્રથમ પુસ્તક હતું તેમાં તો આપણે ઉપર જોયું છે તેમ છેક શરૂઆતથીજ તે વંશનો કીમતી વૃત્તાંત છે અને તેનો ઘણો ભાગ ઘણેકરીને શંકારહિત ઐતિહાસિકજ છે.

હેમાદ્રિનાં પુસ્તકો

હેમાદ્રિ એ વત્સ ગોત્રનો બ્રાહ્મણ હતો. તેના પિતાનું નામ કામદેવ, પિતામહનું નામ વાસુદેવ, અને પ્રપિતામહનું નામ[1] વામન હતું. બહુ વખાણના શબ્દોથી તેનું વર્ણન ભરેલું છે, અને આ સર્વમાંથી ઐતિહાસિક સત્ય જે શોધી કઢાય તે આ છે કે હેમાદ્રિ બ્રાહ્મણો તરફ ઘણો જ ઉદાર હતો અને દરરોજ ઘણા બ્રાહ્મણોને જમાડતો, તે પોતે વિદ્વાન્ હતો, અને વિદ્વાનોનો તે આશ્રયદાતા હતો. વળી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ધાર્મિક, પવિત્ર અને વળી તેની સાથે ઘણો બહાદુર હતો. તેની સત્તા ઘણી જ હતી એ સ્પષ્ટ છે. જે સર્વ મોટા મોટા ગ્રંથો તેણે રચેલા કહેવાય છે તે સર્વ ખરેખર તેણેજ રચેલા હતા કે નહિ તે સંશયની વાત હોઇ શકે; પરંતુ ઘણા પ્રાચીન સમયથી પરંપરાથી ચાલી આવેલા ધાર્મિક રીવાજો અને આચારોને એક ધાર્મિક વ્યવસ્થા અથવા પદ્ધતિ રૂપે મુકવાનો વિચાર તો નિશ્ચિત રીતે તેનો જ હોવો જોઇએ, અને તેની જ દેખરેખ નીચે તે અમલમાં મુકાએલો હોવો જોઇએ.

ચતુર્વર્ગ ચિંતામણિ.

તેનો મોટો ગ્રંથ "ચતુર્વર્ગચિંતામણિ" નામનો છે; તેના ચાર ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. એટલે (૧) વ્રતખંડ—આમાં ધર્મના ઉપવાસો અને પાળવાના આચારોનું સ્પષ્ટીકરણ આવે છે; (૨) દાનખંડ—આમાં જૂદાં

[1] પરિશેખખંડ બી. ઇન્ડીકાની આવૃત્તિ પૃ. ૪. ૫.

જૂદાં દાનો જે મોટી ધાર્મિક મહત્તાનાં ગણાય છે તે **સમજાવવામાં** આવ્યાં છે; (૩) **તિર્થખંડ**—આમાં તીર્થનાં પવિત્ર સ્થાનોની યાત્રાઓ વિશે લખવામાં આવ્યું છે, અને (૪) **મોક્ષખંડ**—આમાં મોક્ષનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. વળી તેમાં એક પાંચમો ખંડ અથવા ભાગ છે જેનું નામ **પરિશેખખંડ** અથવા પરિશિષ્ટ છે જેમાં (૧) જે દેવોને પૂજવા જોઈએ તે, (૨) શ્રાદ્ધ એટલે પિતૃઓને આપવાનાં બલિદાન (૩) ધર્મ વિધિઓ કરવા માટે યોગ્ય કાલ તથા ઋતુઓનો નિર્ણય અને (૪) પ્રાયશ્ચિત્ત વિશે મોટા નિબંધો છે આ સર્વ લેખો ઘણી જ નિપુણતા તથા અસંખ્ય ઉતારાઓથી ભરેલા છે. તેને ઘણું માન આપવામાં આવે છે, અને તે વિષયો ઉપરના ભવિષ્યના લેખકો તેમાંથી ઘણું લેછે. વાગ્ભટ્ટના વૈદ્યકીય ગ્રંથ ઉપર આયુર્વેદરસાયણ નામની ટીકા, અને વૈષ્ણવ મતના નિરૂપણવાળા બોપદેવ કૃત મુક્તાફલ નામના પુસ્તક ઉપર એક બીજી ટીકા, આ બંને પણ તેણે રચી હોય તેમ કહેવાય છે.

બીજું પુસ્તકો.

આ બોપદેવ તે હેમાદ્રિના આશ્રિતોમાંનો એક હતો. તેણે ઉપર કહેલુ પુસ્તક રચ્યુ છે, તથા ભાગવતના એક સંક્ષેપ રૂપે હરિલીલા નામના પુસ્તકનો પણ તે કર્તા હતો. તે પુસ્તકકર્તાના પોતાના કહેવા પ્રમાણે આ બંને પુસ્તકો[1] હેમાદ્રિના કહેવાથી લખ્યાં હતાં. બોપદેવ કેશવ નામના વૈદ્યનો

બોપદેવ.

---

१ विद्वद्धनेशशिष्येण भिषक्केशवसूनुना ।
हेमाद्रिर्बोपदेवेन मुक्ताफलमचीरकत् ॥
श्रीमद्भागवतस्कंधाध्यायार्थादिनिरूप्यते ।
विदुषा बोपदेवेन मंत्रिहेमाद्रितुष्टये ॥

હસ્ત લિખિત પ્રતો વિશે ડૉ. રાજેંદ્રલાલનો ઉલ્લેખ વા. ૨. પૃ. ૪૮ તથા ૨૦૦૯

પુત્ર અને ધનેશનો શિષ્ય હતો. તેનો પિતા તેમ તેનો ગુરૂ એ બને વ-રદા નદીના કિનારા ઉપર આવેલા સાર્થ-નામના સ્થાનમાં રહેતા હતા. માટે બોપદેવ વરાડ પ્રાંતનાં રહેવાશી હતો. મુગ્ધબોધ નામના વ્યાકરણ-ના એક ગ્રંથનો કર્તા બોપદેવ તે આજ હતો તેમ દેખાય છે, કારણકે તેમાં લખેલાં તેના પિતાનાં તથા ગુરૂનાં નામો આ પુસ્તકમાં લખેલાં છે . તેજ છે. બોપદેવે રચેલાં થોડાં વૈદ્યવિદ્યાનાં પુસ્તકો પણ મળી આવ્યાં છે.

મરાઠાઓનો હેમદપંત.

મરાઠા દેશમાં હેમાદ્રિની હજી વિસ્મૃતિ થઈ નથી. તે સામાન્ય રીતે હેમદપંતના નામથી ઓળખાય છે, અને આખા દેશની અંદરના અમુક બાંધણીનાં જૂનાં મંદીરો તેનાં બંધા-વેલાં છે એમ કહેવાય છે. મોડી લીપી અથવા હાલ-માં જે લખવાની લીપી પ્રચલિત છે તે તેણે દાખલ કરી એમ કહેવાય છે. અને તે લંકા અથવા સિંહલદ્વીપમાંથી તે લાવ્યો હતો તેમ માનવામાં આવે છે. મુખ્ય સેક્રેટરી તરીકે રાજ્ય સંબંધીના સર્વ કાગળો અને નોંધ પત્રો [દસ્તાવેજો] ને લખવાના કામ ઉપર તેને દેખરેખ રાખવાનું હતું, અને લખવાની પદ્ધતિમાં તેણે કેટલાએક સુધારા કર્યા હશે એ શકય છે.

મરાઠા સાધુ જ્ઞાનેશ્વર.

મહાન્ મરાઠા સાધુ જ્ઞાનેશ્વર અથવા સામાન્ય રીતે ઉચ્ચાર કરતાં ધાનેશ્વર એ રામચંદ્રના રાજ્યમાં થઇ ગયો. ભગવદ્ગીતા ઉપરની તેની મરાઠી ટીકાને અંતે તે એમ કહે છે કે " કલિયુગમાં મહારાષ્ટ્ર દેશમા અને ગોદાવરીના નદીના દક્ષિણ તટ ઉપર એક પવિત્ર સ્થાન છે જે વિસ્તારમાં પાંચ કોશ છે અને ત્રિભુવનમાં પવિત્રમા પવિત્ર છે, જ્યાં જગતનું જીવન સૂત્ર શ્રીમહાલયા છે. ત્યાં યદુવંશવિલાસ, સર્વકલાનિધાન, શ્રી રામચંદ્રએ રાજ ન્યાયથી ક્ષિતીનું રક્ષણ કરે છે અને ત્યાં મહેશના કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા શ્રી નિવૃત્તિનાથના પુત્ર જ્ઞાનદેવે શ્રી ગીતાજીનુ આ દેશી પરિધાન "

કર્યું " [1]તે પુસ્તકની સમાપ્તિની તારીખ શાકે ૧૨૧૨ એટલે ઈ. સ. ૧૨૯૦ ની આપવામાં આવી છે, જે સમયે રામચંદ્ર ગાદીએ હતો તે વાત આપણને માહીત છે.

દખણના સ્વતંત્ર હિંદુ રાજાઓમાં રામચંદ્ર છેલ્લો હતો. આશરે એક શતકથી મુસલમાનો દિલ્હીમાં સારી પેઠે જામેલા હતા, અને હજુ તેઓએ દખણ દેશ તરફ પોતાનું ધ્યાન ફેરવ્યું નહોતું, તોપણ લાંબા સમય સુધી તેમ કરવામાં તેઓ અટકે તેમ બની શકે તેમ નહોતું. રાજ્યકરતા મુસલમાન રાજાનો ભત્રિજો અલ્લાઉદીન ખિલજી જેને કારાનો સુબો નીમવામા આવ્યો હતો, તે બહાદૂર અને સાહસિક જુસ્સાવાળો પુરૂષ હતો. તેણે ઈ. સ. ૧૨૯૪ એટલે શાકે ૧૨૧૬ માં ૮૦૦૦ માણસોનું એક નાનું લશ્કર એકઠું કર્યું અને સીધો દખણ તરફ ચાલ્યો, અને ઇલીચપુર સુધી આવ્યો અને પછી એકાએક પશ્ચિમ તરફ વળીને થોડા સમયમાં દેવગિરિ આગળ દેખાયો. આવી ચઢાઈની રાજાને લગાર પણ આશા નહોતી, તેથી કરીને તેની સીમા થવાને તે તૈયાર નહોતો. એક વૃત્તાંત પ્રમાણે તો તે પોતાની રાજ્યધાનીમાં પણ હતો નહીં. તેણે એકદમ ૪૦૦૦ નું લશ્કર ઉભુ કર્યું અને પોતાની રાજ્યધાની અને

તે દેશને મુસલમાનોએ જીતી લેવો.

---

[1] ऐसे युगी परि कळीं । आणि महाराष्ट्र मंडळीं ।
श्रीगोदावरीच्या कूळीं । दक्षिणलीं ॥ १ ॥
त्रिभुवनैकपवित्र । अनादिपंचक्रोशक्षेत्र ।
जेथ जगाचें जीवनसूत्र । श्रीमहालया असे ॥ २ ॥
तेथ यदुवंशविलास । जोसकळकलानिवास ।
न्यायातें पोषी क्षितीश । श्रीरामचंद्र ॥ ३ ॥
तेंथ महेशान्वय संभूतें । श्रीनिवृत्तिनाथ सूतें ।
केले ज्ञानदेव गीते । देशीकार लेणे ॥ ४ ॥

ચઢાઈ લાવનાર લશ્કરની વચ્ચે પડાવ નાંખ્યો. પણ લાંબા સમય સુધ ટકી શકાશે નહી તેમ તેની ખાત્રી હોવાથી, તેણે પોતાના કીલ્લામાં ખોરાક એકઠો કરવાના ઉપાય લીધા, અને તેમાં ભરાઇ પેઠો. પછી તે શેહેર મુસલમાનોએ લીધું અને લુટ્યુ અને કીલ્લા ઉપર સખ્ત ઘેરો ઘાલ્યો. અલ્લાઉદીને અગમચેતીથી એવી ખબર ફેલાવી હતી કે મારી સાથેનું લશ્કર તો ફક્ત આગળ મોકલેલું નાનું લશ્કર છે અને પાછળ રાજા મોંહોટું લશ્કર લઇને દખણ ઉપર આવવા નીકળી ચુકયા છે. આથી ફરીને જીત મેળવી શકાય એવી રીતે તેના સામા ટકી રહેવાની આશા રામચંદ્રે મુકી દીધી અને સલાહ કરવા માટે સંધિ શરૂ કરી. અલ્લાઉદીન પોતાની નબળાઇ સારી રીતે જાણતો હતો, તેથી તેની માગણી ખુશીથી સ્વીકારી, અને ઘેરો ઉઠાવી લઇ પાછા જવાનું કબુલ કર્યું, પણ એ શરતે કે ઘણું સોનું તેને આપવામાં આવે. તે દરમ્યાનમાં રામચંદ્રના પુત્ર શંકરે એક મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું અને તે કીલ્લાને ઉગારવા માટે મદદે આવવાને નીકળ્યો હતો, તેવામાં એક હજારનું લશ્કર તે કીલ્લાનો ઘેરો ચાલુ રાખવા માટે ત્યાં આગળ રહેવા દઇ અલ્લાઉદીન બાકીનું પોતાનું લશ્કર લઈ તે શેહેરથી થોડે દૂર ગયો અને શંકરના લશ્કર સાથે લઢાઈ કરી. હિંદુઓની સંખ્યા મુસલમાનો કરતા ઘણીજ વધારે હતી માટે મુસલમાનોને પાછા હઠવાની ફરજ પાડી; પરંતુ સામા લશ્કરની રીતભાત ઉપર નજર રાખવાને મુકેલી ટુકડી તેમને આ સમયે આવીને મળી અને દીલ્લીથી જે મોટું મુખ્ય લશ્કર આવે છે તેજ આ છે એમ શંકરના લશ્કરે ધાર્યું તેથી તેઓ ગભરાટમાં પડયા અને અવ્યવસ્થા બહુ થઇ તેથી હિંદુઓની પૂરેપૂરી હાર થઇ.

પછી રામચંદ્ર અથવા રામદેવે કોલકરાર ચલાવ્યા, પણ અલાઉદીને પોતાની માગણીઓ વધારી. હિંદુરાજાના મિત્રો તેની મદદે આવવાની તૈયારીઓ કરતા હતા, એટલામાં રામચંદ્રને માલુમ પડ્યું કે કીલ્લામાં જે

ધાન્યના કોથળા નાંખવામાં આવ્યા હતા તેમાં તો મીઠુ ભરેલુ છે. ખોરાક ઘણો ખરો પુરો થઈ ગયો હતો માટે સંધિ ઉતાવળથી કરવાને તે આતુર હતો. એટલા માટે એવા કોલકરાર કર્યા કે તેણે અલાઉદીનને ૬૦૦ મણ મોતી, બેમણ રત્નો, ૧૦૦૦ મણ રૂપું ૪૦૦૦ થાન રેશમી કાપડનાં, અને બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ આપવી, ઇલીચપુર તથા તે તાબાનો મુલક મુસલમાનોને તાબે કરવો, અને દર વર્ષે દીલ્હીમાં ખંડણી મોકલવી. આ રીતે દેવગિરિના રાજાએ મૂલ્યવાન ખજાનો તેને આપ્યો તે લઈને અલ્લાઉદીન પાછો ગયો.

થોડા સમય પછી અલાઉદીને પોતાના વૃદ્ધ કાકાને મારી નાંખ્યો અને ગાદી પોતે લીધી. રાજા રામચંદ્રે ખંડણી કેટલાંએક વર્ષો સુધી મોકલી નહીં, માટે તેને શિક્ષા કરવા સારૂ દિલ્હીના રાજાએ પોતાના ઘણા માનીતા ગુલામ મલીકકાફુરની સરદારી નીચે ૩૦૦૦૦ ઘોડાનું એક લશ્કર મોકલ્યું. મલીકકાફુરે " પથર અને પર્વતો ઉપર લગામ ખેંચ્યા વીના " પોતાની લાંબી અને અઘરી મુસાફરી પુરી કરી અને ઇ. સ. ૧૩૦૭ ના માર્ચ માસમાં એટલે શકે ૧૨૨૮ ના અંતમાં દેવગિરિ આવી પહોચ્યો. ત્યાં આગળ લઢાઇ થઈ તેમાં હિંદુઓની હાર થઈ અને રામદેવને બંધીવાન[1] કરવામાં આવ્યો. બીજા વૃત્તાંત પ્રમાણે મલીકકાફુર દેવગિરિની આજુબાજુના મુલકનો નાશ કરતો કરતો આવ્યો, અને સામે થવું નિષ્ફળ છે એમ સમજી હિંદુ રાજા તાબે થયો. રામચંદ્રને દિલ્હી મોકલવામાં આવ્યો, ત્યાં તેને છમાસ સુધી રોકી સઘળા માન સાથે છુટો કરવામાં આવ્યો, ત્યાર પછી તે ખંડણી નિયમિત રીતે મોકલતો અને મુસલમાનોને નિમકહલાલ રહ્યો. શાકે ૧૨૩૧ એટલે ઇ. સ. ૧૩૦૯ માં મલિકકાફુરને ફરીથી દખણમાં તૈલંગણુ તાબે કરવાને મોકલવામાં આવ્યો

---

1 ઈલીયટ્કૃત હિંદુસ્થાનનો ઈતિહાસ વા. ૩ પૃ. ૭૭

હતો; ત્યાં જતાં રસ્તામાં તે દેવગિરિમાં રહ્યો હતો અને ત્યાં આગળ રાજાએ તેનો સત્કાર ઘણી સારી રીતે કર્યો હતો.

આ વર્ષમાં રામદેવનું મૃત્યુ થયું અને તેની પછી તેનો પુત્ર શંકર થયો. તેણે વાર્ષિક ખંડણી દિલ્હી મોકલવાની બંધ કરી, અને તેને તાબે લાવવા માટે શાકે ૧૨૩૪ એટલે ઇ. સ. ૧૩૧૨ માં મલિકકાફુરને ફરીથી દખ્ખણમાં મોકલવામાં આવ્યો તેણે શંકરને મારી નાંખ્યો, તેનું રાજ્ય નાશ કર્યું અને પોતાનું નિવાસસ્થાન દેવગિરિમાં રાખ્યું.

અલ્લાઉદ્દીનના રાજ્યના પાછલાં વર્ષોમાં, મલીકકાફુરે રાજા ઉપર જે બળવાન્ સત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી તેથી કંટાળી જઇને તેના અમીરો એ બળવો ઉઠાવ્યો. તે દરમ્યાનમા અલાઉદ્દીન ગુજરી ગયો અને તેની પછી તેનો ત્રીજો પુત્ર, મુબારીક ગાદીએ આવ્યો. રામચંદ્રના જમાઇ હરપાળે આ પ્રસંગનો લાભ લીધો. તેણે બળવો કર્યો અને કેટલાએક મુસલમાન સુબાઓને કાઢી મુકયા. તે બળવો દાબી દેવાને શાકે ૧૨૪૦ એટલે ઇ. સ. ૧૩૧૮ માં મુબારીક જાતે દખ્ખણમાં આવ્યો. તેણે હરપાલને બંધીવાન કર્યો અને ઘણી ક્રૂર રીતે જીવતા ને જીવતાં તેની ચામડી ખેંચી કાઢી.

આ રીતે દખ્ખણના છેલ્લા મરાઠા એટલે હિંદુ રાજ્યનો અંત આવ્યો, અને ત્યાર પછી તે દેશ મુસલમાની રાજ્યનો એક પ્રદેશ થયો.

પછીના સમયના યાદવો એટલે દેવગિરિના યાદવોની વંશાવલિ.

મલ્લુગી.

૧. ભિલ્લમ. (શાકે ૧૧૦૯–૧૩ એટલે ઇ. સ. ૧૧૮૭—૯૧.)

૨. જૈત્રપાલ–અથવા જૈતુગી (શ. ૧૧૧૩–૩૨ એટલે ઇ. સ. ૧૧૯૧—૧૨૧૦)

૩. સિંહણ–(શ. ૧૧૩૨–૬૯ એટલે ઈ. સ. ૧૨૧૦–૪૭)

જૈત્રપાલ અથવા જૈતુગી.

૪. કૃષ્ણ–(કન્હાર અથવા કંધાર) (શ ૧૧૬૯–૮૨ અથવા ઇ. સ. ૧૨૪૭–૧૨૬૦)

૫. મહાદેવ. (શ. ૧૧૮૨–૯૩ એટલે ઈ. સ. ૧૨૬૦–૭૧)

૬ રામચંદ્ર અથવા રામદેવ. (શ. ૧૧૯૩–૧૨૩૧ એટલે. ઈ. સ. ૧૨૭૧–૧૩૦૯)

૭. શંકર. (શ ૧૨૩૧–૩૪ એટલે ઇ. સ ૧૩૦૯–૧૩૧૨)

બનેવી હરપાલ શા. ૧૨૪૦ એટલે ઇ. સ. ૧૩૧૮ માં મરાયે.

પ્રકરણ ૧૫.

કોલાપુરના શિલાહાર વંશના રાજાઓ.

સરદારો અથવા નાના રાજાઓનાં ત્રણ કુટુંબો જેનું નામ સિલાર અથવા શિલાહાર હતું તેઓ દેશના જુદા જુદા ભાગ ઉપર રાજ્ય કરતાં હતાં. જીમૂતકેતુના પુત્ર જીમૂતવાહનથી તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ કાઢતા હતા. આ જીમૂતકેતુ વિદ્યાધર લોકોનો રાજા હતો અને શંખચૂડ નામના નાગના પ્રાણ તેની જગાએ ગરૂડને પોતાના પ્રાણ અર્પી તેણે બચાવ્યા[1] હતા. આ સઘળા ત્રણે કુટુંબના રાજાઓની એક પદ્વિ "તગરપુરવરાધીશ્વર" એટલે સારામા સારૂં શેહેર જે તગર તેના અધીશ્વર" હતી, આ પદ્વિ ઇતિહાસમાં બહુ ઉપયોગી છે. આપણે જોયું છે કે રાજાપુરના દાનપત્રનો દાતા કામદેવ જે જાતે ચાલુકય હતો, તેણે "કલ્યાણપુરવરાધીશ્વર" એ પદ લીધું હતું, અને પછીના સમયના કદંબ વંશના રાજાઓએ ઉતરતી પંક્તિના થઇ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવ્યું તેઓનું તથા ગોવાના રાજ્ય કરનારાઓનું પદ "બનવાસી પુરવરાધીશ્વર" હતું. જેમ આ પદે ઉપરથી એમ સુચિત થાય છે કે તે પદ ધારણ કરનારાના વંશની એક સમયે કલ્યાણમાં તથા બનવાસીમા ઉપરી સત્તા હતી, તેવીજ રીતે "નગર પુરવરાધીશ્વર" એ પદથી એમ દર્શિત થાય છે કે જે સિલાહાર વંશના લોકોનું આ પદ હતું તેમનો વંશ એક સમયે ઉપરિ સત્તાવાળા હોવો જોઇએ અને તગરમાં રાજ્ય કરતો હોવો જોઇએ. સિલાહાર રાજાઓના એક દાનપત્રમાં

શિલાહાર વંશની ત્રણ શાખાઓ.

---

1. આ વારતા નાટકરૂપે સંસ્કૃતમાં નાગાનંદ નામના નાટકમાં શ્રી હર્ષે લખી છે

એવુ સ્પષ્ટ લખેલુ છે કે "શિલાહારના નામથી પ્રસિદ્ધ થએલા વ શના રાજાઓ તગરના સ્વામીઓ[1] હતા " ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે ઈસવી સનના પ્રથમના શતકમા તગર એ એક પ્રખ્યાત શેહેર હતુ, અને તેની પ્રખ્યાતિ ઘણા પછીના સમય સુધી ટકી રહી હતી, પણ દુર્ભાગ્યે તે શેહેરનું હાલનુ સ્થાન હજુ નિશ્ચિત થયુ નથી, તેમ જેની રાજ્યધાની તગરમા હતી તેના કોઇ પણ શિલાહાર રાજ્યના કોઈ પણ ચિહ્નનો હજુ સુધી આપણને મળ્યા નથી આંધ્રભૃત્ય સમયના અ ત પછી અને ચાલુક્ય સત્તાની સ્થાપના પૂર્વે કદાચિત્ તે થઇ ગયુ હોય

તે વ'શનું મૂલ સ્થાન તગર.

મહા મ ડળેશ્વર રાજાઓ અથવા ખ ડણીયા રાજાઓના ત્રણ શિલાહાર વ શો જે વિશે આપણે હાલ વિચાર ચલાવીએ છીએ, તે રાષ્ટ્રકૂટોના સમયમા સ્થપાયા હતા તેમાના એકનુ રાજ્ય ઉત્તર કોકણમા હતુ જેમા ૧૪૦૦ ગામા આવેલા હતા અને જેનુ મુખ્ય શહેર પુરી હતુ જે એક સમયે તે પ્રદેશની રાજ્યધાની હતું ઉપર લખી ગયેલા કાન્હેરીના શિલા લેખમા લખ્યા પ્રમાણે અમોઘવર્ષે શાકે ૭૭૫ પૂર્વે થોડા વર્ષો ઉપર પુલ્લશક્તિને કાકણનો પ્રદેશ આપ્યો હતો બીજી શિલાહાર વ શની શાખા દક્ષિણ કોકણમા અધિષ્ઠિત થઈ હતી તેનો સ્થાપનાર અથવા પ્રથમ રાજા શણફુલ્લ ઉપર કૃષ્ણરાજની બહુજ

ઉત્તર કોકણની શાખા.

દક્ષિણ કોંકણની શાખા.

---

૧ ડો ટેલરે ભાષાતર કરેલુ દાનપત્ર અને મુબાઈની લીટરરી સોસાયટીમાં વા ૩ મા પ્રગટ કરેલુ દાન પત્ર शिलाहाराख्य वंशीय तगरेश्वर भूभृताम् ॥

પ્રીતિ[1] હતી, તેણે સહ્યાદ્રિ પર્વત અને સમુદ્ર તટની વચ્ચેનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત કર્યો કૃષ્ણરાજ નામના ત્રણ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓ થઈ ગયા છે પણ અહીંયા લખવામાં આવેલો કૃષ્ણરાજ તે નામનો પેહેલો રાજા જેનું રાજ્ય શક સંવત્સરના સાતમા શતકના છેલ્લા ચતુર્થ ભાગને અંતે એટલે ઇ સ ૭૫૩ અને ૭૭૫ ની વચ્ચે થઇ ગયું હતું તે હોવો જોઇએ આ વંશની વંશાવલિ ખારેપાટણના દાનપત્રમાં આપવામાં આવેલી છે જેમાં લખેલો છેટનો રાજા શાકે ૮૩૦ માં જ્યારે ચાલુક્ય રાજા સત્યાશ્રય રાજ્ય કરતો ત્યારે ગાદીએ હતો તેમની રાજ્યધાની ખારેપાટણની સમીપમાં કોઈ એક સ્થાને આવી હોવી જોઇએ

---

૧ ખારેપાટણના લેખો. જ બો બ્રે રો એ સો વા ૧ પૃ ૨૧૭ બાળગંગાધર શાસ્ત્રી પેહેલા રાજાનું નામ 'કલ્લ કુલ્લ' વાંચે છે પણ પેહેલો અક્ષર स જેવો દેખાય છે જોકે તેમાં થોડોક ફેર છે, તેથી તે श હોય તેમ વધારે મળતો આવે છે જે અક્ષરને તેમણે ह्ल વાંચ્યો હતો તે ચોખો ण છે दशासभावनो ને બદલે देशसमाधनो લેખ ઉપર મને માલુમ પડે છે

૨ પેહેલા રાજા શણફુલ્લથી છેલ્લા રાજા રાટ સુધી ૧૦ પેઢીઓ થઇ ગઈ છે ગમે તે કારણથી આ વંશમાં એક પછી આવતા રાજાઓ તે પેહેલાના પુત્રો છે એમ બન્યું છે કેટલાક રાજાઓ જેઓ પૂર્વેના રાજાના ભાઇ અથવા કાકાના સંબંધ ધરાવે છે તેમાંના દરેક રાજાનો સરાસરી રાજ્યનો સમય ૧૯ થી ૨૧ વર્ષનો હોય છે તોપણ એક પેઢીનો સરાસરી સમય તેથી વધારે લાંબો હોય છે અને ૨૬ થી ૨૮ વર્ષ સુધીનો હોય છે દુનીયામાં થઇ ગએલા કોઇપણ વંશના રાજાઓની વંશાવલિ લઈ જોવાથી આ બાબતની ખાત્રી થાય છે શાકે ૯૩૦ માં રાટ ગાદી ઉપર હતો, અને તેજ વર્ષમાં તેણે રાજ્ય શરૂ કર્યું એમ ધારીયે તો તે વંશની સ્થાપનાને ૯૩૦ થી પૂર્વે ૨૭×૯=એટલાં વર્ષો થઇ ગએલાં હોવાં જોઇએ માટે ૯૩૦ માંથી ૨૭+૯=૨૪૩ વર્ષો બાદ કરતાં શા ૬૮૭ આવે છે તે પણ કરીને શણફુલ્લનો સમય હોવો જોઇએ જો સરાસરીમાં વર્ષ ૨૬ ગણીયે તો તે તારીખ ૬૯૬ ની આવે ગમે તેમ ગણીએ તોપણ કૃષ્ણ ૧ ના રાજ્યમાં આપણે આવીએ છીએ. કૃષ્ણ બીજાની તારીખો શાકે ૭૯૯ થી ૮૮૩ સુધી આવે છે અને

શિલ્હાહાર વંશની ત્રીજી શાખા જેના રાજ્યનો ઇતિહાસ આ નિબંધમાં આવે છે તેનું રાજ્ય કોલ્હાપુર, મીરજ અને

કોલ્હાપુરશાખા કર્હાડ જીલ્લાઓ ઉપર હતું અને પછીના સમયમાં દક્ષિણ કોંકણ ઉમેરવામાં આવ્યું હતું આ શાખા ત્રણેમાં સર્વથી છેલી હતી અને આગળ ઉપર બતાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે આશરે રાષ્ટ્રકૂટ વંશની પડતીના સમયમાં તેની સ્થાપના થઇ હતી, તે શાખાનો પેહેલો રાજા જતીગ હતો તેની પછી તેનો

તેનો સ્થાપનાર જતીગ. પુત્ર નાયીમ્મ અથવા નાયીવર્મા ગાદીએ આવ્યો હતો નાયીમ્મની પછી તેનો પુત્ર ચંદ્રરાજ આવ્યો હતો અને તેની પછી તેનો પુત્ર જતીગ થયો હતો જેને "પનહાલનાº પર્વતના કિલ્લાનો સિંહ" કહેવામાં આવે છે જતીગનો પુત્ર જે તેની પછી ગાદીએ આવ્યો તે ગોંક હતો જેનું બીજું

કૃષ્ણ ત્રીજાની તારીખો શ ૮૬૭ ૮૭૮ આવે છે માટે આ બેમાથી એક હોય નહીં વળી જો આપણે દરેક રાજ્યની સરાસરી બીજી રીતે લઇએ અને ૮૩૯ માથી ૧૮×—૧૭૧ વર્ષ બાદ કરીએ તો શ ૭૫ આવે છે જે વર્ષ કૃષ્ણ બીજાના રાજ્યનું નહી કારણકે તેનું વહેલામા વેહેલું વર્ષ શ ૭ નું છે અને તેની પેહેલાના રાજાનુ છેલ્લામા છેલ્લુ વર્ષ ૭ ૫ નું છે માટે ખારેપાટણનો વંશ તે ત્રણેમા જૂનો હતો અને કૃષ્ણ પેહેલાના રાજ્યમા સ્થપાયો હતો

તે દાનપત્રમા છેલ્લા રાજાનું નામ બાલ શાસ્ત્રીએ 'રાહું' વાચ્યું પણ તે નામનો બીજો અક્ષર હુ નથી કારણકે જે દાનપત્રમા તેનું ºપ બીજું લખેલું છે તે બરાબર ≡ જેવું જ દેખાય છે જેમાં परम भट्टारक તથા आघट्टनानि જે શબ્દો તેજ દાનપત્રમા અન્ય સ્થળે આવે છે તેનાના ટ્ટ જેવો (તે છે

૧ જ બો બ્રે રો એ સો વ ૧૩ પૃ ૨ એ પ્રગટ થએલા ગંડરાદિત્યના દાનપત્રમા જાવુ, તથા જ રો એ સો વા ૪ પૃ ૨૮૦ એ મારસિંહના દાનપત્રમા જોવું, તથા આ સ. વે ઇન્ડીયાન ૧૦ પૃ ૧૦૨ તથા ટ્રા લી સો ૧ વા ૩ મા ભોજ બીજાનું દાનપત્ર જોવું

નામ ગોઠલ અથવા ગોયલ હતું. કર્હાડ[૨], કુડી અને મૈરીંજ નામના જીલ્લાઓ ઉપર તેનું રાજ્ય હતું અને કોંકણને તે પજવ્યાં કરતો હતો તેમ લખવામાં આવ્યું છે. તેને ગુવાલ, કીર્તિરાજ અને ચંદ્રાદિત્ય નામના ત્રણ ભાઇઓ હતા. જેમાંનો પેહેલો તેની પછી ગાદીએ આવ્યો હતો તેમ દેખાય છે. તેની પછી ગોંકનો પુત્ર મારસિંહ થયો, જેનું દાનપત્ર મી. વાથેને પેહેલે વહેલું પ્રગટ કર્યું છે અને તેની તારીખ શાકે ૯૮૦ ની છે. તેને વિશે એમ લખવામાં આવ્યું છે કે, તેણે મંદીરો બંધાવ્યાં, અને ખીળાગીળા નામના કીલ્લામાં પોતાની રાજ્યધાની કરી તે રાજ્ય કરતો હતો, જે ઘણું કરીને કોલ્હાપુર જીલ્લામાં આવેલા પનહાલનું બીજાું નામ હતું. મારસિંહની પછી તેનો પુત્ર ગુવળ ગાદીએ આવ્યો અને તેની પછી તેનો ભાઈ ભોજ ૧ લો થયો. ભોજના બે ભાઈઓ બલ્લાળ અને ગંડરાદિત્યે તેની પછી એક પછી એક એમ તે પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું.

કોલ્હાપુરમાંના એક શિલાલેખમાં વળી ગંગદેવ નામના એક બીજા ભાઇનું નામ લખવામાં આવ્યું છે, અને જે અનુક્રમે તે ભાઇઓનાં નામો લખવામાં આવ્યાં છે, તે આ પ્રમાણે છે:–ગુવલ, ગંગ, બલ્લાળ, ભોજ અને ગંડરાદિત્ય; પણ ગંડરાદિત્ય તથા ભોજ ૨ ના દાનપત્રોમાં લખ્યા પ્રમાણે ભોજ સર્વથી મોટો અને બલ્લાળ નાનો હતો તથા ગંગનું નામ તદ્દન મુકી દેવામાં આવ્યું છે.

ગંડરાદિત્ય. આ સર્વ ભાઇઓમાં સર્વથી નાહાનો ગંડરાદિત્ય સર્વથી વધારે પ્રખ્યાત લાગે છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીએ પ્રગટ કરેલા દાનપત્રોનો તથા કોલ્હાપુર અને બીજા જીલ્લાઓમાં શિલાઓ ઉપર લખવામાં

---

૨. મારસિંહનું દાનપત્ર, કુંડી અથવા કુહુંડી એ બેલગામ જીલ્લાનો કેટલોએક ભાગ હતો. પૃ. ૮૬મે નોટ ૮ જોવી. મૈરીંજ તે મીરજ છે.

૧ મેજર ગ્રહામના રીપોર્ટમાં લેખ નં. ૪.

૧. તેજ જોવું.

આવેલાં બીજાં દાનપત્રોનો તે દાતા હતો. તેની તારીખો શાકે [२]૧૦૩૨, ૧૦૪૦ અને ૧૦૫૮ છે. મીરીંજના દેશ ઉપર તેમ સાતખોલ્લ ઉપર અને કાંકણ ઉપર તે રાજ્ય કરતો હતો; આ સર્વ કોલ્હાપુરના શિલાહાર રાજાઓએ ૧૦૩૨ પેહેલાં જીતી લીધા હતા એમ દેખાય છે. ઘણું કરીને ગોન્કના રાજ્યમાં અથવા તે પછી તુરતજ તે તેમના રાજ્યમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં હશે. ભોજ બીજાના દાનપત્ર ઉપરથી એમ દેખાય છે કે દખણના શિલાહારોનું રાજ્ય કોંકણના જે ભાગપર હતું તે અને [૩]ખારેપાટણનાં દાનપત્રમા લખેલી શાખાના કબજામાં જે ભાગ હતો તે એકજ હતા, જે ઉપરથી એમ નીકળે છે દક્ષિણ કોંકણના શિલાહાર રાજાઓનો કોલ્હાપુર જીલ્લાઓના તેમના સગાઓએ નાશ કર્યો હતો. ગંડરાદિત્યે પ્રયાગ એટલે હાલના અલ્લાહાબાદમા એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડયા હતા. [૧]કોલ્હાપુર જીલ્લામા આવેલા આજરેં નામના એક ગામમાં તેણે એક જૈનમંદિર બંધાવ્યું, તથા મીરજ જીલ્લામાં ઇરકુડીમાં એક મોટું સરોવર બંધાવી તેને પોતાના ઉપરથી "ગંડસમુદ્ર" નામ આપ્યુ, અને તેના તટ ઉપર ઇશ્વર અથવા શિવ, બુદ્ધ અને અર્હત (જીન) ની મૂર્તિઓ પધરાવી, જે દરેકના નિભાવ માટે જમીનનો એકેક ટુકડો આપ્યો હતો. બીજાં તેનાં ઘણા ધર્મદાનો જેમા જૈનોને પણ ભાગ મળ્યો હતો, તેનું વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, અને તેની ઉદાર વૃત્તિ અને ન્યાયી રા-

---

૨ મે મેહામના રીપોર્ટમા ભગવાનલાલના લેખો તથા શિલાલેખો નં. ૧ ૨ તથા ૩ ભગવાનલાલના દાનપત્રમાં તથા મેજર મેહામના નં. ૧ ના શિલાલેખમાંની તારીખ એકજ છે; એટલે ૧૦૩૨ શાકે, જોકે નં. ૧ ના શિલાલેખના તરજુમામાં તે તારીખને બદલે ભુલથી ૧૦૩૭ લખવામાં આવી છે, પણ સંવત્સરનાં નામો જૂદાં છે. તેને માટે પરિશિષ્ટ (બી) જોવું.

૩. કારણકે ઇનામમાં આપેલું ગામ 'કશેળી' છે જે જૈતાપુર અને ખારેપાટણની પાસે છે.

૧. ઇ. એ. વા. ૧૦ પૃ. ૭૬ નોટ.

જ્યનાં વખાણ [2]કરવામાં આવ્યાં છે. તીરવાડ નામના સ્થાનમાં તે પેહેલ રહેતો હતો, અને પછીથી વલવાતમાં રહેતો હતો, જે સ્થાન હાલનું વ-લવરૂં[3] છે એમ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે.

ગંડરાદિત્યની પછી તેનો પુત્ર વિજયાર્ક ગાદીએ આવ્યો જે, શાં. ૧૬૦૫ અને ૧૦૭૩ માં ગાદીએ હતો. થાણાની આજુબાજુના મુલકના સરદારોએ પોતાનો જે મુલક ખોયો હતો ત્યાં તેમને તેણે ફરીથી સ્થાપ્યા; તથા ગોવાના રાજાઓને ગાદીઉપર ફરીથી બેસાડયા, અને તેમની સ્થિતિ [1]હાલહુલહુ થઇ ગઇ હતી તે દૃઢ કરી [2]વિજ્જન અથવા વિજ્જલે પોતાના ઉપરિ કલ્યાણના ચાલુક્ય રાજાઓ સામે બળવો કર્યો હતો તેમાં તેને તેણે સહાય કરી અને સર્વોપરિ સત્તા પ્રાપ્ત કરવાને તેને શક્તિમાન કર્યો. આ વૃત્તાંત, આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીયે તેમ આશરે શાકે ૧૦૭૯ માં બન્યો.

વિજયાર્કની પછી તેનો પુત્ર ભોજ ૨ મહામંડલેશ્વર થયો અને પણહાલાના કિલ્લામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની તારીખો

ભોજ ૨. શકે ૧૧૦૧, ૧૧૦૯, ૧૧૨૨, ૧૧૨૭, ૧૧૨૪ અને

---

૨. તેજ પુસ્તકમાં તેજ પૃષ્ટે તેનું દાનપત્ર જોવું.

૩. ભગવાનલાલનો લેખો તથા મે. ગ્રેહામનો લેખ નં. ૨.

૪. મે. ગ્રેહામના રીપોર્ટમાંનાં સિલાલેખ ન. ૪. ૬.

૧. ઉપર બતાવેલે સ્થાને ભોજ ૨ નું દાનપત્ર જોવું.

૨. ગ્રા સી. સો. ઓ. ના વા. ૪ માંના શિલાલેખની નકલમાં વિજ્જનને સ્થાને વીક્ષણ છે. તે લેખના કોતરનારની કે વાંચનારની આ ભુલ હોવી જોઇએ એમાં શક નથી. કારણકે કલ્યાણમાંની ગાદી લઇ લેનાર કલચુરી વંશના રાજાનું નામ તેના શિલાલેખોમાં વિજ્જલ તેમ વિજ્જણ એ બંને છે અને તે લેખમાં લખ્યા પ્રમાણે વિજયાર્કના સમયમાં જેણે સર્વોપરિ સત્તા અથવા ચક્રવર્તિ પદ મેળવ્યું હોય તેવો તેમાં કોઇ પણ રાજા નહોતો.

૧૧૨૭[1] છે. ખારેપાટણની પાસે કોંકણમાં આવેલું કારિલી નામનું ગામ પોતાના પુત્ર ગંડરાદિત્યના કહેવા ઉપરથી [2]નિયમીત રીતે બ્રાહ્મણોને જમાડવામાં દાનમાં આપ્યું; અને વળી બીજે સ્થાનોએ હિંદુ તેમજ જૈન મંદિરો માટે જમીનો આપી હતી. કોલ્હાપુરમાં આવી રીતે આપેલાં દાનો પૈકી જેમા દાન આપનારાઓને કર્હાટક કહેવામાં આવ્યા છે. જે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે કર્હાટક બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિ તે સમયમાં સ્વીકૃત થએલી સંસ્થા હતી. અને બીજાં એનાં નામ પૈસાસ હતાં, જે નામ હાલ ચિત્પાવન બ્રાહ્મણોમા મળી[3] આવે છે. ભોજ ૨ ના રાજ્યમાં સોમદેવ નામના એક જૈન પંડિતે શાકે ૧૧૨૭મા પૂજ્યપાદના સંસ્કૃત વ્યાકરણ ઉપર શબ્દાર્ણવચંદ્રિકા[4]નામની ટીકા રચી. કોલ્હાપુરના સરદારો કાંઇક અર્ધ-સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતા હતા. પણ કલ્યાણના નવા રાજા વિપૂલે ભોજ ઉપર પોતાની સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપવાનો ઘણું કરીને પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે રાજા તેનો ખંડણીયો થવાથી સંતોષ માનતો નહતો. અને તેથી તેને પોતાને તાબે કરવા સારૂ વિજજલ શાકે [5]૧૦૮૯ માં પોતાના ઘાતની અલ્પ સમય પૂર્વે કોલ્હાપુર સામે સેના લઈને ગયો. દેવગિરિના યાદવોની સત્તા સ્થપાઈ એટલે ભોજે પણ તેવી

---

૧ મેજર ગ્રેહામના લેખો નં. ૬.૭ ૮. તે દાનપત્ર તથા ઈ એ વા ૧૦ પૃ. ૭૬ નોટ.

૨ તે દાનપત્રની નકલમા કેટલીએક ભુલો છે, તેથી તેનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી તો કે એટલું તો ઘણું ખરૂ નકકીજ છે કે જે દાનમા આપવામા આવ્યું છે તે ગામ છે અને તેમાનું એક ખેતર અથવા બીજું કાઇ નહી, આનુ કારણ એમ છે કે તે ગામની ચારે દીશાની હદો આપવામા આવી છે.

૩. મે. ગ્રેહામના રીપાર્ટનો લેખ. નં. ૮

૪. ઇ. એ. વા ૧૦ પૃ. ૭૬ નોટ. અત્રે વર્ણવેલી હસ્તલિખિત પ્રત દેખણકોલેજની પુસ્તકશાળામા છે અને તે નોટમાં આપેલી ઇતીશ્રી મેં લેઇ છે.

૫. વીલ્સનની મેકેનઝી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં વિજલરાયચરિત પૃ. ૩૨૦ મે જોવું.

જ રીતે સ્વાતંત્ર્ય ધારણ કર્યું હતું એમ દેખાય છે, પણ સિંઘણે તેને પૂર્ણ રીતે તાબે કર્યો અને તેનો મુલક યાદવના મહારાજ્યમાં ભેળી દીધો.[1]

કોલ્હાપુરની શાખા-ની સ્થાપનાની આશરેથી તારીખ. તે વંશના સ્થાપનાર જતીગથી ગંડરાદિત્ય સુધીની પેઢીઓની સંખ્યા સાત છે. ગંડરાદિત્યની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ શાકે ૧૦૫૮ છે અને તેની પછી ગાદીએ આવનાર વિજયાર્કની વહેલામાં વહેલી તારીખ ૧૦૬૫ ની છે તે ઉપરથી ગંડરાદિત્ય ૧૦૬૦માં મરણ પામ્યો હતો, એમ આપણે ધારીએ, અને દરેક પેઢીને આશરે ૨૭ વર્ષ આપીએ, તો તે વંશના સ્થાપન થયાની આશરેની તારીખ શાકે ૮૭૧ ની આવશે. તે સમયે રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો રાજ્ય કરનાર રાજા કૃષ્ણ ૩ હતો અને તે છેલ્લા રાજા કક્કલનો કાકો થતો હતો.

કોલ્હાપુરના શિલાહાર વંશના રાજાઓનો ધર્મ. શિલાહાર વંશના રાજાઓએ વાપરેલા પદોમાંનું એક "શ્રીમન્ મહાલક્ષ્મી-લબ્ધ-વરપ્રસાદ " એ હતું, તેનો અર્થ "શ્રીમતી મહાલક્ષ્મી દેવી પાસેથી વરદાન રૂપી પ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો છે જેને તે રાજા" એવો થાય છે. આ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે મહાલક્ષ્મી તેમની કુલદેવી હશે; માટે સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તેઓ પૌરાણિક અને વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓ હતા. પણ તેઓ બ્રાહ્મણો તથા જૈનો બન્નેને સરખી રીતે ઉત્તેજન આપતા; અને આ બાબતમાં તેઓનું નિષ્પક્ષપાતપણું એટલા જ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે અગાઉ કહી ગયા પ્રમાણે ગંડરાદિત્યે પોતે ખોદાવેલા સરોવરના તટ ઉપર બ્રાહ્મણો તથા જૈનોના દેવો સાથે બુદ્ધ (કે જેનો ધર્મ ઘણો ખરો નિર્મૂલ થયો હતો તે) ની મૂર્ત્તિ પણ પધરાવી હતી.

હાલના સમયમાં સેલાર નામનાં ઘણાં મરાઠા કુટુંબો નિર્ધન સ્થિતિમાં છે, અને ખંડાળાથી પુનાની વચ્ચેની રેલવે લાઇન ઉપર સેલાર-

---

[1] પ્ર. ૨૫. પૃ. ૮૨-૮૩.

વાડી નામનું સ્ટેશન છે તે પણ તગરના રાજાઓના વંશના નામ ઉપ-
રથી નીકળ્યું હોય એમ હું માનું છું.

કોલ્હાપુરના શિલાહાર રાજાઓની વંશાવલિ.

જતીગ, ૧.
નાયીમ્મ.
ચંદ્રરાજ.
જતિગ. ૨

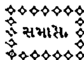
- ગોમ્ક, ગુવલ, કીર્તિરાજ, ચંદ્રાદિત્ય.

ગોમ્ક → મારસિંહ [શકે. ૯૮૦ એટલે ઈ. સ. ૧૦૫૮]

મારસિંહ → ગુવલ. ૨, ભોજ. ૧. બલ્લાળ. ગંડરાદિત્ય(શકે૧૦૩૨,૧૦૪૦, ૧૦૫૮ એટલેઇ.૧૧૧૦ ૧૧૧૮,૧૧૩૬.]

ગંડરાદિત્ય → વિજયાર્ક. (શ. ૧૦૬૫, ૧૦૭૩ એટલેઈ.સ.૧૧૪૩,૧૧૫૧)

વિજયાર્ક → ભોજ. ૨. (શ. ૨૧૦૧; ૧૧૦૯. ૧૧૧૨,૧૧૧૩ ૧૧૧૪ તથા ૧૧૨૭ એટલે ઈ. સ. ૧૧૭૯, ૧૧૮૭ ૧૧૯૦, ૧૧૯૧, ૧૧૯૨, ૧૨૦૫.)

પરિશિષ્ટ. અ.

ગુપ્ત સંવત્સર ઉપર નિબંધ

ઇસવીસનના આરંભના શતકોમા પશ્ચિમ તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા જે જૂદા જૂદા વંશોના રાજ્ય થઇ ગયા તે વંશોના કાનક્રમ એક બીજા સાથે બંધબેસતા કરવાને માટે ગુપ્ત સંવત્સરના આરંભની તારીખ વિશે વિચાર કરવો એ આવશ્યક છે અગીયારમા શતકના પ્રથમના ભાગ મા મહમુદ ગઝનવીની સાથે તેની ગુજરાતની ચઢાઈમા સાથે આવનાર એલ્બીરૂની એમ કહે છે કે, તે સંવત્સર શક સંવત્સરથી ૨૪૧ વર્ષ પાછ ળનો હતો અને તે ગુપ્ત વંશના રાજાઓના નાશનો સમય હતો બરંતબ રાજા ઉપરથી નીકળેના બીજા સંવત્સરની વાત તે કહે છ જેના આરંભની તારીખ તથા ગુપ્તના સંવત્સરના આરંભની તારીખ એકજ છે

ગુપ્ત રાજાઓના તથા તેમના તાબાના સરદારોના કેટલાએક શિલા લેખોમા તારીખો ગુપ્તકાળ અથવા ગુપ્તસંવત્સરની લખેલી છે, માટે તે સંવત્સર ગુપ્ત વંશના નાશની હતી તેમ એલ્બીરૂનીનુ જે કહેવુ છે તે ખરૂ હોઇ શક નહી વળી તેણે બીજી વાત જે કહી છે તે– એટલે કે તે સંવત્સર શક સંવત્સરથી ૨૪૧ વર્ષ પછીનો હતો એ વાત– ઉપર પણ આ તેની ભૂલને લીધે વિશ્વાસ રહી શકતો નથી પરંતુ તે સાથે એને કાઇ પણ સંબંધ નથી એલ્બીરૂનીએ તે સંવત્સરના આરંભની તારીખની માહીતી તે સમયના પુરાવા ઉપરથી લીધી હશે કારણકે તેના કહેવા પ્રમાણે ગુપ્ત લોકોનો સંવત્સર તો તેના સમયમા તે દેશમા સાધારણ રીતે વપરાતો સંવત્સરમાનો એક હતો, વળી વિક્રમ સંવત્સર તથા શક સંવત્સરના આરંભની તારીખો વિશે તેણે લખેલી

વાતો ખરી છે, માટે ગુપ્ત સંવત્સરના સંબંધીની પણ તેણે લખેલી વાત ખરી હોવીજ જોઈએ. વળી તેથી બીજા હાથ ઉપર, જે વૃત્તાંતના સ્મરણ સારૂ ગુપ્ત વંશ સ્થાપવામા આવ્યો હશે તે બાબતની તેની માહીતી તે સમયના હિંદુ જ્યોતિષીઓમા ચાલતી દંતકથા ઉપરથી મેળવવામા આવેલી હોવી જોઈએ, કારણ કે તેઓએ તેને આ બાબત ખબર આપી હશે આની દંતકથાઓ ઘણીવાર ભૂલભરેલી હોય છે અને તે ઘણા દષ્ટાંતોમા સાબીત થયેલું છે. એલ્બીરૂનીને વળી એવી પણ ખબર આપવામા આવી હતી કે શક સવત્સર તો શક લોકોનો વિક્રમાદિત્યે પરાજય કર્યો તે વખતની બાબતનો છે તે સંવત્સરની ઉત્પત્તિની બાબતમા હિંદુજ્યોતિષીઓમા આ દંતકથા હતી, જોકે હાલ તો તેને બદલે બીજીજ માન્યતા ચાલે છે. ભાસ્કરાચાર્યકૃત કરણકુતૂહલ જેની હસ્તલિખિત પ્રત ચારસો વર્ષથી વધારે જૂની સરકાર સારૂ ગયે વર્ષે કરેલા મારા સંગ્રહમા વિદ્યમાન છે તે પુસ્તક ઉપરની ટીકામા તેનો કર્તા સોઢલ એમ કહે છે કે, " શક નામના મ્લેચ્છોને વિક્રમાદિત્યે માર્યા તેનો સમય સામાન્ય રીતે શક સવત્સર કહેવામા આવે છે " પણ આપણે જાણીએ છીએ કે બાદામી આગળના મગલીશના શિલાલેખમાં તે સવત્સર " શક રાજાના રાજ્યાભિષેકનો સવત્સર હતો એમ કહેવામા આવેલુ છે, તથા એહોલના શિલાલેખમા રવિકીર્ત્તિ તે સવત્સર શક રાજાઓનો સવત્સર હતો એમ વર્ણન કરે છે, તથા બીજે ઘણે સ્થાને તે સબધમા આવીજ હકીકત લખવામા આવી છે. માટે જેમ શક સંવત્સરની ઉત્પત્તિ વિશે એલ્બીરૂનીએ કરેલી ભૂલથી તે સંવત્સરના આરભની તારીખ વિશે તેણે લખેલી હકીકત ખોટી પડતી નથી, તેજ રીતે ગુપ્ત સંવત્સરની ઉત્પત્તિ વિશે તેણે કરેલી ભૂલથી તે સવત્સરના આરભની તારીખ વિશે તેણે લખેલી હકીકત પણ ખોટી પડતી નથી માટે આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમા લેતા જે એક ઉચિત રસ્તો આપણે લેવાનો છે તે એ છે કે ગુપ્ત વંશના નાશના સમયનો તે સવત્સર છે તે હકીકત સ્વીકારવી નહી

પરંતુ તે સંવત્સરના આરંભના તારીખની હકીકત ખરી માનવી પરંતુ કેટલાએક પ્રાચીનવિદ્યાવેત્તાઓ આ બને હકીકતો માનતા નથી, પણ જે હકીકત તેમના ઉપર આવીને પડે છે અને જે હકીકત તેમના પોતાના મન સાથે મળતી આવે છે તેજ ખરી માને છે અને તે એ કે શાકે ૨૪૨ મા ગુપ્તોનો નાશ થયો, અને તે સંવત્સરના આરંભની તારીખ તેથી પણ અગાઉની હતી એમ ઠરાવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરે છે. જો શિલાલેખો ઉપરથી એમ માલુમ પડે કે તે સંવત્સર તેના પછીના સમયનો નહોતો પણ તે તો સમકાલીન હતો, તો શાકે ૨૪૨ મા ગુપ્ત સંવત્સર શરૂ થયો એવી એલ્બીરૂનીએ લખેલી હકીકત તે સમયના પુરાવા ઉપરથી લેવામા આવી હશે તેને યોગ્ય વજન આપી આપણે એમ માનવુ જોઇએ કે તેજ વર્ષમા ગુપ્ત લોકો સત્તામા આવ્યા પણ આને બદલે આપણે એમ કહીએ કે શાકે ૨૪૨ મા ગુપ્ત લોકોનું રાજ્ય બંધ પડયુ, તો એમ પરીણામ આવે છે કે તે વખતના સમકાલીન પુરાવા જે આપણે માનતા નથી, પણ એક દંતકથા માત્રને આપણે માનીએ છીએ, કે જે દંતકથાની તે સંવત્સર તે પછીના સમયનો હતો તે વિશેની હકીકત ભૂલ ભરેલી છે એમ સાબીત થયુ છે.

વળી ગુપ્ત સંવત તથા વલભી સંવત એ બંનેના આરંભની તારીખો એકજ હતી એમ જે એલ્બીરૂનીનુ કહેવુ છે તે " તદ્દન અસંભવિત " કેટલાએકને લાગે છે પરંતુ મારા મનમા એ અસંભવિતતા એટલી બધી મોટી નથી લાગતી કે જેથી એલ્બીરૂનીના તે વચનની કીમત સમકાલીન પુરાવા રૂપે કાંઇ પણ ઓછી થઈ જાય આપણે સર્વે જાણીયે છીએ કે તે વંશના સ્થાપનારના એક પુત્રના દાનપત્રમા આવતી તારીખ ૨૦૭ છે, અને તે પછીના રાજાઓની દાનપત્રોની એક મોટી સંખ્યા પણ આપણી પાસે છે કે જેની તારીખો આના પછીની છે અને તે કારણથી તે સર્વ બંધબેસતી આવે છે માટે આ ઉપરથી એટલુ

તેમાથી બાદ કર્વા એટલે ૨૪૧ બાદ કરવા એમ તે કહે છે, અને ખરે-ખરા દષ્ટાંતો આપતા તે કહે છે કે શાકે ૮૫૩ વલ્લભી અથવા ગુપ્તસંવત ૭૧૨ ને મળે છે માટે આ રીતે શાક સવત ગોધી કાઢવા માટે ગુપ્તસવતમા આપણે ૨૪૧ ઉમેરવાના છે વળી પરિશિષ્ટ (બી) મા હું બતાવીશ તે મુજબ, શિલાલેખોમા લખેલા સંખ્યાવાચક અક્ષરો ઘણા દષ્ટાંતોમા તે સવતના જેટલા વર્ષો થઇ ગયા છે તે બતાવે છે, એટલે કે ગયુ વર્ષ બતાવે છે, અને આપેલા દષ્ટાંતોમાથી આશરે ત્રીજા ભાગ-માજ ચાલુ વર્ષ બતાવે છે. તોપણ સવત્સરના વર્ષનુ નામ જ્યારે જ્યારે આપવામા આવ્યુ છે, ત્યારે તો તે નિયમિત રીતે ચાલુ વર્ષજ બતાવે છે, જો કે ઘણાજ થોડા દષ્ટાંતોમા તે પણ ગયુ વર્ષ બતાવે છે માટે જો ગયા ગુપ્ત વર્ષને ચાલુ શક વર્ષમા આણવુ હોય, તો ગુપ્ત વર્ષમા ૨૪૨ ઉમેરવા પડશે પણ જો તે બને વર્ષો ચાલુ સાલના હોય અથવા ગઇ સાલના હોય, તો તે બને વચ્ચેનો તફાવત ૨૪૧ નો છે

ત્યારે હવે પેહેલુ પ્રમાણ લગાડતા, ગુપ્ત ૧૬૫+૨૪૧=૪૦૬ શક જો ઍલ્બીરૂનીનુ લખવુ સત્ય હોય, તો આ વર્ષના આષાઢ સુદી ૧૨ ને દીને ગુરૂવાર હોવો જોઇએ આ બાબતની ગણત્રી કરવાનુ મે મારા મિત્ર રૂ લક્ષ્મણ છત્રેને કહ્યુ અને તે મને કહે છે કે તે દીને ગુરૂવાર હતોજ આપણી ખગોળવિદ્યાની રીતિઓ ગયા શક વર્ષ ઉપર આધાર રાખે છે અને આપણુ હાલનુ ચાલુ શક વર્ષ ૧૮૦૫, હુ આગના પરિશિષ્ટમા બતાવીશ તે પ્રમાણે, જેટલા વર્ષ થઇ ગયા છે તે સખ્યા ખરી રીતે દર્શાવે છે, તો હાલનુ ચાલુ વર્ષ ૧૮૦૬ ખરી રીતે હોવુ જોઇએ અને ગુપ્ત સવત ૧૬૫ તેમજ શક ૪૦૬ નુ વર્ષ ગયુ વર્ષ હોવુ જોઇએ. માટે ફક્ત ૨૪૧ ઉમેરવા જોઇએ શાકે ૪૦૬ ઈ સ ૪૮૪ ને મળતુ આવે છે જનરલ કનીંગહામ ગુપ્ત સંવત ૧૬૫ ઇ સ ૪૮૩ ને મલે છે એમ ગણે છે, કારણ તે ૨૪૦+૭૮=૩૧૮ તેમાં તે ઉમેરે છે, અને તેથી

તેનું પરિણામ એ આવે છે કે આષાઢ સુદી ૧૨ ને દિને ગુરૂવારને બદલે શુક્રવાર આવે છે. પણ જો તેણે ૨૪૧+૩૮=૩૧૯ ઉમેર્યા હોત અને ગુપ્ત સંવત્ ૧૬૫ ને ઇ. સ. ૪૮૪ મળતા આવે છે એમ ગણ્યું હોત, તો તેનું પરિણામ ખરૂ આવત.

બાર વર્ષના ચક્રનાં વર્ષોની તારીખોની બાબતમાં જનરલ કનીગહામે પોતેજ તે સત્ય છે કે કેમ તે નિશ્ચિત કરવાનાં સાધનો આપણા આગળ મુકેલાં છે. પ્રાચીન શોધ ખોળને લગતા રીપોર્ટના પુ. ૧૦ માં તેમણે પ્રગટ કરેલાં કોષ્ટકોમાં ચાલુ ઇસવીસનના વર્ષને મળતું સંવત્સરનું વર્ષ આપવામાં આવ્યું છે, અને વર્ષના આકડામાથી ૭૮ આપણે બાદ કરીએ તો ચાલુ શક વર્ષ આવશે. ત્યારે હવે ગુપ્તના આકડાની તારીખનાં વર્ષ તે સંવત્સરના વર્ષનું વર્ષ શરૂ થતા પૂર્વે એટલા વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયા હતાં એમ દર્શાવે છે એમ સ્વીકારીએ (અને ઉપર કહ્યા મુજબ તે તારીખો નક્કી કરવાની આ રીત સાધારણ રીતે હમેશા આપણને માલુમ પડે છે) તો ઉપર લખેલી તારીખમાની ત્રીજી તારીખ એટલે ૧૭૩ નું ગુપ્ત વર્ષ શક સંવત્સરના ૪૧૪ વર્ષો વ્યતીત થયા અને ૪૧૫ મુ વર્ષ હાલ ચાલે છે તેને મળતુ આવે છે, ૨૪૧ વર્ષ પેહેલામાં ઉમેરવા અને ૨૪૨ બીજામા ઉમેરવાથી ઉપર પ્રમાણે પરિણામ આવે છે. ૪૧૫ માં ૭૮ આપણે ઉમેરીએ તો ચાલુ ઇસવીસનનુ વર્ષ જે ૪૯૩ છે તે આવે છે. હવે જનરલ કનીંગહામના કોષ્ટકોમાં મહાશ્વાયુજનુ વર્ષ ઇ. સ. ૪૯૩ ને મળતું છે તેમ આપવામા આવ્યું છે. તેજ રીતે ૧૯૧ ગુપ્ત વ્યતીત થયાં +૨૪૨=૪૩૩ શક ચાલુ વર્ષ+૭૮ =૫૧૧ ઇ. સ. ચાલુ કોષ્ટકોમાં ૫૧૧ ના વર્ષને મહાચરિત નીચે મુકેલું આપણને માલુમ પડે છે. તેવી જ રીતે ૨૦૯ ગુપ્ત વ્યતીત+૨૪૨=૪૫૧ શક ચાલુ+૭૮=૫૨૯ ઈ. સ. ચાલુ જે " મહાશ્વાયુજ " હતુ.

ત્યારે હવે બારવર્ષીય ચક્રમાંની પેહેલી તારીખના સબંધમાં કહેતા,

તો ૨૫૯ છે કે આ તારીખો તે વંશના સ્થાપનથી શરૂ થતા સવત્ ને લાગુ પડી શકે નહી. ૨૦૭ વર્ષ જેટલો લાગો સમય તે વશ સ્થાપનાર પિતાની અને તેના પુત્રના સમયની વચ્ચે થઈ ગયો હોય એમ બને નહીં, જો કે તે પુત્ર તેના મરણ પછી જન્મ્યો હોય એમ ધારીએ તો પણ. માટે તે તારીખો ગુપ્ત સવતને લાગુ પડતી છે એમ સમજાય છે ત્યારે વલભી વશની હયાતી જે આશરે ૨૦૫ વર્ષો સુધી રહી તે દરમ્યાન વલ્લભી વશના રાજાઓએ વલભી સવત્ કદી પણ વાપર્યો નહાતો, તો પછી વલભી સવત્ કેવો હોય ? જો એક અમુક સવત્ એક અમુક વંશના રાજાઓએ વાપર્યો ન હોય, એટલે થોડોક વખત પણ વાપર્યો હોય નહી અને અમલમા મુકયો હોય નહી, તે વિના તે સવત્ તે વશનો કહેવાય નહી, માટે વલ્લભી વશના રાજાઓએ વાપરેલો સવત્ વલ્લભી સવત્ હોવો જોઇએ, આમ હોવુ જ જોઇએ એમ ધારણા કરી શકાય જ માટે આ સર્વ હકીકત સમજાય તેવી થાય છે તે ફકત એક ધારણા કરવાથી અને તે એકે વલભી વશના રાજાઓએ સુરાષ્ટ્રમા દાખલ કરેલો અને પોતે વાપરેલો સવત્ જે હતો તેને તેની પ્રજા વલભી સવત્ કહેતી, પણ તે વશના સ્થાપનથી શરૂ થતા સવતને તે નામ આપેલુ નહોતુ, કારણ કે સ્થાપનથી શરૂ થતો સવત્ વલભી રાજાઓએ પોતેજ વાપરેલો નહોતો, માટે જે સવત્ વલભીવશના રાજાઓએ દાખલ કર્યો અને પોતે વાપર્યો તે ગુપ્ત સવત્ હતો, અને જે લોકોના તેઓ પોતે આરભમા આશ્રિતો હતા આ રીતે ગુપ્ત તથા વલ્લભી સવતોના આરભની તારીખો એક જ છે એમ જે એલ્બીરૂનીનુ કહેવુ છે તે સત્ય છે કર્નલ ટોડે શોધી કાઢેલા સોમનાથ આગળના એક શિલાલેખ ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે શાકે ૨૪૨ એ વલ્લભી સવતનુ પેહેલુ વર્ષ હતું માટે ગુપ્ત સવતના આરભની તારીખ પણ એલ્બીરૂની ના કહેવા પ્રમાણે શાકે ૨૪૨ હતી

ત્યારે મને લાગે છે કે હવે એ નિર્ણય કરવાનો પ્રશ્ન તદ્દન સાદો છે. તોપણ ઍલ્બીરૂનીએ આપેલી તારીખ ખોટી છે એમ સાબીત કરવા સારૂ તથા શાકે ૨૪૨ માં ગુપ્તવંશના નાશની તારીખ મુકાય તેવી રીતે તેથી પણ અગાઉની તારીખ નિશ્ચિત કરવા સારૂ ખગોળશાસ્ત્રની ગણનાઓની મદદ લેવામાં આવી છે, માટે આ વિષયમાં વધારે ઉંડા ઉતરવાનું આવશ્યક છે. એકાદ સુચિત આરંભની તારીખનું સત્યાસત્ય નિર્ણય કરવા સારૂ નીચે લખેલાં પ્રમાણો વપરાય અને તે વાપરવામાં પણ આવ્યાં છેઃ—

(૧) એરાનમાં આવેલા બુદ્ધ ગુપ્તના સ્તંભના લેખની તારીખ; જે ગુપ્ત સંવત્ ૧૬૫ ના આષાઢ ૧૨ ગુરૂવાર છે.

(૨) રાજા હસ્તીનો શિલાલેખ ૧૫૬ ગુપ્ત સંવત્નો, ગુરૂના બારવાર્ષિક સંવત્સરનુ નામ મહાવૈશાખ.

(૩) રાજા હસ્તીનો શિલાલેખ ગુપ્તસંવત્ ૧૭૩ નો, ગુરૂના બારવાર્ષીક સંવત્સરનું નામ મહાશ્વાયુજ.

(૪) રાજા હસ્તીનો શિલાલેખ ગુપ્તસંવત્ ૧૯૧ નો બારવાર્ષીક સંવત્સરનુ નામ મહાચૈત્ર.

(૫) રાજા શંખોભાનો શિલાલેખ ગુપ્તસંવત્ ૨૦૯ નો, બારવાર્ષિક સંવત્સરનુ નામ મહાશ્વાયુજ.

(૬) ગુપ્તસંવત્ ૫૮૫ ફાલગુણ સુદી ૫ ની તારીખના મોરબીના તામ્રપટ્ટના પત્રમાં લખેલું સૂર્યગ્રહણ.

ઍલ્બીરૂનીએ આપેલી આરંભની તારીખને આ પ્રમાણે લગાડતા પૂર્વે એટલુ તો સ્વીકારવું જોઇએ કે એ આરબ્બી પુસ્તકકર્ત્તા પ્રમાણે તે ગુપ્તસંવત્ શકસંવત્થી ૨૪૧ વર્ષ પાછળ હતો. શાકેસંવત્ને વલભીસંવત્માં એટલે ગુપ્તસંવત્માં ઉતારવા માટે ૬ નું ધન તથા ૫ નો વર્ગ

૧૫૬ ગુપ્ત+૨૪૨+૭૮ તે ૪૭૬ ઈ સ ની બરાબર છે, જે વર્ષ મહા વૈશાખને બદલે મહાચરિત છે, અહીંયા એક વર્ષનો ફરક છે, પરતુ આવો ફરક તો શક તારીખોમા અને તેની સાથે આપેલા ૬૦ વર્ષીય ચક્રના વ ર્ષોમા પણ આવે છે, અને આમાના કેટલાક બીજા પરિશિષ્ટમા લખેલી નોટમા નોધવામા આવેલા છે આવી ભૂલો થવાનુ કારણ ઘણુ કરીને એમ છે કે ગત વર્ષ એટલે જે વર્ષ પૂર્ણ થઇ ગયુ તે અને ચાલુ વર્ષ એ બન્નેનો વારવાર ઉપયોગ કરવામા આવતો નથી ચાલુ વર્ષને બદલે ભૂલથી ગયુ વર્ષ ગણવામા આવતુ જેવી રીતે કે ૧૮૦૫ ના શક વર્ષને ચાલુ લખેલ છે એમ ભૂલથી આપણે હમણા સમજીએ છીએ, જે ખરેખરી રીતે તે પુરૂ થઇ ગયેલુ અથવા ગત વર્ષ છે માટે પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંતમા તે શિલાલેખના લખનારે ભૂલથી ૧૫૭ વર્ષો વ્યતીત થયા હતા તેને બદલે તે ચાલુ વર્ષ છે એમ ગણ્યુ હશે, અને તેથી ૧૫૬ મા વર્ષને ગયુ વર્ષ ગણ્યુ અને તેટલા માટે ૧૫૭ ને બદલે તે વર્ષ આપ્યુ હવે ૧૫૭ગુપ્ત+૨૪૨+૭૮=૪૭૭ ઇ સ , જે વર્ષ કોષ્ટક મુજબ **મહાવૈશાખ** છે

મારા મિત્ર પ્રો કેરૂ લક્ષ્મણની ગણત્રી મુજબ મોરબીના લેખમાં વર્ણવેલું ગ્રહણ શાકે ૮૭૭ ના વૈશાખ વદી અમાવાસ્યાએ થયુ હતું. તે લેખમા આપેલુ ગુપ્ત વર્ષ ૫૮૫ નુ છે જો ખગોળવિદ્યાની ગણત્રી પ્ર માણે ૮૨૭ નુ વર્ષ ચાલુ વર્ષ હોય, તો તે ૫૮૫ ગુપ્ત વર્ષ વ્યતીત થયા તેને મળતુ આવવુ જોઇએ, કારણ કે ૫૮૫+૨૪૨=૮૨૭ તે શિલાલેખમા લખેલી ફાલ્ગુન શુદી ૫ ચમીની તુરતજ અગાઉ આવેલા શુદી પડવાને દીવસે જ તે ગ્રહણ થયુ હતુ તેમ ધારવાનુ કોઇપણ રીતે જરૂરનુ નથી કારણકે દાનના સબધની ખરેખરી ધાર્મિક ક્રિયા વૈશાખમા કરવામા આવી હતી અને તે દાનપત્ર ફાલ્ગુનમા કરવામા આવ્યુ હતુ તે પૂર્ણ રીતે શક્ય છે

આ રીતે મે બતાવ્યુ છે કે અલ્બીરૂનીએ આપેલી ગુપ્ત સવત્સર-

ના આરંભની તારીખ આ સર્વ કસોટીઓમાંથી પસાર થાય છે. વળી એટલે સુધી કહી શકાય કે જનરલ કનીંગહામે કહેલી ૧૬૭ ઇ. સ. ની તારીખ તેમ સર ઇ. કલાઈવિબેલીએ કહેલી ૧૯૦ ઈ. સ. ની તારીખ એ બને તારીખો કરતાં ઉપર લખેલી તારીખ કસોટીમાથી બહુ સારી રીતે પસાર થાય છે; પરંતુ આવા મુદ્દા ફક્ત ખગોળવિદ્યાનાં જ કારણો ઉપરથી નિશ્ચિત કરવા એમ કરવા હું નાખુશ છુ. કારણકે બહુ ગુચવાડા ભરેલાં ઘણાં તત્વો તેમા આવે છે અને હાલના સમયના ખગોળવેત્તાઓ સર્વથી માહીત હોઈ તેમને માટે ગણત્રી કરી શકે નહી.

ત્યારે હવે એલ્બીરૂનીના સામાવાળાઓ જે છેલ્લા પૉઇન્ટ ઉપર ભરૂમો રાખે છે તે વિશે વિચાર કરવો બાકી રહે છે વલ્લભીના છેલ્લા શિલાદિત્યના અત્યાર સુધીમા મળી આવેલા દાનપત્ર ઉપરની તારીખ ૪૪૭ ની છે. આ શિલાદિત્યને તે દાનપત્રમા ધ્રુભટ એ પદ આપવામા આવ્યુ છે, અને ઈ. સ. ૬૪૦ મા હ્વેનસગ વલ્લભીમા ગયો હતો. તેણે લખેલો તુ–લુ–વ–પો–તુ એટલે ધ્રુવભટ તે એજ એમ નક્કી થએલુ છે. ૪૪૭ના વર્ષની તારીખ ગુપ્ત સવત્સરની છે એમ સમજવામા આવે છે, અને તેમા ૩૧૯ ઉમેરવામા આવે તો તેને મળતુ ઈ. સ ૭૬૬ આવે છે, માટ આ ઉપરથી એમ તકરાર કરવામા આવી છે કે ગુપ્ત સવત્સરના આરંભની તારીખ તેથી વધારે વહેલી હતી એમ ગણવુ જોઇએ, કે જેથી આ શિલાદિત્ય અથવા ધ્રુભટ હ્વેનસગના પ્રવાસની તારીખની વધારે પાસે આવે પણ છેલ્લો શિલાદિત્ય તેજ હ્વેનસગનો ધ્રુભટ હતો તેમ માનવુ એ ટકી શકે તેવુ નથી. સી–યુ–કી–મા ચીનાઇ ગ્રથકર્ત્તા એક રાજા વિશે બોલતો નથી, પણ બહુ રાજા વિશે બોલે છે, અને એમ કહે છે કે તેઓ માલવાના શિલાદિત્યના ભત્રીજાઓ હતા, અને તેમાનો સૌથી નાહાનો જેનુ નામ ધ્રુવભટ હતુ તે હર્ષવર્ધનના પુત્રનો જમાઇ થતો હતો. માલવાના રાજાના જો તેઓ ભત્રીજાઓ થતા હતા, તો તેઓ બને ભા.

ક્રમ તથા શક સવત્સર વિશેના તેના કથનોની પેઠે આ પણ સમકાલીન પુરાવા ઉપર આધાર રાખી કરેલુ હોવુ જોઇએ હવે હું એમ બતાવીશ કે ઇસવીસનના પ્રથમના શતકોમા ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ ઉપર જે જૂદા જૂદા વશોએ રાજ્ય ચલાવ્યુ તે વશોના સબધ વિશે જે સર્વ હકીકત આપણને મળી છે તે સાથે એલ્બીરૂનીએ કહેલી તારીખ જ ફ-કત મળતી આવે છે અને જનરલ કનીંગહામે તથા સર ઇ બેલીએ સુચ-વેલી તારીખો મળતી આવતી નથી આપણે જાણીએ છીએ કે સેટ્રપોની પછી ગુપ્ત વશ આવ્યો, તથા વલ્લભી વશના રાજાઓ પ્રથમ તો ગુપ્તના આશ્રિ-તો હતા, અને પાછળથી સ્વતત્રતાને પામ્યા હતા જે રાજાએ સેટ્રપોનો પરાજય કર્યો તે રાજા ચદ્રગુપ્ત ૨ હોવો જોઇએ કારણ કે સેટ્રપોના સિક્કાઓને બગબર અનુકરણ કરતા સિક્કાઓ તે રાજાઓના મળી આવે છે તે સર્વમા તે પેહેલો છે તે રાજાની મોડામા મોડી તારીખ ૯૩ છે આ તારીખ ઇ સ ૨૬૦ તથા ઈ. સ ૨૦૩ ને મળતી આવે છે જો ગુપ્ત સવત્સર ઈ. સ ૧૬૭ મા તથા ઈ સ ૧૯૦ મા શરૂ થયો એ ધારણા પ્રમાણે આપણે ગણત્રી કરીએ તો હવે સેટ્રપ વશની છેલ્લામા છેલ્લી તારીખ ૩૦૪ છે. જો તે શક સવત્સરની છે એમ ગણીએ તો તેને ઈ. સ ૩૮૨ મળતા આવે છે, એટલે કે તે વશનો ચદ્રગુપ્તે અત આણ્યો ત્યાર પછી આશરે એકસો વર્ષ સુધી તે વશના એક રાજાએ રાજ્ય કર્યું હશે એમ આપણને ધાર-વુ પડશે, માટે શક સવત્સરની તે તારીખ છે એમ ગણવુ બને નહી. હવે સેટ્રપની તારીખો વિક્રમ સવતની છે એમ ગણીએ તો ૩૦૪ ને મળ તી ઇ. સ ૨૪૮ ની સાલ આવે છે, જે તારીખ ચદ્રગુપ્તની ઇ સ. ૨૬૦ અથવા ૨૮૩ ની તારીખની સાથે બધબેસતી છે ત્યારે જો સેટ્ર-પોની તારીખો વિક્રમ સવતની હોય તો રૂદ્રદામનની ૭૨ ની સાલ ઈ સ ૧૬ ને મળતી આવવી જોઇએ. રૂદ્રદામનના પિતામહ ચષ્ટન-ની તારીખ આશરે ઇ પૂ. ૪ ની હોવી જોઇએ પણ ટોલેમી જેનુ પુ-

ગતક ઇ. સ. ૧૫૦ પછી લખાએલું છે તે આપણને એમ કહે છે, કે જે સમયે તેણે પુસ્તક લખ્યું હતું તે સમયે ઉજ્જયિનીમાં ટીએસ્ટીનીઝનુ રાજ્ય હતું, અને આ રાજા ચષ્ટનજ હતો એમ ઘણી સારી રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. ટોલેમીની ખબર ૧૫૦ વર્ષની જૂની હોઇ શકે નહીં. પરંતુ એમ દલીલ કરવામાં આવી છે, કે તેણે પુસ્તક લખ્યું તે સમયે ટીઆસ્ટીનીઝ રાજ્ય કરતો હતો તથા તે રાજા અને ગીરોપોલેમીઓસ સમકાલીન હતા એમ તે કહેતોજ નથી. કારણકે આ હકીકત તે એ નાની નોટના રૂપમાં તે આપે છે તે એ કેઃ—"ટીઆસ્ટીનીસની રાજ્યધાનીનું શેહેર આઝેન" અને "ગીરોપોલેમીઓસની રાજ્યધાનીનું શેહેર બૈઠણ" જેમ હાલના સમયનો ભૂગોળ કર્તા બર્લીનને "ફ્રેડરીક મહાનની રાજ્યધાની" અને ગીજનીને "મહમુદની રાજ્યધાની" લખે તેવીજ રીતે તે રાજાઓનું તે પુસ્તકકર્તાના સમય પૂર્વે ઘણાં શતકો ઉપર રાજ્ય થઇ ગયુ હોય, તોપણ તેમ લખી શકાય એ શક્ય છે. આ સંબંધમાં મારૂ કહેવુ એ છે કે આ દષ્ટાંત બરોબર નથી. હાલના સમયનો ભૂગોળકર્ત્તા તથા તેના વાંચકો પાછલા ઇતિહાસથી પૂર્ણ રીતે વાકેફ છે, અને તેથી ઉલટું તો ટોલેમીને તથા જેના ઉપરથી તેણે આધાર રાખી હકીકત લખી તેઓ હિંદુસ્તાનના પાછલા ઇતિહાસથી વાકેફ હોઇ શકેજ નહીં. હાલના સમયનો ભૂગોળકર્ત્તા એમ જણાવે છે કે આગળના સમયમાં અમુક પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર રાજામાંથી કીયો અમુક રાજા સર્વથી વધારે શક્તિમાન હતો, અને ઘણા રાજાઓમાંથી તેને ચૂંટી કાઢીને પછી અમુક એક સ્થાનના સંબંધમાં તેનું નામ લખે છે. ટોલેમીએ પોતાના સમય અગાઉ રાજ્ય કરી ગએલા ઘણા હિંદુસ્થાનના રાજાઓનાં નામો જાણ્યાં હોય તેમ તેમનાં પરાક્રમો પણ જાણ્યાં હોય અને પોતાના પુસ્તકમાં તે સર્વમાંથી વધારેમાં વધારે સત્તાવાન રાજાનું નામ ચૂંટી કાઢીને લખ્યું હોય તે વાત ઘણીજ અસંભવિત છે અથવા તદ્દન અશક્ય છે. અને

ખરી રીતે તો આપણે જાણીએ છીએ કે તેણે કહેલા રાજાઓમાંથી એક તો કાંઈ પણ અમસ્તનો રાજા હોઇ શકેજ નહીં. કારણકે તેના કહેવા પ્રમાણે બેલીઓકુરૈસ જેની સત્તા હીપોકયુરા ઉપર હતી, તે પુલુમાયી તથા ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીનો માત્ર સુબો અથવા તાબેદાર હતો, કારણકે તેનું નામ વીલીવાયકુર તરીકે તે બને રાજાઓનાં નામ સાથે કોલ્હાપુરના સિક્કાઓમાં આવે છે. વળી ટૉલેમીએ પોતાની માહીતી હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર ચલાવનાર વેપારીઓ પાસેથી મેળવી હશે અને આ વેપારીઓએ હિંદુસ્થાનના વતનીઓ પાસેથી મેળવી હશે. અને વળી આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે હિંદુસ્થાનના લોકો પાછલા ઇતિહાસ સંબંધી થોડી દરકાર રાખે છે અને પોતાના રાજાઓનાં નામો તુરતજ ભૂલી જાય છે. માટે વેપારી લોકોએ મેળવેલી હકીકત ટૉલેમીની પૂર્વે ઘણા કાલ અગાઉ થઇ ગએલા રાજાઓના સંબંધની હોઇ શકે નહીં. હિંદુસ્થાનના લોકો અમુક એક પ્રખ્યાત રાજાનું નામ એકાદ અથવા બે શતકો સુધી સંભારી રાખે એ શકય છે. પરતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ટૉલેમીના કહેલા રાજાઓમાંનો એક તો આશ્રિત રાજા હતો, અને તે પ્રખ્યાત રાજા હોઇ શકે જ નહીં. આપણા સામા પક્ષના જે બીજી ધારણા કરી શકે તે એજ કે ટૉલેમીએ લખેલા રાજાઓના સમકાલીન જે પૂર્વેના ભૂગોળકર્તાઓ હતા તેઓના લખાણ ઉપરથી ટૉલેમીએ પોતાની હકીકત લખી હશે. પરન્તુ આ ધારણાનું સમર્થન કરવા માટે કોઇપણ કારણો આપવામાં આવ્યા નથી. પેરીપ્લસ નામનું પુસ્તક જે ટૉલેમીના પેહેલા લખાએલું છે તેમાં પૈઠણ અને ઓજેન એ નામો આવે છે, પણ પોલેમીઓસ તથા ટીએસ્ટીનીઝ એ નામો આવતાં નથી. તેથી ઉલટું તો તે પુસ્તકનો કર્તા એમ કહે છે કે, ઓજેન તો "અગાઉ રાજ્યધાની હતી જેમાં રાજા રહેતો હતો." જો ટીએસ્ટીનીસ તેના અગાઉ થઇ ગયો હોય અને હાલના સમયમાં જેમ ફ્રેડરીક મહાન્ તથા મહમુદ ગીજનવી પ્રખ્યાત રાજાઓ છે તેમ ટીએસ્ટીનીસ પણ અગાઉના સમયમાં હતો તેને લીધે તેનું નામ

ટૉલેમીએ લખ્યું હતું એમ હોય, તો, પેરીપ્લસના કર્તાએ પણ તેનું નામ લખ્યું હોત, અને વળી જ્યારે ઓજેનના રાજાઓનાં નામો તે આપે છે ત્યારે તો ખાસ તેનું નામ આપત જ. માટે ટીઆરેસ્ટીનીસ્ પોલોમીઓસ તથા બેસીઓકુરાસ ટૉલેમીના સમયની આજુ બાજુમાં રાજ્ય કરી હશે આપણે જાણીએ છીએ કે છેલ્લા બે રાજાઓ તો સમકાલીન હતા અને તેવી જ રીતે, ત્રીજો રાજા પણ હોવો જ જોઇએ.

આ રીતે એટ્ટપની તારીખો માટે વિક્રમ સંવત્ તો હોય, નહીં. તેમ વળી ક્ષત્રીયનના પ્રથમના શતમાં આ વિક્રમ સંવતનો કેવો ઉપયોગ કરવામાં આવતો તે બાબત કાંઈપણ ચિહ્નો હજુ સુધી શોધી કાઢવામાં આવ્યાં નથી. ત્યારે હવે તે સમયે વપરાએલા, બીજા કોઈ પણ સંવત બાબત પૂર્ણ રીતે પુરવો નથી, માટે મેટ્ટપ લોકોએ શક સંવત વાપર્યો હશે એમ ધારવુ જોઇએ. મેં ઉપર બતાવ્યું છે તેમ, શક લોકો કે જે તે વખતે રાજ્ય કરતા હતા તેઓએ સંવત-સ્થાપન કર્યો તે વાત તે સમયની આ દેશની સ્થિતિથી હરેક રીતે સંભવિત લાગે છે. માટે આ રીતે, છેવટામા છેલ્લી-સેટ્ટપની તારીખ ઈ સ. ૩૯૨ ને મળતી આવે છે, અને ગુપ્ત સંવતના આરંભની તારીખ શાકે ૨૪૨ એટલે ઈ૦ સ. ૩૨૦ લેઇએ તો જ, સેટ્ટપોને જીતનાર ચંદ્રગુપ્ત રાજાનો સમય તે સમય પછી આવી શકે છે, કારણ કે ત્યારેજ તેનાં કહેલા વ્યતીત થએલાં ૯૩ વર્ષોને મળતી સાલ ઈ. સ. ૪૧૨ ની આવશે. આ રીતે રુદ્રદામન-ની ૭૨ ની સાલ ઈ સ. ૧૫૦ ને મળતી આવશે, અને ચષ્ટમની તારીખ આસરે ઇ. સ. ૧૩૦ ની થશે, એટલે ટૉલેમીની ભૂગોળની તારીખ પેહેલાં આશરે ૨૫ વર્ષની થશે.

પંડિત ભગવાનલાલે થોડા સમય ઉપર પ્રથમની ચાલુક્ય વંશની ગુજરાતની શાખાના સ્થાપન કરનાર જયસિંહવર્માના પુત્ર શ્રાશ્રય શિલાદિત્યના દાનપત્રનો આબેહુબ નમુનો, તે ઉપરથી ઉતારેલી પ્રત તથા

તેનો તરજુમો પ્રગટ કર્યો છે, તેમાં આવતી તારીખ ૪૨૧ છે. શ્યાશ્રયના ભાઈ, વિનયાદિત્ય યુદ્ધમલ્લના એક દાનપત્રનું વર્ણન પણ સદરહુ પંડિત આપે છે, જેની તારીખ શાકે ૬૫૩ છે. પહેલા દાનપત્રની તારીખ કીયા સંવતની છે તે લખેલું નથી, પણ તે શકે અથવા વિક્રમ સંવત હોઇ શકે જ નહી. માટે તે ગુપ્ત સંવત હોવો જોઇએ, જે સંવત ગુજરાતમાં ચાલતા સંવતોમાંનો એક હતો, અને જેને વલ્લભી રાજાઓ પોતે પણ વાપરતા હતા એમ કહેવામા આવ્યું છે. જો તેમ હોય, તો તે સંવતના આરંભની તારીખ ઈ. સ ૧૬૭ અથવા ઈ. સ. ૧૯૦ હોઈ શકે નહીં. કારણકે તેમ હોય, તો ૪૨૧ ને મળતું વર્ષ ઈ. સ. ૫૮૮ અથવા ઇ. સ. ૬૧૧ આવે, અને યુધ્ધમલ્લની તારીખ તો ઇ. સ. ૭૩૧ ની છે. માટે આ પ્રમાણે તો તે બંને ભાઇઓ વચ્ચેના સમયનું અંતર ૧૪૩ અથવા ૧૨૦ વર્ષનુ થાય, જે અશક્ય છે. માટે ગુપ્ત સંવતના આરંભની તારીખ જેથી આ બંને ભાઇઓનો સમય પાસે આવે છે તે ફક્ત આલ્બીરૂનીએ આપેલી એટલે ૨૪૨ શકની જ છે, કારણ કે આ પ્રમાણે શ્યાશ્રયની તારીખ શકે ૬૬૨ આવે છે, અને તેના ભાઈની શક ૬૫૩ ની આવે છે. જે લોકો પોતે એમ માને છે કે વલ્લભી વંશના રાજાઓ પોતે જ વલ્લભી સંવત વાપરતા નોહોતા, તેઓ એવુ ધારી શકે જ નહીં, કે બીજા કોઈ તેમની સાથે સ્પર્ધા કરનારા વંશના રાજાઓએ તે વાપરી હોય, અને શ્યાશ્રયની તારીખ તે સંવતની હોય, પરંતુ જો તે તે સંવતની હોય, તો મેં અગાઉ કહ્યું છે તેમ વલ્લભી સંવત અને ગુપ્ત સંવત તે એકજ છે. તેમ છતાં પણ પંડિત ભગવાનલાલ તો હાલ એક પોતે પ્રગટ કરેલા નિબંધમાં શ્યાશ્રયની તારીખ એક અણજાણીતા સંવત જેની આરંભની તારીખ ઇ. સ ૨૫૦ છે તેની છે એમ સુચવે છે, પણ આમ હોય તો પણ તે બંને ભાઇઓ વચ્ચેનુ અંતર ૬૦ વર્ષનું થાય છે. જે અંતર લાંબુ છે. કારણકે ઉપર લખેલા અનુમાન પ્રમાણે શ્યાશ્રયની તારીખ

૪૨૧ ની, છે તે ઇ. સ. ૬૭૧ ને મળતી આવે, અને વિનયાદિત્યની શાકે ૬૫૩ ની તારીખ ઇ.સ. ૭૩૧ ને મળતી આવે. માટે એક નવા જ સંવતની આ તારીખ છે એમ ધારણા કરવાનાં જે કારણો છે તે મને ઘણાં સંશયાત્મક લાગે છે. ગુર્જર વંશનો ડડ્ડા ૨, જેની તારીખ ૩૮૦ છે, તેના સંબંધમાં એક દાનપત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વલ્લભીના એક રાજા જેના ઉપર હર્ષદેવનો બહુ જુલમ હતો તેને તેણે બચાવ્યો હતો. આ હર્ષદેવ તે જ કનોજનો હર્ષવર્ધન, જે હર્વાનસંગ તથા દક્ષણના પુલકેશી ૨ નો સમકાલીન હતો તેજ છે એમ મિ. પંડિતનું ધારવું છે. પણ તે ચીનાઈ મુસાફર તો એમ લખે છે કે વલ્લભીનો રાજા હર્ષવર્ધન ૨ ના પુત્રનો જમાઈ હતો, માટે તે રાજાનો શત્રુ નહીં પણ મિત્ર હતો. વળી થોડા વખત આપણે એમ માનીએ કે ડડ્ડા ૨ નું શકે ૪૦૦નુ ઉમેટાનું દાનપત્ર અને શાકે ૪૧૭ નું ઇલાવનું દાનપત્ર, એ બંને દાનપત્રો ખોટાં ઉભાં કરેલાં છે, તો પછી જે રાજાના નામનાં તે દાનપત્રો બનાવવામાં આવ્યાં છે તે રાજાઓ જે સમયમાં થઇ ગયા તે સમય સંબંધમાં પણ તે બનાવટી લેખો ઉભા કરનારા માણસો બરોબર ખરા હોય, એમ માનવુ બહુ વધારે પડતુ નથી એમ હું ધારૂં છું. માટે ડડ્ડાના ખેડાના દાનપત્રોની તારીખો ૩૮૦ અને ૩૮૫ શક સંવતની છે તે અસંભવિત નથી. અને ડડ્ડા શક ૪૧૭ એટલે ઈ. સ. ૪૯૫ સુધી જીવ્યો હોય. આથી ઉજ્જયિનીના રાજા હર્ષના સમય સુધી આપણે આવીએ છીએ, અને જે રાજામાંથી વલ્લભી રાજાનું ડડ્ડાએ રક્ષણ કર્યું તેજ આજ હોય. વળી નવો સંવત ધારવાનું જે બીજુ કારણ છે તે એ છે કે શ્યાશ્રયના બીજા એક દાનપત્રના આરંભના વાક્યમાં વિનયાદિત્ય સત્યાશ્રય વલ્લભનાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે. આ વિનયાદિત્ય તથા તેજ નામનો દખ્ખણનો રાજા વિનયાદિત્ય એ બંને એક હતા એમ પંડિત કહે છે. પરંતુ શક ૬૫૩ ના દાનપત્રના દાન કરનાર શ્યાશ્રયનો તે ભાઇ હતો એમ માનવું વધારે

સ્વાભાવિક છે એમ હું ધારું છું. કારણકે આ ઉલ્લેખેલા રાજાને યુવરાજ કહેવામાં આવ્યો નથી, પણ શ્ર્યાશ્રયને કહેવામાં આવ્યો છે, અને આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે શ્યાશ્રય-પોતાના ભાઇ સાથે રાજ્ય કારભારમાં જોડાએલો હતો અને તેના પ્રતિનિધિ તરીકે એકાદ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો. આજ કારણને લીધે તે દાનપત્રના આરંભમાં તેના ભાઇનું નામ પણ લખવામાં આવ્યું છે. સુસાશ્રય વલ્લભ એ પદ તો સર્વ ચાલુક્ય રાજાઓને વગર તફાવતે લગાડવામાં આવતું હતું. ગુજરાતના વિનયાદિત્ય યુદ્ધમલ્લની શાકે ૬૫૩ ની તારીખ, પણ એ ધારણાને બંધબેસતી આવતી નથી, કે તેનો ભાઈ દખ્ખણના વિનયાદિત્યનો સમકાલીન હતો. મિ. પંડિતના નિબંધ ઉપર મી. ફ્લીટે કરેલી ટીકામાં તેણે વર્ણવેલો બે ખગારના પ્રસંગો એકલા ઉપરથી તો કાંઇ પણ સાબીત થતું નથી. નવસારી તથા કાવીના દાનપત્રોની ૪૫૬ અને ૪૮૬ ની તારીખો પ્રસિદ્ધ સંવતોમાંના એકની છે એમ સમજવામાં આવે ત્યારે ઉપર લખેલા પ્રસંગો બનતા નથી એમ બતાવવામાં આવે નહી ત્યાં સુધી તે ઉપરથી કાંઇ પણ સાબીત થતું નથી. વળી આ નવો સંવત ગુજરાતમાં આટલો બધો પ્રચલિત હતો, તો પછી અસલના સમયથી એલ્બીરૂનીના સમય સુધીમાંના કોઇપણ ગુજરાતના શિલાલેખમાં કે કોઇ સાહિત્યના પુસ્તકમાં તે વિશેનું કાંઈપણ લખાણ હોવુંજ જોઇએ. પણ આ નોટમાં ચર્ચવામાં આવેલા મુદ્દા સાથે આ પ્રશ્નને કાંઇ પણ સીધો સંબંધ નથી, તેથી તે પ્રશ્નની અંદર વધારે ઉંડા ઉતરવાની જરૂર નથી.

આ રીતે, ગુપ્ત સંવતના આરંભની તારીખ જે એલ્બીરૂનીએ આપી છે તેના લાભમાંનો પુરાવો મને ધણોજ છે એમ લાગે છે.

પરિશિષ્ટ (બી)

શિલાલેખોમાં આવતી શક તારીખો, તથા બાર્હસ્પત્ય ચક્રનાં વર્ષો ઉપર ટીકા.

શિલાલેખોમાં આવતી શક તારીખો તથા સંવત્સરોનાં નામોનાં સંબંધમાં કેટલીએક મુશ્કેલીઓ છે કે જેનો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. મુબાઇ ઇલાકામાં ચાલતુ હાલનું વર્ષ શકે ૧૮૦૫ (ઇ. સ. ૧૮૮૩-૮૪) છે, અને ૬૦ વર્ષના ચક્રમાનું સંવત્સરનું નામ સુભાનુ છે. દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોમાં તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં હાલ ચાલતુ શક વર્ષ ૧૮૦૬ નુ છે, અને સંવત્સરનું નામ તેજ છે. ત્યારે હવે પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે, "શિલા લેખોમાં આવતી તારીખો મુબાઈ ઇલાકાની ગણત્રી પ્રમાણે છે કે મદ્રાસ ઇલાકાની ગણત્રી પ્રમાણે?" અને બીજો પ્રશ્ન એ છે કે "આ રીતે એક વર્ષનાં ફેરનું કારણ શું?" વળી આપણે એ પણ વિચારવાનું છે કે શિલાલેખોમાં લખેલી તારીખો તેમાં બનેલા બનાવોની તે પેહેલાં એટલાં વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયાં છે એમ બતાવે છે, કે જે વર્ષમાં તે બનાવો બન્યા હતા તે ચાલતુ વર્ષ બતાવે છે?"

મદ્રાસ સીવીલ સર્વિસવાળા મી. રોબર્ટ સેવલ પોતે રચેલાં વર્ષક્રમના કોષ્ટકના પહેલા ખાનામાં તેજ કોષ્ટકના ત્રીજા ખાનામાં તેજ લાઇનમાં તેની સામે આપવામાં આવેલા સંવત્સર આરંભ પૂર્વે જેટલાં શક વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયા તેની સંખ્યા આપે છે. તે સંવત્સરને મળતું આવતું ચાલુ શક વર્ષ પહેલા ખાનામા તેની બીજી લીટીમા આપેલુ છે તે છે. આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રકૂટ વંશના ગોવિંદ ૪ ના સાંગલીના દાનપત્રમાંની તારીખ જે શાકે ૮૫૫ ની છે તેની સાથે ત્રીજા ખાનામાં સંવત્સરનું નામ વિજય છે, જે એમ બતાવે છે કે વિજય નામના સંવત્સ-

રનું, વર્ષ શરૂ થયું, તે પહેલાં શક સંવતનાં ૮૫૫ વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં હતાં, અને વિજય સંવત્સરને મળતું આવતું ચાલુ શક વર્ષ તેની પછીની લીંટી આપેલું છે તે છે, એટલે ૮૫૬ મી. સેવેલ મદ્રાસની ગણત્રી પ્રમાણે ચાલે છે. જો આ કોષ્ટકોનો અર્થ આપણે મુંબાઈ પ્રાંતોની ગણત્રી પ્રમાણે કરીએ, તો પ્રથમનાં ખાનામાં આવેલું શકવર્ષ તેજ લીંટીમાં ત્રીજા ખાનામાં આપવામાં આવેલા સંવત્સરના વર્ષને મળતું ચાલુ વર્ષ છે એમ જણાશે, અને તેથી તુરત જ ઉપરની લીંટીમાં આવેલી સંખ્યા તે સંવત્સરના આરંભ પૂર્વે જેટલાં વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં તે બતાવે છે. આ રીતે આ દેશના આ ભાગમાં હાલમાં ચાલતાં શક ૧૮૦૫ ના વર્ષની સામે, ત્રીજા ખાનામાં ચાલુ સંવત્સરનું નામ સુભાનુ આપેલું છે અને તેથી ઉપરની લીંટીમાં ૧૮૦૪ નો આંકડો આપેલો છે તે જેટલાં વર્ષો થઈ ગયાં છે તે બતાવે છે. શિલાલેખોમાં આવતી શક તારીખો તથા સંવત્સરોનાં નામો તે કોષ્ટકોમાં આપવામાં આવેલી તારીખો તથા નામો સાથે સરખાવતાં ઉપર ઉઠાવેલા પ્રશ્નોનો નિર્ણય આપણે કરી શકીશું.

મી. ફ્લીટ અને ડા. બર્ગેસે પ્રગટ કરેલી પાલી, સંસ્કૃત અને પ્રાચીન કાનડી શિલાલેખના પુસ્તકમાં એવાં ૯૭ દષ્ટાંતો છે, કે જેમાં શક વર્ષ તેમજ સંવત્સર વર્ષનું નામ એ બન્ને સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવ્યાં છે. આને કોષ્ટકો સાથે સરખાવતાં મને એમ દેખાય છે કે આમાંનાં ૫૮ દષ્ટાંતોમાં, આપવામાં આવેલી શક તારીખ તે શિલાલેખમાં આપવામાં આવેલા સંવત્સરનાં નામ સાથે તેજ લીંટીમાં આવે છે. આ વર્ષો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

નં. ૧૯-૨૦-૨૧-૨૩-૨૪-૨૫-૨૮-૨૯-૩૫-૩૬-૩૭-૩૮-૫૨-૭૦-૮૭-૮૮-૯૦-૯૨-૯૮-૯૯-૧૦૧-૧૦૬-૧૦૯-૧૧૪-૧૨૩-૧૨૫-૧૨૬-૧૨૭-૧૨૮-૧૨૯-૧૩૨-૧૩૪-૧૩૬-૧૪૧-૧૪૮-૧૪૯-૧૫૦-૧૫૪-૧૫૫-૧૫૬-૧૫૭-૧૫૮-૧૫૯-[illegible]-૧૮૭-૧૮૯-૨૦૪-૨૧૪-૨૧૫-૨૧૯-૨૨૯-૨૩૦ (પહેલો ભાગ)-૨૪૦-૨૪૧-૨૪૩-૨૮૩-૨૮૬.

આ પ્રમાણે નં. ૨૦ ના શિલાલેખમાં, આપવામાં આવેલી તારીખ ૧૨૦૦ ની છે, અને સંવત્સરનું નામ બહુધાન્ય છે, કે જે બન્ને તે કોષ્ટકમાં એકજ લીંટીનાં એકબીજાની સાથે આપવામાં આવેલાં છે.

૨૮ દૃષ્ટાંતોમાં શિલાલેખમાં આપવામાં આવેલી શક તારીખ જે લીંટીમાં લેખમાં લખેલું સંવત્સરનું નામ આવે છે તેની નીચેની લીંટીમાં આવે છે. આ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

નં. ૧૯–૨૨–૨૬–૩૩–૩૪–૪૭–૭૨–૮૯–૯૧–૯૫–૯૬ (પ્રથમ ૯૬—(બીજો ભાગ)—૧૦૦–૧૧૦–૧૧૧–૧૧૨–૧૧૮ (પ્રથમ ભાગ) ૧૧૮—(બીજો ભાગ)—૧૪૬–૧૫૧–૧૯૪–૨૨૯–૨૩૦ (બીજોભાગ) ૨૩૧–૨૩૪–૨૩૬–૨૩૭–૨૮૧.

દૃષ્ટાંત તરીકે ૧૯ દૃષ્ટાંતોમાં શક તારીખ ૧૧૮૪ ની છે અને સંવત્સરનું નામ દુર્મતિ છે. કોષ્ટકમાં દુર્મતિ એ નામ ૧૧૮૩ ની સામેની ઉપરની લીંટીમાં આવે છે, અને ૧૧૮૪ તેથી નીચેની લીંટીમાં છે. અને તેની સામે લખવામાં આવેલું નામ દુંદુભિ છે.

ત્યારે હવે આ શિલાલેખો મદ્રાસની ગણુતી પ્રમાણેના છે એમ ધારીએ તો પ્રથમના ૫૮ દૃષ્ટાંતોમા આપવામાં આવેલી શક તારીખ તે શિલાલેખમાંના ચાલતા સંવત્સરના વર્ષ પહેલાં જેટલાં શક વર્ષ થઈ ગયાં તે બતાવે છે, અને ૨૮ દૃષ્ટાંતોમા તે શક સંવતનું ચાલુ વર્ષ બતાવે છે. મુબાઇની ગણત્રી તે વખતે ચાલતી હતી, એમ જો આપણે ગણીએ તો પહેલા ૫૮ દૃષ્ટાંતોમાં આપેલી તારીખો ચાલુ વર્ષ બતાવશે, અને તે પછીના ૨૮ દૃષ્ટાંતોમાં તે પછીનું આવતું વર્ષ બતાવશે, પણ પાછળનું ગયેલું વર્ષ નહીં. પણ તે વર્ષ પછી તુરતજ આગળ આવવાનું બીજું વર્ષ શિલાલેખમાં લખવામાં આવ્યું હોય તે તદ્દન અસંભવિત છે. તેથી એમ નીકળે છે કે મદ્રાસ ઇલાકાની ગણત્રી તે સમયે ચાલુ હશે, તો પણ આ હરકત એમ ધારવાથી દૂર થઇ શકશે, કે આ ૨૮ દૃષ્ટાંતો મદ્રાસની ગણત્રી પ્રમાણેનાં છે, અને તેમાં ચાલુ વર્ષ આપવામાં આવેલું છે, અને પ્રથમનાં ૫૮ દૃષ્ટાંતો મુંબાઇની ગણત્રી પ્રમાણેનાં છે. પણ આ ધારણા સંભવિત નથી તેમજ વ્યાજબી પણ નથી, કારણ કે

આ-સર્વ-દૃષ્ટાંતો-અમુક-એક પ્રદેશનાંજ નથી; અને-પેહેલામાંનું-એક દૃષ્ટાંત ઘણીવારે બીજામાંના દૃષ્ટાંતમાં લખેલા પ્રદેશ અથવા સ્થાનમાંનું હોય છે. આ પ્રમાણે આપણે જોઇએ છીએ કે ઘણાં દૃષ્ટાંતોમાં જો કે તે શિલાલેખોમાં ગયું શક વર્ષ નોંધવામાં આવ્યું છે, તોપણ એવાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો પણ છે કે જેમાં ચાલુ વર્ષ આપવામાં આવ્યું છે અને ગયું વર્ષ નહીં.

કોષ્ટકોની સાથે બીજી તારીખો પણ મેં સરખાવી છે અને તેનું પરિણામ હું નીચે આપું છું:—

લેખ.	શક તારીખ	સંવત્સરનું નામ.	શક તારીખ શું બતાવે છે.
રાષ્ટ્રકૂટવંશના ગોવિંદ ૩ નું કાનડી દાનપત્ર...	૭૨૬	સુભાનુ.	ચાલુ વર્ષ.
તેનુંજ રાધણપુરનું દાનપત્ર	૭૩૦	સર્વજીત.	,,
કૃષ્ણ ૨ અથવા અકાલવર્ષ જૈન પુરાણની સમાપ્તિ...	૮૨૦	પિંગલ.	,,
તેજ—જૈન મંદીરમાંનું ચીકાર્યનું ..	૮૨૪	દુંદુભિ.	જેટલાં વર્ષ થઇ ગયાં તે.
ગોવિંદ ૪ સાંગલીનું દાનપત્ર... ...	૮૫૫	વિજય.	,,
કક્કલનું કરડાનું દાનપત્ર...	૮૯૪	અંગિરસ.	,,
તૈલપનું રાજ્યારોહણ	૮૯૫	શ્રીમુખ.	,,
સત્યાશ્રય, રટ્ટાના ખારે પાટણનો લેખો	૯૩૦	કીલક	,,
જયસિંહ જગદેકમલ્લ મીરજનું દાનપત્ર	૯૪૬	રક્તાક્ષિ.	,,
કોલ્હાપુરનો મારસિંહ શિલાહાર,દાનપત્ર	૯૮૦	વિલંબી.	,,
ગંડરાદિત્ય શિલાહાર કોલ્હાપુરનો શિલાલેખ નં. ૧	૧૦૩૨	વિકૃતિ.	,,
,,—પંડિત ભગવાનલાલે તરજુમો કરેલું દાનપત્ર	૧૦૩૨	વિરોધિ.	ચાલુ વર્ષ.

—કોલ્હાપુરનો શિલા લેખ નં. ૨...	૧૦૪૦	વિલંબી	જેટલાં વર્ષ થઇ ગયાં તે.
વિજયાર્ક ,,—,, નં. ૪...	૧૦૬૫	દુંદુભિ	ચાલુ વર્ષ.
સોમેશ્વર ૩, ભૂલોક મલ, અભિલષિત ચિંતામણિ	૧૦૫૧	સૌમ્ય.	જેટલા વર્ષ થઇ ગયાં તે.
ભોજદેવ ૨ કોલ્હાપુર લેખ નં. ૬...	૧૧૦૧	વિલંબી	ચાલુ વર્ષ.
,, ,, નં. ૮...	૧૧૧૨	સાધારણ	જેટલા વર્ષ થઇ ગયાં તે.—
,, ,, ડા. ટેલરનું દાનપત્ર	૧૧૧૩	વિરોધી	,,
,, ,, કોલ્હાપુર લેખ નં. ૮	૧૧૧૪	પરિધાવી.	,,
સિંઘણયાદવ, ખેદ્રાપુર લેખ	૧૧૩૬	શ્રીમુખ.	ચાલુ વર્ષ.
કામદેવ ચાલુક્ય...	૧૧૮૨	રૌદ્ર.	જેટલા વર્ષ થઈ ગયાં તે.
મહાદેવ યાદવ, પંઢરપુરનો લેખ	૧૧૯૨	પ્રમોદ.	,,
રામચંદ્ર યાદવ, ચાણુા ,,	૧૧૯૪	અંગિરસ.	,,
,, ,,	૧૨૧૨	વિરોધી.	ચાલુ વર્ષ.

આ ચોવીસ તારીખોમાંથી ૮ માં ચાલુ વર્ષ આપવામાં આવેલું છે, અને બાકીનામાં જેટલાં વર્ષો થઈ ગયાં છે તે આપવામાં આવેલા છે, અને તે વચ્ચેનું પ્રમાણ બીજા દષ્ટાંતના જેવું જ છે એટલે કે ૧:–૨: જે સર્વ દષ્ટાંતોમા સંવત્સરનાં નામો આપવામા આવ્યાં છે તેમાં તે વર્ષ ચાલુ સાલ બતાવે છે કે તે પહેલાંની ગઈ સાલ બતાવે છે તે નક્કી કરી શકાય છે, અને બીજામાં તેમ થઇ શકતું નથી. શરૂઆતના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓના શિલાલેખોમાં તે આપવામાં આવેલું નથી, અને તેથી કરીને અમુક ચોકસ તારીખ સંશય ભરેલી રહે છે.

હવે મુંબાઈ ઈલાકોની ગણત્રીએ મદ્રાસ ઇલાકાની ગણત્રીથી એક વર્ષ પાછળ છે તે ભૂલને લીધે થયેલી છે એમ હું માનું છું. આપણે જોયું છે

કે અમુક તારીખની નોંધ કરવામાં ચાલુ વર્ષ નોંધવા કરતાં જેટલાં વર્ષો થઈ ગયાં તે નોંધવાનો વધારે રીવાજ હતો. તે દર્શાવનારો શબ્દ જેવો કે " गतेषु " (ગયાં છે) તે વર્ષના આંકડા પછી લખવામાં આવતો, અને સંવત્સરના વર્ષના સંબંધમાં " प्रवर्त्तमाने " (ચાલુ) એવો બીજો શબ્દ વાપરવામાં આવતો, પાછળથી ટુંકુ કરવાના ઈરાદાથી આ શબ્દો મુકી દેવામાં આવ્યા, અને વખત જતાં, જે અર્થ દર્શાવવાને માટે એ શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા હતા તે અર્થ પણ ભુલી જવામાં આવ્યો. અને તેથી વર્ષના આંકડાને ચાલુ વર્ષ છે એમ ગણવામાં આવ્યું. તે શિલાલેખોમાં એવી પણ થોડી તારીખો છે, કે તેમાં આવી ભૂલ જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પાલી, સંસ્કૃત અને કાનડી શિલાલેખોમાના નં ૮૬ માં શાકે ૯૧૧ ની સાથે સંવત્સરનું નામ વિકૃતિ આપવામાં આવ્યું છે. હવે કોષ્ટક પ્રમાણે વિકૃતિ પહેલાં જેટલાં વર્ષો થઇ ગયા હતાં તે ૯૧૨ હતાં અને ચાલુ વર્ષ ૯૧૩ હતું. આ મુશ્કેલીનો ખુલાસો એમ ધારવાથી થાય છે કે શાકે ૯૧૨ કે જે જેટલાં વર્ષ થઇ ગયાં હતાં તે બતાવવાને વાપરવામાં આવ્યું છે. તે ચાલુ વર્ષ છે એમ ગણવામાં આવ્યું; જેવી રીતે હાલ આપણા દેશમાં ૧૮૦૫નુ વર્ષ હાલ ચાલુ ગણીએ છીએ, જોકે તે તો ગયું વર્ષ છે એમ બતાવે છે. તે પ્રમાણે આ પ્રમાણે ચાલુ વર્ષની પહેલા જેટલા વર્ષો થઇ ગયાં હતાં તે બતાવવાની ઇચ્છાથી તે શિલાલેખના લખનારાએ તે દર્શાવનારો ૯૧૧ નો આંકડો મુકયો. નં. ૨૭-૬૭-૧૧૫-૧૩૦-૨૨૪ અને ૨૮૪ કે જેમાં આપેલી શક તારીખો અનુક્રમે ૧૪૪૪-૧૦૮૪-૧૪૩૦-૧૪૫૩-૧૧૧૪ ૧૧૨૮ છે, તેમાં પણ તેજ પ્રમાણે હકીકત છે, અને તેમાં તેની સાથે આપેલાં સંવત્સરોનાં નામો ઉપરથી નક્કી થાય છે તેમ ચાલુ વર્ષથી બે વર્ષ પાછળ છે. કેટલાંએક દ્રષ્ટાંતોમાં શક તારીખો સંવત્સરથી એક વર્ષ અગાઉ છે. આ પ્રમાણે ગોવિંદ ૩ ના વાણીડોરીના દાનપત્રમાં શક

તારીખ ૭૩૦ ની છે અને સંવત્સર વિજય છે., અને અમોઘવર્ષના કાન્હેરીના શિલાલેખમાં શક તારીખ ૭૭૫ ની છે અને સંવત્સર પ્રજાપતિ છે. હવે વ્યય તથા પ્રજાપતિ એ સંવત્સરોની તુરતજ પહેલાં આવતાં શક વર્ષો ૭૨૮ અને ૭૭૩ છે. અને તેનાં ચાલુ વર્ષો ૭૨૯ અને ૭૭૪ અનુક્રમે છે. આ શિલા લેખોમાંની તારીખોનો ખુલાસો એમ ધારવાથી થાય કે ૭૩૦ અને ૭૭૫ એ ચાલુ શક વર્ષો હતાં, અને સર્વજીત તથા અંગિરસ એ ચાલુ સંવત્સરોના નામોને બદલે ગયાં સંવત્સરોનાં નામો વ્યય તથા પ્રજાપતિ આપવામાં આવ્યાં હતાં, તેવી રીતે બીજા ઘણા દૃષ્ટાંતોમાં ગયેલાં શક વર્ષ આપવામાં આવ્યાં છે તેવી જ રીતે અથવા બીજા શબ્દોમા કહીએ તો આવા દૃષ્ટાંતોમાં જે ચાલુ રીવાજ હતો તે ઉલટાવવામાં આવ્યો હતો. પાલી, સંસ્કૃત અને કાનડી શિલાલેખમાંના નં. ૭૯ ની તારીખ ચાલુ સંવત્સરથી ત્રણ વર્ષ પાછળ છે, અને નં. ૨૮ માં ચાર વર્ષ પાછળ છે, નં ૨૨૧ માં ૧૧૨૧ ને બદલે ૧૧૧૩ છે અને નં. ૨૪૬ મા, ૧૪૮૫ ને બદલે ૧૪૯૨ છે. આ તો ચોખ્ખી ભૂલો જ છે એમ ગણવું જોઇએ.

આગળના પાનામાં આપેલી શક તારીખો ઘણા દૃષ્ટાંતોમાં તેમાં વર્ણવેલા અમુક બનાવો બન્યા તે પૂરે જેટલા વર્ષો થઈ ગયાં હતા તે દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે " ૮૫૫ મા " આમ લખેલું છે તેનો અર્થ ", શક સંવતના ૮૫૫ વર્ષ પૂરા થયાં હતા ત્યાર પછી " એવો થાય છે.

પરિશિષ્ટ સી.

હેમાદ્રિના વ્રતખંડની પ્રસ્તાવના.

ટીકાની નોટમાં D એટલે દખણ કૉલેજની પુસ્તકશાળાની હસ્તલિખિત પ્રત તે અ. ૧૮૮૧–૮૨ નો નં. ૨૩૪.

S એટલે પ્રાચીન સંસ્કૃત કૉલેજની હસ્તલિખિત પ્રત નં. ૬૫૭.

Kh એટલે ખાસગીવાલેની હસ્તલિખિત પ્રત.

G એટલે ગંગાધર શાસ્ત્રી દાતારે મેળવેલી હસ્તલિખિત પ્રત. પ્રકરણ ૧૪ પૃ ૭૫ નોટ. ૨ જોવી.

* श्री गोपालमपारवैभवभवस्वच्छन्दलीलालयं
सान्द्रस्निग्धतमालकोमलदलश्यामाभिरामाकृतिम् ।
कूजत्कोकिलकामिनीकलरवप्रोल्लासिगोपांगना-
गीतस्फीतिपवित्र चित्रचरितव्रातं नमस्कुर्महे ॥१॥

उन्मीलत्कमनीयकान्तिसरसीमध्ये विबुद्धप्रभं
सारासारविचारचारुमनसा हसेन संसेवितम् ।
नित्यानंदपरागसंगसुभगं वंदारुवृंदारक-

---

* આ બે શ્લોકો S મા ખંડિત રૂપમાં છે, પણ D મા પૂરેપુરા છે તેમ Kh માં પણ છે જેમા ટુકી પ્રશસ્તિ છે. G કે જેમા બંને પ્રશસ્તિઓ એકઠી મિશ્રિત છે, તેમા આ શ્લોકો ટુકી પ્રશસ્તિને મથાળે છે. કે જેથી તે શ્લોકો પેહેલાના કરતા છેલ્લાના હોય એમ લાગે છે.

श्रेणिमंग[1]मनंगवैरिचरणाम्भोजद्वयं पातु वः[2] ॥ २ ॥

राजप्रशस्ति १

[3]जीयान्नूतनभूतसर्गसमयाविर्भावसंभावना-
तुष्यतल्प[4]भुजंगपुंगवशिरःश्रेणिशतैर्वंदितः ।
कल्पान्तोपरमेषु नाभिकमले भोग्नामसामस्वर-
स्वैरोच्चारणचारणायित विधिव्याधूत निद्रोहरिः ॥१॥
अस्ति प्रशस्तं पुरुषोत्तमस्य शय्यागृहं क्षीरमयः पयोधिः
यदीय पीयूषरसायनेन स्वर्लोकभाजामजरामरत्वम् ॥ २ ॥
संतानचिंतामणिकामधेनुकल्पद्रुमश्रीजननैकहेतो- ॥
सिंधोरमुष्मादुदभूदमन्दनिस्यन्दमाना[5]मृतबिन्दुरिन्दुः ॥३॥
ततस्तनूजं विबुधप्रधानं[6] बुधं सुधादीधितिरप्यसूत ।
बभूव तस्मादथ चक्रवर्ती पुरूरवा पुण्यपथानुवर्ती[7] ॥४॥
अभजत जनिमस्मादायुरायुः[8] प्रजानां
नघुषपदनिदानं ज्योतिरासीत्ततोपि ।
नृपतिरथ ययातिः ख्यातिमाभ्यमुष्माद्- ।

---

१ D & Kh मां 'भंग' ने स्थाने '...'
२ D अने Kh मां 'वः' ने स्थाने '...'
३ S जायान्नू०—जीयन्नू० G.
४ तल्प० S:—तुल्य. G.
५ ० मानो G—मानी. S.
६ ' प्रधानं ' ने स्थाने ' प्रतापं ' G.
७ ' पथा० ' ने स्थाने ' रवा० ' S.
८ जन S जसि G ' जनि ' ने स्थाने.

यमपि यदुमूर्त्ति[४] कीर्त्तिमा विश्वकार ॥५॥

यदोरदोपविशदैर्यशोभिरभिशोभित ।
अन्ववाय स एवायमवाप यदुवशताम् ॥६॥

तत क्रोष्टा तस्मादजनि वृजिनीवानपि नृप-
स्ततोजज्ञे राज्ञः क्षितिपतिरिह स्वाहित[५] इति ।
नृशंकुस्तत्पुत्र सममवदथो चित्ररथ इ-
त्यतोजात ख्यात सकिल शशविन्दुर्नृपति ॥७॥

तत पृथुश्रवा वीरस्तदनन्तरमन्तर ।
तत सुयज्ञ उशना सितेयुरिति च क्रमात् ॥८॥

एतस्मादुदियाय रुक्मकवचस्तस्मात्पराजिन्नृप-
तस्माद्भूरितुरंगमेधि सुकृती राजाजनि ज्यामघः ॥९॥

ततो विदर्भ ऋथकुन्तिवृष्णिनिर्वृत्तिसज्ञा परतो दशार्ह ।
[१]व्योमा च जीमूत इति क्रमेण जाता नरेन्द्रा विकृतिश्च वीर ॥ १० ॥

तदनु भीमरथ पृथिवीपति र्नवरथश्च ततो रथिनां धरः ।
दशरथ शकुनिश्च करम्भिरित्युपदिशन्ति पुराणपरायणा ॥११॥

नेवराजस्तत श्रीमान्देवक्षेत्रस्ततो मधुः ।
तत कुरुवलो राजा[२] पुरुहोत्र क्रमादभूत् ॥१२॥

अथायुरासी दथसात्वतोभूदथान्धकोऽस्माद्[३] भजमानसंज्ञ ।

---

४ मूर्त्ति S. मूर्त्ति G.
५ स्याहित S स्ताहित G.
१ व्योमाद् S. व्योमाय G.
२ ' राजा ' ने स्थाने ' नाम ' G.
३ ०न्धकस्मा० G. S.

विदूरथस्तत्परतोपि[4] शूरसादिः प्रतिक्षत्र इति क्षितीशाः॥१३॥
बभूवाथ स्वयंभोजस्ततोपि हृदिकोऽभवत् ।
असूत सोऽपि धर्मात्मा राजानं देवमीढुषम् ॥ १४ ॥
निस्त्रिंशनिःशोषितवैरिपूरस्ततः क्षितिं पालयति स्म शूरः ।
ततोपि राजा वसुदेवनामा यो विश्वहेतोरपि हेतुरासीत् ॥१५॥
वृन्दारवृन्दारकवृन्दमौलिमन्दारमालासुरभिकृतांघ्रि।
आसीदमुष्माद्वसुदावतारभारापहाराय पुरा[5] मुरारिः ॥ १६ ॥
बभूव प्रद्युम्न किल कुसुमधन्वा मधुरिपोः
त्रिलोकीवीरोसौ तनयमनिरुद्धं प्रसुपुवे ।
ततोभूभृत्पक्षक्षपणनिपुणेनैव महसा
परिस्फूर्जन्वज्रः[1] शतमखसखः प्रादुरभवत् ॥१७॥
वज्रस्यसूनुः प्रतिबाहुरासी द्दासीकृतक्ष्मापतिचक्रवालः ।
ततोऽपि सम्राडभवत्सुबाहुः[2] प्रासूतसोयं
चतुरस्तनूजान् ॥१८॥
तेन ते सार्वभौमेन तनया विनयान्विताः ।
विभज्य वसुधाचक्रं चक्रिरे पृथिवीश्वराः ॥ १९ ॥
यथाविभागं वसुधामशेषां तेषां तदा पालयतां चतुर्णां ।

---

४ એજ પ્રમાણે બન્ને હસ્ત લિખિત પ્રતોમાં છે. પણ ત્યાં ભૂલ હોવી જોઈએ. शूर ના પુત્ર શોણિનું નામ રહેવી શાહિ એમ લખવામાં આવ્યું છે. સાચો પાઠ કદાચિત् शूरशोणी હોય.

५ पुरा सुरारिः S.

१. परिस्फूर्जद्वज्र S, G तद्दन दूषित छे. अने थोडो भाग फाटी गयो छे.

२. પુરાણની વંશાવલિ અત્રે પુરી થાય છે. અત્રે સુબાહુને સુચારૂ કહેવામાં આવ્યો છે.

दृढप्रहारी दिशि दक्षिणस्यां प्रभुर्बभूव प्रथमान् (त्क)
कनीयान् ॥२०॥

सर्वेपि पूर्वं मथुराधिनाथाः कृष्णादितो द्वारवतीश्वरास्ते ।
सबाहुसूनोस्तु दक्षिणाशाप्रशासिनो यादववंशवीराः ॥२१॥

ततः स राजा निजराजधानीमधिष्ठितः श्रीनगरं गरीयः ।
लेभे सुतं सेउणचंद्रसंज्ञं यत्संज्ञया सेउणदेशमाहुः ॥२२॥

अथ धाडियसो महीपतिस्तनयस्तस्य बभूवभिल्लमः ।
अजनिष्ट ततोपि राजगिस्तदनु प्रादुरभूत्स [3]वादगिः ॥२३॥

जज्ञे धाडियमस्ततः प्रतिभटक्ष्मापालकालानलः
तस्मादाविरभूत्प्रभूतविभवो भर्ता भुवो भिल्लमः ।
एतस्मान्महसां महानिधिरसौ श्रीसेुगिर्जज्ञिवान्
हन्ता भीष्मभुजिष्ट[2]सामसहृदां तस्मादभूदर्जुनः ॥२४॥

अजस्रमाविष्कृतदानवारिः प्रभूतहस्तार्चितदानवारि ।
ततः सराजा विरराज राजश्रियो विलासैर्जितराजराजः॥२५॥

आसीद्विलासी नृपतेरमुष्मात्स भिल्लमः पल्लवितोरुकीर्त्तिः ।
स वादुगिः स्वादुगिरां कवीनां स्तोत्रैकपात्रं[3]
भवति स्म तस्मात् ॥२५॥

---

३. सवाहुगिः S. सुवाहुदुणः G.

१. 'धाडियस' ને સ્થાને આ પાઠ S અને G બંનેમાં છે. પરંતુ પંડિત ભગવાનલાલના દાનપત્ર પ્રમાણે તે નામ 'धाडियप्प' હતું.

२. भीष्मभुजौ जसाम सुहृदां ને સ્થાને આ ભૂલ હોય તેમ લાગે છે. G માં ०मसुहृदाकस्मा કરવા.

३. पाव S: पाचे G:, पात्र ने બદલે.

ततो महीं महीपालः पालयामास[4] वेसुगिः ।
संहतमोघदुद्दामधामसामन्तसंततिः ॥२७॥

ततोपि नृपभिल्लमः समरसीमभीमक्रिया-
निरर्गलभुजार्गलायुगलकाललीलालय. ।
ततः समदमेदिनीपतिपतंगभंगव्रतः
प्रतापदीखिलंघितत्रिजगदंगणः सेउपः ॥२८॥

समुध्धृतो येन महाभुजेन द्विषां विमर्दात्परमार्दिदेवः ।
आस्थापि चालुकयकुलप्रदीपः कल्याणराज्येपि
सपत्नयेन ॥२९॥

परम्मदेव स ततो बभूव द्विपद्धधूनेत्रप्रताम्बुवृष्टौ ।
परम्मदेनेव रुचां चयेन यस्य प्रतापेन चिरव्ययराजि[1] ॥३०॥

तस्मादनंतरमनन्तभुजप्रतापः[2] क्षोणीपतिः सममवत्सहि
सिंहिराजः ।
तस्यानुभुवचलयं चलीयान्[3] अत्रायत त्रिजगती-
विजयी स राजा ॥३१॥

---

૪. બંને પ્રતોમાં વિસર્ગ નથી.

૫. બંને પ્રતોમાં लंघितः त्रिजग० છે.

૧ અહીંયા S પુરી થાય છે અને બાકીનું G ઉપરથીજ લેવામાં આવ્યું છે. પણ આ પ્રત અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે ઘણીજ દૂષિત છે.

૨. ०प्रतापं પ્રત.

૩. અહીંયાં આગળ ત્રણ અક્ષરો પડયા છે. चलयं ને બદલે घलयं છે, પાઠ આ પ્રમાણે હું વાંચું છું:-तस्यानुजस्तत्न भवलयं बलीयान्

त्रंजापूरा[4]त्समानीय कर्पूरतिलकं गजम् ।
स कर्पूरव्रतं[5] पूर्णमकरोत्पुरनंदितः ॥ ३२ ॥
तस्मादप्रतिमल्लोभूत्[6] मल्लुगिः वेल्लभः क्षितेः
उदजभूतजंभारिभूरिर्द्वमिदंडे चंडिमाः[8] ॥३३॥
आसाद्य सद्यः स निवासहेतोः[9] श्रीपर्णखेटं नगररिपुभ्यः ।
अहारि[10] येनोत्कल भूमिपाला दुत्तुंगमातंगघटा हठेन ॥३४॥
तस्मादमरगांगेयः संबभूव भुवः पतिः ।
अथार्विदत गोविंदराजः साम्राज्यसंपदम् ॥३५॥

सिंह હતો એમ લાગે છે. પ્રતના લખતારે तस्यानु લખ્યા પછી तदनु નો नु લખ્યો એમ ધાર્યું અને તેથી जस्तदनु એ શબ્દો મુકી દીધા. अत्रायत એમ જે પાઠ દેખાય છે તે પ્રતમાં अशयत् દેખાય છે ! તે શબ્દ अत्रायन જ હતો તેમાં શંકા નથી.

૪. આ त्रंजीपुरात् હોય.

૫. પ્રતમાં व्रतं ને બદલે वत्रं છે.

૬. પ્રતમાં ल्लो નથી.

૭. પ્રતમાં मूल्लगि० છે.

૮. આ લીટી ખરાબ છે. તે હું આ પ્રમાણે વાંચું છું:–उदद् जंभारिभूरिदो र्दंडचंडिमा ॥

૯. પ્રતમાં निवास ને બદલે निवाह છે.

૧૦ પ્રતમાં अहारि ને બદલે जहोरि તથા उत्कल ને બદલે उत्काल છે જેથી માત્રા ભંગ થાય છે.

૧૧. પ્રતમાં उत्तुंग ને બદલે उत्तंग છે.

ततो मल्लुगिपुत्रो[1] भूद्भूपालोमरमल्लगि ।
अथ कालीयवल्लाल पालयामास मेदिनीम्[2] ॥३६॥
महीपते स्तस्य विहाय पुत्रान गुणानुरक्ता यदुवंशलक्ष्मी ।
श्रीभिल्लमं[3] तस्य तत पितृव्यमव्याघ्रराजद्
भुजमाजगाम ॥३७॥
यः श्रीवर्द्धनमास[4]साद् नगर श्रीणीपते रसला[5]
य प्रत्यंडकभूभृत च समरे दुष्ट त्यज-क्षणात्[6] ।
यो वा मंगलवेष्टक क्षितिपतिं श्रीधाज्रिणं जघ्निवान्
कल्याण श्रियमप्यवाप्य विदधे यो होलसेय यशो ॥३८॥

स दंडिका[1]मडलमडयित्रीमपंक[2]सपत्नमवै विलासै ।
चक्रे पुरं देवगिरिं गिरीशप्रसाद ससादितदिव्यशक्ति ॥३९॥

---

१ प्रतमा आ लीटी आ प्रमाणे छे -ततो मल्लगिर पुत्रोभूत् भूपालोमरमल्लगि । २. मेदिनी ने बदले मेहिनी प्रतमा छे ३. प्रतमा भीभ्रमं छे ४ अव्यात्र नो अर्थ समजातो नथी ५ प्रतमा श्री ने बदले स्त्री छे अने ई विचित्र रीते लखेलो छे. ६ ते राजानु खरु नाम शु हतुं ते कहेवु मुश्केल छे असला ते व्याकरण प्रमाणे नथी अने असलात् ने बदले होय ७ आ शब्द शो छे ते निश्चयथी कही शकाय नहीं. त्यज् धातुतु रुप आली शके नहीं. पण कदापि जिगाय होय ८ प्रतमा वारवार आवे छे तेम आ शब्दनो चे जाणे चे होय एम लखेलो छे. ते होल्सेय ते घणु करीने होयसेलं एटले हालबीडनो होयसळ यादव हशे जे यशो वान्चु छे ते प्रतमां यसु छे

१. प्रतमा दडिका ते दहिका जेवु लख्यु छे २. आ शब्द शो छे ते कहेवु कठण छे जे शब्द अत्रे जोइये छीये ते अनंत, यतर्म्य छे. ते अकस्प होई शके सपत् ते सप जेवो लख्यो छे, अने विलासै. ते विलासे जेवो लख्यो छे ३. प्रतमां प्रसादमासादित० छे.

तदनु मदनमूर्तिः कार्तिकी[4]चंद्रसद-
द्युतिविशदयशोभिः शोभिताशावकाशः[5] ।
अभवदवनिपालो जैत्रपालः करालः
प्रहरणरणरंगत्तुंगदुंतुंगखड्गः ॥४०॥
दीक्षित्वा रणरंगदेवयजने[6] प्रोदस्त शस्त्रस्रुव[7]
श्रेणीभिर्जगतीपतीन्हुतवता येन प्रतापानले ।
तैलिंगाधिपतेः[8] पशोर्विशसनं रौद्रस्य राद्राकृतेः[9]
कृत्वा पूरुषमेधयज्ञविधिना लब्धस्त्रिलोकीजयः ॥४१॥
तस्माद् भूदभिनवस्मरचारुमूर्त्तिः
[1]..................पदं सिंघणदेवभूप ।
उद्दण्डदोर्युगलगर्वितवैरिवर्गः[2]
सीमन्तिनी[3]वदनकैरवचण्डभानुः ॥४२॥

---

૪. કદાચીત્ सद् તે શબ્દ संघ ને બદલે હોય. ૫. પ્રતમાં अवकाशः બદલે विकाशः છે. ૬. પ્રતમાં देवयज्ञ છે. પ્રત લખનારે ને લખવાનુ રૂપ न હતું તેને બદલે ल વાંચ્યો હશે. ૭. પ્રતમાં स्रुवः બદલે स्रेवः છે.

૮. तैलिंग ને બદલે પ્રતમાં तालिंग છે.

૯. रौद्रस्य ને બદલે रुद्रस्य હોવુ જોઇએ. પણ જો ત્યાં રૂદ્રના પુત્રનો અર્થ હોય નહીં તો.

૧ અત્રે ખાલી જગ્યા છે. પરંતુ નાની પ્રશસ્તિનો છઠ્ઠો શ્લોક અને આ એકજ છે, માટે બીજી લીટી આ પ્રમાણે હોવી જોઇએઃ—" कीर्तेः पदं जगति सिंघणदेवभूपः "

૨. પ્રતમાં वैव ને બદલે वर्ग છે.

૩. પ્રતમાં આ લીટી નીચે પ્રમાણે લખેલી છે.— " सीमंतविनीदनकैरवचंद्रमामान् .

यत्रानीयत मत्तवारणघटा यज्जल्ले[4] भूमिभृतः
कक्कूलादवनीपतेरपहृता येनाधिराज्यश्रियः ।
येन क्षोणीभृदर्जुनोपि बलिना नीतः कथाशेषतां
येनोद्दामभुजेन भोजनृपतिः काराकुटुम्बी कृतः ॥४३॥
यद्भंगारिगकेसरी विनिकृतो लक्ष्मीधरः क्ष्मापतिः
यद्बाहावलिभिः[5] प्रसह्य रुरुधे धाराधराधीश्वरः ।
वल्लालक्षितिपाललालितभुवां सर्वापहारश्रयः
श्रीसिंहस्य महीपतेर्विजयते यद्बाललीलायितम्[6] ॥४४॥
कृष्णो महादेव इति प्रतीतौ जातौ ततः सिंहनृपस्य पौत्रौ ।
तयोस्तु पूर्वप्रभवः पुरस्तात्[1]................... ॥४५॥
यत्राकारि[2] विशातवविलसचमूसंहारकालानले
हतोन्मूलितमूलराजसमरे निर्वीरमुर्वीतले ।
येनानेक महाफलक्रतु कृता संवर्ध्यमानोनिशं
क्षोणे कालवशात्पुनस्तरुणतां धर्मोपि संप्रापितः ॥४६॥
ततः कृष्णे राजन्यमरतरुणीचामरमरुत्
तरंगैरत्तुंगं दिवि किमपि तेजः श्रितवति ।

---

४. प्रतमां यज्जल छे पण तेथी छंदनो भंग थाय छे.

५. प्रतमां यद्भाहावलिभि छे.

६. अहीयां यद् ने बदले तद् वांचवुं जोइए.

१. अत्रे खाली जग्या छे.

२. आ बे लीटीमां अकारि ने बदले अकालि, हतो० ने बदले हुत्वो० तथा उर्वीतले ने बदले उर्वीतलं जोइए; अने तेथी सामान्य अर्थ स्पष्ट थाय छे. तोपण असल पाठने पूरेपूरो गोठववो अे अघरु छे.

परित्राता भूमेः समजनि जगज्जित्वर[3]महा
महादेवः सेवारसिकसकलक्ष्माभृत[4]मुतः ॥४७॥
तैलंग[5]क्षितिपालतूलनिचयप्रक्षेपचंडानिलो
गर्जद्गुर्जरगर्वपर्वतभिदादम्भोलिदोर्विक्रमः ।
हेलोन्मूलितकोंकणक्षितिपतिः कर्णाटलाटोद्भव-
क्षोणीपालविडंबनः स हि महादेवः कथं वर्ण्यते ॥४८॥
यो भोजदेवान्नृपतेः प्रतापी जग्राह वाहं मदमंदसत्त्व[1]
सार्ध...[2]द्यात्सहजीवितेन सोमेश्वरस्यापि जहार राज्यम् ॥४९॥
यदीयगंधद्विपगंडपालीनिष्ठ्यूतदानाम्बुतरंगिणीषु ।
सोमः समुद्रप्लवपेशलोपि ममज्ज सैन्यैः सह कुंकुणेशः ॥५०॥

૩, પ્રતમાં આ महा નથી, કારણકે તેની પછી બીજો महा આવે છે અને લખનારે એ ભૂલથી એમ જાણ્યુ કે તે લખ્યો છે- (એટલે લખનારે બેને બદલે એક महा ભૂલથી લખ્યો છે. આ સમાસ આ પ્રમાણે છોડવાનો છે'- जगतो जित्वरम् जगज्जित्वरम् । जगज्जित्वरं महो यस्य स जगज्जित्वरमहा ॥

૪. मुत એ ચોખ્ખી ભૂલ છે, પણ અસલ શબ્દ नुतः, धुतः કે सुतः તે શંકા ભરેલું છે.

૫, આ શ્લોક તે બીજી પ્રશસ્તિના ૧૩ મા શ્લોક બરોબર છે. અને તે બંનેને મેળવીને પ્રતમાની ભૂલો મેં સુધારી છે અને જેવા પાઠ લાગ્યા તેવાજ શબ્દો રાખ્યા છે.

१ मदमंदसत्त्वः એ મહાદેવની ઉપમા સ્તુતિને બદલે નિંદા વાચક છે. તેનુ ખરૂ રૂપ પણું કરીને मदमंदसत्त्वात् જોઇએ, આમ હોય તો તે ભોજદેવનુ વિશેષણ થાય.

૨. અત્રે બે અક્ષરો ખૂટતા છે. કદાચીત્ તે શબ્દો समृद्धया હોય

૩. પ્રતમાં सोमेश्वरने બદલે सौम्येश्वर લખેલું છે.

सीमोल्लंघनमेव यस्य जगतां संहार इत्युच्यते
शुक्रे वज्रधरेपि यः क्षितिभृतं मैनाकमत्रायत[४] ।
स्मारंस्मारममुष्य दुःसहमहः[५] संदोहदावानलं
तेनाम्भोनिधिनापि कुंकणपति नारक्षिकुक्षि[६]स्थितः ॥५१॥
वाहानामपि[७] यस्य वैरिविषयेप्यातन्वतां धन्विनां
मातिर्लिलगनृपांगनादप्नु हितं वाद्यादिलीला भवत् ।
यस्तस्यैव चरणे जहार करिणस्तत्पंचशब्दादिकान्
यस्तन्याज्यवधूवधादुपरतस्तद्भुजुरुद्रमाम् ॥५२॥

॥ राजप्रशस्ति २ ॥

वंशोहिमांशोर्जयति प्रसिद्धो यस्मिन्स राजा यदुराधिरासीत्
बभूव यस्मिन्ननुरावतार भारापहाराय पुरा मुरारिः ॥३॥
वंशे तस्मिन् कंसविध्वंसनस्य क्षोणीपालो भिल्लमः प्रादुरासीत्
निर्ग्ये नार्शा वैरिभूभृत्पतंगान्यस्यानेकद्वीपदीपः प्रताप ॥४॥
नम्रीभवत्सकलराजसमाजमौली माणिक्यदीधिति-
विबोधित पादपद्मः
उद्दामदर्परिपुसर्पविहंगराजः श्रीभिल्लमादवनिपोजनि
जैत्रपालः ॥५॥
तस्मादभूदभिनवस्मरचारुमूर्त्ति कीर्त्ते पदं जगति
सिंघणदेवभूप ।

---

४. मैनाकमित्रायत એ પ્રમાણે પ્રતમાં છે.

૫. પ્રતમાં ०मद संदोह છે.

૬. પ્રતમાં कुंकर्णपति नरीक्षिकुक्षि० છે.

૭. અહીંયાં એટલી બધી ખરાબ ભૂલો છે કે તે સુધારી અસલ પાઠ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નિરર્થક છે.

उद्दण्डदोर्युगल[1]गर्वितवैरिवर्गसीमंतिनीवदन-
कैरवचंडभानुः[2] ॥६॥

अथ सकलकला नामालयः पालनाय
क्षितितलमवतीर्णः पौर्णमासीशशीव ।
अभवदवनिपालो जैतुगिर्नाम तस्माद्
असमसमरधीरद्वेषिभूपालकालः ॥ ७ ॥

स भूमिपालो जनयांबभूव कृष्णं महादेवमहीपतिं च ।
हिताय लोकस्य यथापयोधिर्श्चिंतामणिं कौस्तुभ-
मप्युदारम् ॥८॥

जन्मान्तरोत्थं परिवर्तयन्तौ ज्येष्ठावरत्व किल कौतुकेन ।
कृतावतारौ यदुराजवंशे प्रीत्या पुनस्ताविव रामकृष्णौ ॥९॥

धर्मार्थाविवतौ साक्षात्पालयंतौ वसुंधराम् ।
विलोक्य लोक सस्मार राजानौ रामलक्ष्मणौ ॥१०॥

दृप्यद्दारुणवाजिवारणरणक्षोणीषु जित्वा बहून्
दासीकृत्य तथापरान्विहितवानन्या नरण्यौकसः ।
इत्थं पार्थिवराजराजिविजयव्यापारपारंगत
चक्रे शक्रजयाय कृष्णनृपतिं स्वर्लोक यात्रागतम्[1] ॥११॥

अथ प्रभावातिशयेनलब्धं विभज्य लोकत्रितयाधिपत्यम् ।
त्रिविष्टपं शासति कृष्णभूपे भुवं महादेवनृप प्रशास्ति॥१२॥

तैलंग[2]क्षितिपालतूलनिचयप्रक्षेप[3]झंझानिलो[4]
गर्जद्गूर्जरगर्वपर्वतभिदादम्भोलि दोर्विक्रम ।
हेलोन्मूलितकोंकणक्षितिपतिः कर्णाटलाटोद्भट-[5]

१. युगल kh. २. चंद्रभानु D तथा kh, चंडभानः G.

१. यात्रांगतः kh. २. तल्लिग kh तथा G. ३. प्रोत्क्षेप kh, क्षोक्षेप G. ४. चंडानिलो kh तथा G. ५. ०लाटोद्भव-

क्षोणीपालविटंबनः स हि महादेवः कथं वर्ण्यते ॥१३॥
अयं शिशुस्त्रीशरणागतानां हन्ता महादेवनृपो न जातु ।
इत्थं विनिश्चित्य[6] ततोतिभीतिरन्ध्रे पुरंध्रीं निहिता
नृपत्वे ॥१४॥
अतएव हि मालवेश्वरः[7] शिशुमेव स्वपदेव्यवेशयत् ।
स्वयमाशु विहाय संपदः कपटेनैवचिरं तपस्यति ॥१५॥
विषमसमरभर्तुः शत्रवो यस्य पाणौ[1]
प्रलयदहनधूमश्यामधामाति भीमम् ।
पृथुतरकरवालव्यालमालोकयंतो
भवशरणमितीमं मंत्रमुच्चारयन्ति ॥१६॥
यदीयगंधद्विपगंडपालीनिष्ठ्यूतदानाम्बुतरंगिणीषु ।
सोमः समुद्रप्रवपेशलोपि ममज्ज[2] सैन्यैः सह कुंकुणेशः॥१७॥
एतत्प्रतापो बहिरम्बुराशे[3]रौर्वोन्तरप्यास्ति कुतः प्रयामि ।
चिरं विमृश्यात यदीयवैरी सोमेश्वरो वाडवमेव यात॥१८॥
आस्ते मंडितदंडकापरिसरः श्रीसेउणाख्यः[4] परं
देशः पेशलवेशभूषणवचोमाधुर्यधुर्याकृतिः ।
तस्मिन् देवगिरिः पुरी विजयते त्रैलोक्यसारश्रियां
विश्रान्तिः सुरशालिशैलशिखरस्पर्धिष्णु[5]सौधावलिः ॥१९॥

क्षोणी० kh, ०लाटोद्भवः क्षोणी G. ६. इत्थं विनिश्चिन्तयतो विभीतैरान्धैः kh, विनिश्चित्य D. ७. हिमाचलेश्वरं G.

८. तपस्यतिने બદલે नपस्यति G.

१. पाणेः kh. २. सौन्यैः G. ३. ०राशेरन्तः पुरोप्यास्तिः कुतःप्रयामि D. प्रयासि kh. ४ शेवलाख्यः D सेवणाख्यः kh: G માં તે નામનો વચલો અક્ષર ઠ જેવો કાંઈક દેખાય છે, પણ उ ને બદલે ठ લખીને લખનારે ભૂલ કરી છે એમાં શંકા નથી. ५. स्पर्धीष्णु D.

जगत्त्रयीगीतगुणप्रशस्तिः शास्ता समस्तावनिमंडलस्य ।
श्रीमानिमामन्वयराजधानीं सोयं महादेवनृपो बिभर्ति ॥२०॥

कुर्वन् विभूतिविस्तारैरिलावृत्तसमाश्रियम् ।
अधितिष्ठति हेमाद्रिरिमां विबुधबान्धवः ॥२१॥

सासंपत्तदिदं यशो चलमिदं सोय प्रतापो महा-
नेकैकं पृथिवीभृतो भुवि महादेवस्य लोकोत्तरम् ।
यस्य श्री करणाधिपः स्वयमयं हेमाद्रिसूरिः पुर
प्रौढप्राप्तिभवर्ण्यमानविलसद्यशो भृशं शोभते ॥२२॥

इति राजप्रशस्ति ॥

પરિપૂર્તિ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓ.

ગોવિંદ ૨.

દિગંબર જૈનોના " હરિવંશ " નામના એક પુરાણને અંતે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે શક વર્ષ ૭૦૫ માં જ્યારે દક્ષિણમાં કૃષ્ણનો પુત્ર વલ્લભ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તે પુસ્તક જીનસેને રચ્યું હતું. કાર્લીના દાનપત્રમાં ગોવિંદ ૨ ને વલ્લભ કહેવામાં આવ્યો છે, અને કૃષ્ણના બીજા પુત્ર ધ્રુવનું એક નામ કલિવલ્લભ હતું. માટે જે રાજાનુ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે તે ગોવિંદ ૨ જોજ હોવો જોઇએ, અને તેથી તે રાજા શાકે ૭૦૫ એટલે ઇસ ૭૮૩ માં ગાદી ઉપર હતો એમ આ રીતે દેખાય છે. તે સમયે ઉત્તરમાં ઈંદ્રાયુધ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પૂર્વમાં અવન્તીનો રાજા, અને પશ્ચિમમાં વત્સલોકોનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. જે રાજાને ધ્રુવનિરૂપમે હરાવ્યેઃ એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે રાજા આ છેલ્લો એટલે પશ્ચિમનો હોવો જોઇએ. સૌર્ય લોકો (સૌર) ના દેશનો રાજા વરાહ હતો જે એક વિજયવીર [1] હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

---

* शाकेष्वब्दशतेषु सप्तसुदिश पंचोत्तरेषूत्तरां
पातींद्रायुधनाम्नि कृष्णनृपजे श्रीवल्लभे दक्षिणाम् ।
पूर्वां श्रीमदवन्तीभूभृति नृप वत्सादि (धि) राजेपराम्
सौर्या (रा) णामधिमंडले (ल) जययुते वीरे वराहेऽवति ॥

મી. રાજેન્દ્રલાલના સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોનુ પત્રક, વા. ૬ પૃ-૮૦, દખણ કોલેજ લાયબ્રેરીમાં મુકેલાં સરકારી સંગ્રહમાં આ પુરાણની એક પ્રત છે. પણ તે જર્મની મોકલવામાં આવી છે.

જગત્તુગ.

કર્કના દાનપત્રની મી. ફ્લીટે ફરીથી તપાસ કરી છે, અને તેની એક નની પ્રત અને તરજુમો તથા એક આમેહુબ નકલ તેમણે પ્રગટ કરી [1] છે. આબેહુબ નકલ ઉપરથી મને એમ દેખાય છે કે ગોવિંદ ૩ નું તથા તેના પ્રપૌત્રનું નામ જગદ્રુદ્ર જે વચાય છે તે ખોટો પાઠ છે, અને બીજા લેખોમા આપ્યા પ્રમાણે તેનું ખરૂ નામ જગત્તુગ હતુ

અમોઘવર્ષ ૧.

ધારવાડ જીલ્લામા આવેલા શીરૂર આગળનો એક શિલાલેખ જે મી ફ્લીટે પ્રગટ કર્યો છે તેની તારીખ શક ૭૮૭ વ્યય છે, જે અમે. ઘવર્ષ [1] ના રાજ્યનું ૫૨ મુ વર્ષ હતુ એમ કહેવામા [2] આવ્યુ છે. કાન્હેરીના એક શિલાલેખ પ્રમાણે તો તે રાજા આપણે ઉપર જોયું છે તેમ, શક ૭૯૯ મા ગાદી ઉપર હતો ત્યારે આ વર્ષ તેના રાજ્યનુ ૬૪ મુ હોવુ જોઇએ એક રાજા આટલા લાંમા વખત સુધી રાજ્ય કરે એ ઘણુ અસભવિત છે અને મને લાગે છે કે કંઇક કંઇક ભૂલ હોવી જોઇએ વ્યય નામનો સવત્સર શક વર્ષ ૭૮૮ જે ગયુ અને ૭૮૯ નુ વર્ષ જે ચાલુ તેને મળતો આવે છે.

પ્રભૂતવર્ષ તથા નિત્યવર્ષ.

મી. ફ્લીટે એક શિલાલેખ પ્રગટ કર્યો છે જેની તારીખ શક ૮૪૦ પ્રમાથીની છે, જે વર્ષમા પ્રભૂતવર્ષ રાજ્ય કરતો રાજા [1] હતો. આ રાજા તથા જગત્તુગ ૨ એ બંને એકજ હતા એમ તે કહે છે. તે પછી તુરતજ બીજો શિલાલેખ જે તેણે આપ્યો છે તેની તારીખ શક

---

૧ ઇ એ વો ૧૨ પૃ ૨૬૩ તથા તે પછીના જોવા
૨ તેજ પુસ્તક પૃ ૨૧૬
૧ ઈ એ વો ૧૨ પૃ ૨૨૨

૮૩૮ ધાતુની છે, જ્યારે નિત્યવર્ષ ગાદી ઉપર [2] હતો. હવે ઈંદ્ર ૩ જે જગતુંગ ૨ નો પુત્ર હતો તેનુ એક નામ નિત્યવર્ષ હતું, કારણ કે સાંગલીના દાનપત્રમાં ઈંદ્રના પુત્ર ગોવિંદ ૪ ના વિશે એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે તે નિત્યવર્ષના પગનુ ધ્યાન કરતો હતો. અને મી. ફ્લીટ પોતે તેને ઈંદ્ર ૩ નું બીજુ નામ હતું એમ સ્વીકારે છે. જો કે તે તેને ઈંદ્ર ૪ કહે છે. આ પ્રમાણે પિતાની તારીખ શક ૮૪૦ અને પુત્રની ૮૩૮ થાય છે જે અશક્ય છે. માટે હું એમ ધારૂં છું કે જે પ્રભૂતવર્ષ વિશે ત્યાં લખવામાં આવ્યું છે તે ગોવિંદ ૪ હતો જો કે લોકો તેને સુવર્ણવર્ષ કહેતા હતા, તોપણ તેનું નામ તો તેજ હતુ. કારણકે સાંગલીના દાનપત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે " જો કે તે પ્રભૂતવર્ષ હતો, તોપણ લોકોથી તેને સુવર્ણવર્ષ કહેવામાં આવતો (એટલે સોનાનો વર્ષાદ વરસાવનાર) કારણકે (પોતાનાં દાનોથી) સોનાની નદીઓ વહેવરાવીને તેણે આખી પૃથ્વીને એકવી સુવર્ણમય[1] કરી દીધી હતી. જગત્તુગ ૨ ને પ્રભૂતવર્ષ કહેવામાં આવતો એવું મી. ફ્લીટનું કહેવું છે તેનો આધાર એક અનુમાન ઉપરજ છે, અને આ વાક્યમાં તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે તે તો ગોવિંદ ,

---

૨. એજ પુસ્તકનું પૃ. ૧૨૧

૧ वर्षन्सुवर्णवर्षः प्रभूतवर्षोऽपि कनकधाराभि : ।
जगदखिलमेककांचनमयमकरोदिति जनैरुक्त : ॥

આનો તરજુમો મી. ફ્લીટ આ પ્રમાણે કરે છે:—બક્ષીસોનો વર્ષાદ વરસાવતો. સોનાની ધારા વરસાવતો અને બહુજ વર્ષતો—તેથી લોકો તેને વિશે એમ કહેતા હતા કે તેના સોનાના વરસાદથી તેણે આખા જગતને સુવર્ણમય કર્યું હતું " (ઈ. એ. વા. ૧૨ પૃ. ૨૫૦—૨૫૩) આ તરજુમામાં તે શ્લોક નો મુખ્ય મુદ્દો તો જતો રહ્યો છે તેથી તે ખોટો છે. अपि એ શબ્દ તો તદ્દન મુકીજ દેવામાં આવ્યો છે.

૪ ના નામોનું એક હતું. અકાલવર્ષ કૃષ્ણની છેલ્લામા છેલ્લી તારીખ શક ૮ ૩ છે. તે વર્ષમા તે મરી ગયો હતો એમ ધારીએ, તથા શકે ૮૪૦ [જે ૮૪૧ ને બદલે ભૂલ છે તે) મા ગોવિંદ ૪ એ પોતાનું રાજ્ય શરૂ કર્યું એમ ધારીએ, તો જગત્તુગ ૨, તેનો પુત્ર ઇંદ્ર ૩, તથા ઇંદ્રના મોટામા મોટા પુત્ર અમોઘવર્ષ ૨, એ ત્રણેના રાજ્યો ફક્ત સાત વર્ષજ ચાલ્યા. પણ ખારેપાટણના દાનપત્રમા જગત્તુગને અકાલ વર્ષની પછી કહેવામા આવ્યો નથી, પણ અકાલવર્ષના પૌત્ર ઇંદ્રને કહેવામાં આવ્યો છે, તેથી હુ એમ સમજુછુ કે જગત્તુગ બીલકુલ ગાદી ઉપર આવ્યોજ નહોતો, અને અમોઘવર્ષ ૨ એ તો ઘણા થોડા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું હશે અથવા કદાપિ થોડાએક મહીના જ રાજ્ય કર્યું હશે, કારણ કે તેના ભાઇ ગોવિંદ ૪ એ તેને રાજ્ય ઉપરથી ઉઠાડી મુકયો હતો.

મી. ફ્લીટ ગોવિંદ ૪ ના બીજા એક શિલા લેખ શક ૮૫૧[1] ની તારીખનાની પણ વાત કહે છે.

ગોવિંદામ્બા

મી૦ ફ્લીટે પ્રગટ કરેલી ખરડાના દાનપત્રની આમેહુબ નકલમા ગોવિંદામ્બાના નામવાળો શ્લોક જેવો મી. વેથામે આપ્યો છે તેવોજ મને માલુમ પડે છે, પણ તેમા ફેરફાર એટલોજ છે કે જગદ્રુદ્રને સ્થાને જગત્તુગ છે, અને તેથી જે ભૂલો વિશે મે નોટ ૪ પૃ. ૫૩ મે કહ્યુ છે તે ભૂલો મી. વાથેનથી થયેલી નથી, પણ તે દાનપત્ર રચનાર અથવા કોતરનારથી થએલી હોવી જોઈએ ખરડાના દાનપત્રમા આ સ્થાને શબ્દો વધાર્યાની અથવા શબ્દ મુકી દીધાની ભૂલો છે તે વાત તો નિઃશંક છે. તેનો પાઠ અસલ જેવો છે તેવોજ જેઓ લેછે તેઓ તે ઉપરથી એમ સમજે છે કે ચેદીના શંકરગણની બે પુત્રીઓ નામે લક્ષ્મી તથા ગોવિંદામ્બાને જગત્તુંગ ૨ પરણ્યો હતો. આપણે પણ જો તેમજ

1 ઇ. એ. વો, ૧૨ પૃ. ૨૪૯.

સમજીએ, તો તેનું પરિણામ એ થશે કે તે દરડાના દાનપત્રમાં ઈંદ્રની સ્ત્રી વિજામ્બા[1] વિષે તેમજ તેના પુત્રો અમોઘવર્ષ અને ગોવિંદ ૪ વિષે કાંઈ લખાણજ નથી, અને આમાંના છેલ્લા એટલે ગોવિંદ ૪ એ તો ઓછામાં ઓછું ૧૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું એ આપણે ઉપર જોયું છે. આની વાત મુકી દેવામાં આવે એ અસંભવિત છે. વળી ગોવિંદામ્બા નામની સ્ત્રી સાથે જગતુંગના લગ્ન સંબંધી કાંઈ પણ વાત સાંગલીના દાનપત્રમાં આવતી નથી. અગાઉ મેં જણાવ્યું છે તે મુજબ આ નામ વિચિત્ર છે. અને ખરડાના દાનપત્રમાંની આ લીંટી " श्रीमानमोघवर्षों गोविंदाम्बाभिधानायाम् " નો અર્થ એમ જણાય છે કે ઈંદ્રના બે પુત્ર અમોઘવર્ષ અને ગોવિંદનાં નામ તથા તેમની માતા અમ્બા અથવા વિજામ્બા એ બધાંનાં નામ આપવાનો હેતુ છે. અને મને એમ જણાય છે કે નીચેનો શ્લોક જેમાં એક રાજાની ઉદારતાનાં વખાણ કરવામાં આવ્યા છે તે શ્લોક ગોવિંદ ૪ ને લાગુ પડે છે, જેને પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે લોકો સુવર્ણવર્ષ કહેતા હતા કારણ કે " તે સોનાનો વર્ષાદ વરસાવતો હતો. " માટે તે રાજાનું નામ તેની અગાઉ તુરતજ જે શ્લોક આવે છે તેમા આવવું જોઇએ. આની પૂર્વે જે લીટી श्रीमान् થી શરૂ થતી છે તે ભૂલથી અંદર લખાઇ ગઈ હશે. અને અત્રે તેમજ તેની આગળના શ્લોક પછી જ્યાં કૃષ્ણરાજનું નામ એકદમ આવે છે અને કૌંસમાં મુકવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે ત્યાં આગળ ઘણું કરીને એકાદ અથવા બે શ્લોકો ભૂલથી મુકી દેવામાં આવ્યા છે.

---

૧. સાંગલીના દાનપત્રની પોતે ફરીથી તપાસીને કરેલી પ્રત તથા તરજુમામાં મી૦ ફ્લીટ તેને દ્વિજામ્બા કહે છે પણ તેની આબેહુબ નકલ જે તેણે આપી છે તેમાં જે બે સ્થાને તેનું નામ આવે છે ત્યાં ચોખ્ખું વિજામ્બા છે. વિજામ્બાનું સંસ્કૃતરૂપ વિદ્યામ્બા છે. ઇ. એ. વા. ૧૨ પૃ. ૨૫૦.

પછીના રાજાઓ.

ધારવાડ જીલ્લાનો એક શિલાલેખ [1] જે મી. ફ્લીટે પ્રગટ કર્યો છે તે મુજબ શક ૮૭૩ માં કૃષ્ણ ૩ ગાદી ઉપર હતો, અને બીજા એક શિલાલેખ [2] પ્રમાણે તેનો ભાઇ ખોટીગ શક ૮૯૩ અન્નપતિમાં રાજ્ય કરતો રાજા હતો. આ રીતે કૃષ્ણની તારીખો ૮૬૭, ૮૭૩ અને ૮૭૮ શક ની છે.

પૃ. ૫૪ ની નોટ ૨ માં આપેલા તે વાકયોના મી. વાધિનના ભાષાંતરને મી. ફ્લીટ વળગી રહે છે જે ઉપરથી એમ નીકળે છે કે તેમાં લખેલો કૃષ્ણ જગત્તુંગ ૨ નો પુત્ર હતો. તેના વ્યાકરણ બાબત જે ચર્ચા મેં કરી છે તેથી વધારે કરવાની જરૂર નથી. ઉપર અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે તે એક બીજા કૃષ્ણને લાવે છે. જેને તે કૃષ્ણ ૪ કહે છે અને ખોટીગનો નાનોભાઈ અને છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કક્કલનો પિતા નિરૂપમ તે તેજ હતો, તથા જે કૃષ્ણની તારીખો શક ૮૬૭ થી ૮૭૮ સુધીમાં આવે છે તે પણ તેજ હતો એમ કહે છે. પણ જો ખોટીક તેનો મોટો ભાઈ હતો તો તે શકે ૮૯૩ માં રાજ્ય કરતો હતો અને કૃષ્ણ ૮૬૭ થી ૮૭૮ શક સુધીમાં એટલે તેની મોટાભાઇ પૂર્વે રાજ્ય કરતો હોય એ અશકય છે. માટે ખારેપાટણના દાનપત્રમા કહ્યા પ્રમાણે બેમાંથી કૃષ્ણ મોટો હતો અને ખોટીક નાનો હતો તો પણ આ છેલ્લો મોટો ભાઇ હતો તેવી માન્યતા મી. ફ્લીટના મનમાં છે. તેથી તે તારીખોમાં જે તફાવત પડે છે તે વિશે તે નીચે પ્રમાણે ખુલાસો આપે છે. કોટીગ અથવા ખોટીગને કાંઈ પણ સંતતિ હતી નહીં અને હાલ પ્રગટ થએલા તેના શિલાલેખની તારીખ કૃષ્ણ ૪ ની મળી આવેલી તારીખો કરતાં ઘણી મોડી કેમ છે તેનું કારણ આથી સમજાઇ આવે છે, તે એ કે " ખોટીગને કાંઇ પણ

---

૧ ઇ. એ. વા. ૧૨ પૃ. ૨૫૭
૨ તેજ પુસ્તક ૫ ૨૫૫

ફરજંદ સુધી જવાનો સંભવ નહીં હતો તેથી પેહેલાં તેના નાના ભાઈ કૃષ્ણ ૪ ને તેની સાથે રાજ્યકારભારમાં જોડવામાં આવ્યો હતો અને તે પછીથી તેના પુત્ર કક્કલ ૩ ને જોડવામાં આવ્યો હતો, "[1] આ અનુમાનને કોઈ પણ વાતથી ટેકો મળતો નથી; તેથી ઉલટું તો કૃષ્ણના શિલાલેખો જેમાં તેને "મહાન રાજાઓ [2] ના ઉપરી રાજા" તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે અને તે સમયે માન્યખેટમાં તે રાજ્ય કરતો હતો અને રાજ્ય ચલાવતો હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે, આ સર્વ શિલાલેખોથી આ વાત તદ્દન નાસાબીત થાય છે. કારણકે તેમ નહીં હોત તો તેને યુવરાજ કહ્યો હોત.

કરડાના દાનપત્રમા ખોટીકને ખોટ્ટીગ કહેવામાં આવ્યો છે. પણ ખોટપીગ નહીં.

આ કેટલાએક નવા શિલાલેખો ઉપરાંત વળી એક નવા શિલાલેખ માટે આપણે મી. ફલીટના આભારી છીએ. તેની તારીખ શક ૮૯૬, ચાલુ વર્ષ શ્રીમુખ છે જે સમયે રાજ્ય કરતો રાજા કક્કલ [1] હતો. આજ વર્ષમાં રાષ્ટ્રકૂટોનો તૈલપે પરાજય કર્યો હતો.

---

૧ ઈ એ. વો. ૧૨ પૃ. ૨૫૫

૨ [illegible]

પ્રકરણ ૧૪, પૃષ્ઠ ૭૬.

સેઉણદેશ.[1]

આ નામ હાલના ખાનદેશમાં સચવાઇ રહયું હોય એમ લાગે છે. મુંબાઇ ગેઝીટીયરના ખાનદેશના પુસ્તકના આરંભના પૃષ્ટની એક ફુટ-નોટમાં તે પુસ્તકના પ્રગટ કર્ત્તા એમ લખે છે, કે તે દેશનું નામ મુસલ-માન સમય અગાઉ ઘણું જાતુ હતું, અને ગુજરાતના અહમદ ૧ લાએ ફારૂકી રાજાઓને આપેલી "ખાન" ના ખીતાબને મળતું આવવા માટે તે જુનુનામ તેઓએ પાછળથી ફેરવ્યું હતું. માટે ઘણું કરીને તેનું અ‍સલ નામ સેઉણદેશ હતું. અને આ નામ પાછળથી ફેરવીને ખાનદેશ કરવામાં આવ્યું હતું અને અસલના નામ માથે આ નામ વધારે મળતુ આવે છે તેથી આ નવું નામ તુરતજ સામાન્ય વાપરવામાં પ્રચલિત થયું. હાલના ખાનદેશના જીલ્લા કરતાં વધારે દક્ષિણ તરફ તે દેશનો વિસ્તાર હતો, કારણકે દેવગિરિ અથવા દોલતાબાદ તેમાં આવી જતું હતુ અને તાપી નદીની ઉત્તરનો પ્રદેશ ઘણું કરીને તેમાં આવતો નહોતો.

---

૧. ઈ. એ. વા. ૧૨ પૃ. ૨૭૦

પ્રકરણ ૧૫, પૃષ્ઠ ૮૨.

જાજલ અને કક્કુલ.

જાજલ કે જેના હાથીઓ સિંધણ લઈ ગયો હતો એમ ક માં આવ્યું છે, તે છત્રીસગઢના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરતી ચેદી વ પૂર્વ તરફની શાખાનો એક રાજા હોવો જોઇએ, કારણકે તે વં ૧ વંશાવલિમાં તે નામ આવે છે. કક્કલ એ નામ કોકલ તેજ છે, તે વંશની પશ્ચિમ તરફની શાખા જેની રાજ્યધાની ત્રીપુર અથવા હતી તે શાખાના કેટલાએક રાજાઓનું આ નામ હતું.

---

૧. જ. કનીંગહામના આ. રીપોર્ટસ વા ૧૭ પૃ. ૭૫-૭૬ અને ૭૯

